

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

С.А. Найда, Т.М. Желяскова

МЕДИЧНІ ТА БІОАКУСТИЧНІ ПРИЛАДИ ТА СИСТЕМИ

*Затверджено Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як підручник для студентів, які навчаються за спеціальністю
Електроніка*

КИЇВ 2017

УДК 534.7

*Гриф надано Вченою радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 7 від 26.06.2017 р.)*

Автори:

Найда С.А., д-р техн. наук, проф.;

Желяскова Т.М., канд. техн. наук.

Рецензенти:

Порошин С.М., д-р техн. наук, проф., завідувач кафедри мультимедійних інформаційних технологій та систем Національного технічного університету «ХПІ»;

Мелешко М.А., канд. техн. наук, доц., професор кафедри комп'ютерних мультимедійних технологій Національного авіаційного університету.

Медичні та біоакустичні прилади та системи: Підруч. / С.А. Найда, Т.М. Желяскова. – К.: КПІ ім.Ігоря Сікорського, 2017.- 269 с.

Дисципліна «Медичні та біоакустичні прилади та системи» є складовою професійної та практичної підготовки бакалаврів спеціальності 171 Електроніка, спеціалізації «Акустичний моніторинг, біо- та психоакустика». Курс має своєю метою надати студентам базові відомості про принципи побудови медичних приладів і систем, методи та технічні засоби візуалізації внутрішніх структур і органів людини, основи інженерних розрахунків вузлів УЗ-апаратів діагностики і терапії, приладів діагностики слуху. Першочерговою задачею є вивчення способів акустичної локації біоструктур на основі специфіки біологічних тканин. У зв'язку з цим вивченню підлягають всі відомі способи побудови апаратів УЗІ. Розглядаються також перспективні напрямки розвитку акустичних приладів і апаратів. Особливо важливе місце в ієрархії вимірювальних медичних приладів займають УЗ доплерівські вимірювачі. На сьогоднішній день УЗ прилади для вивчення кровотоку і діяльності серцевої системи витіснили всі відомі раніше методи і продовжують удосконалюватися. Важливим є вивчення акустичних приладів для терапії та хірургії, зокрема, вивчення акустичних приладів контролю і реабілітації слуху та мови.

Підручник призначений для здобувачів ступеня бакалавр спеціальності 171 Електроніка, спеціалізації «Акустичний моніторинг, біо- та психоакустика».

© С.А.Найда, Т.М.Желяскова 2017

© КПІ ім. Ігоря Сікорського 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКИ ОДНОЧАСТОТНИХ МЕДИЧНИХ УЛЬТРАЗВУКОВИХ ЕХОСКОПІВ І МЕТОДИ ЇХ ОДЕРЖАННЯ.....	
1.1. Принципи роботи ехоскопів	10
1.2. Формування ультразвукових скануючих пучків	12
1.2.1. Пристрої сканування з механічним керуванням	13
1.2.2. Пристрої сканування з електричним керуванням	17
1.2.3. Фазовані матриці п'єзоперетворювачів.	17
1.2.4. Матриці комутації п'єзоперетворювачів.	22
1.3. Вплив тривалості імпульсу на характеристики ультразвукового ехоскопа	27
1.4. Переваги динамічного частотного сканування в медичних широкосмугових ультразвукових ехоскопах.....	30
1.5. Сучасні динамічні ультразвукові ехоскопи	33
1.6. Висновки.....	38
РОЗДІЛ 2 ШИРОКОСМУГОВІ П'ЄЗОПЕРЕТВОРЮВАЧІ – НОВИЙ НАПРЯМОК У РОЗРОБЦІ МЕДИЧНИХ ЕХОСКОПІВ.....	
2.1. Розрахунок передатних функцій п'єзоперетворювача по методу хвильового рівняння	39
2.1.1. П'єзоприймач із двома погоджувачими шарами, електрично навантажений індуктивністю.	44
2.2. Розрахунок передатних функцій п'єзоперетворювача по методу електромеханічного чотириполюсника	47
2.2.2. П'єзоелектричний випромінювач	47
2.2.2. П'єзоелектричний приймач	50

2.3. Методи оптимізації пластинчастих широкосмугових п'єзовипромінювачів і розрахунок їх комплексних передатних функцій.....	54
2.3.1. Чисельні методи оптимізації.....	54
2.3.2. Оптимізація на основі моделі зв'язаних коливальних контурів	55
2.4. Оптимізація пластинчастих широкосмугових п'єзоперетворювачів для медичних ультразвукових ехоскопів	60
2.4.1. Одношарова акустична система, електрично навантажена рівнобіжною індуктивністю	63
2.4.2. Двошарова акустична система, електрично навантажена індуктивністю	64
2.4.3. Двошарова акустична система з більшою чутливістю	66
2.4.4. Одношарова акустична система, електрично навантажена рівнобіжним контуром, параметри якої розраховуються по теорії поліноміального фільтра Чебишева.....	70
2.5. Висновки.....	74
РОЗДІЛ 3 УНІВЕРСАЛЬНИЙ БАГАТОЧАСТОТНИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ НА ОСНОВІ МЕХАНІЧНО НЕДЕМПФОВАНОГО П'ЄЗОПЕРЕТВОРЮВАЧА З УЗГОДЖУВАЛЬНИМИ ШАРАМИ.....	
3.1. Перехідні характеристики лінійних кіл.....	76
3.2. Аналіз методів одержання коротких УЗ імпульсів у вузькосмуговому недемпфованому перетворювачі без узгоджувачів шарів	79
3.3. Збудження коротких акустичних імпульсів в вузькосмуговому перетворювачі з двома узгоджувачами шарами.	86
3.3.1. Вибір параметрів узгоджувачів шарів.	86
3.3.2. Збудження за допомогою електричних імпульсів ступінчастої і трапецеїдальної форми. Розрахунок форми й амплітуди імпульсів по методу перехідної характеристики	87

3.4. Широкодіапазонний перестроюваний п'єзоприймач ехо-сигналу для медичного ультразвукового ехоскопа	99
3.5 Принципи побудови універсального п'єзоперетворювача медичного ультразвукового ехоскопа.....	104
3.5.1. Одношарова акустична система	106
3.5.2. Двошарова акустична система.....	108
3.6. Експериментальне дослідження макетного зразка ширококутового ультразвукового терапевтичного випромінювача	111
3.7. Висновки.....	119
РОЗДІЛ 4 ДИНАМІЧНЕ ФОКУСУВАННЯ УЛЬТРАЗВУКУ В ШИРОКОСМУГОВИХ МЕДИЧНИХ ЕХОСКОПАХ З ЧАСТОТНИМ СКАНУВАННЯМ	120
4.1. Динамічне фокусування ультразвукового пучку, формованого лінійною матрицею п'єзоелементів	120
4.2. Особливості динамічного фокусування ультразвуку в ширококутових медичних ехоскопах з частотним скануванням	127
4.3. Висновки.....	132
РОЗДІЛ 5 ПРИКЛАД РОЗРАХУНКУ П'ЄЗОУТВОРЮВАЧА УЗ СКАНЕРА	133
4.1. Призначення і область застосування ультразвукового сканера	133
4.2. Технічні характеристики ультразвукового сканера	135
4.3. Опис структурної схеми ультразвукового сканера	136
5.4. Акустичний розрахунок	140
5.4.1. Розрахунок параметрів зондувального імпульсу	140
5.4.2. Вибір методу сканування ультразвукового пучка	141
5.4.3. Розрахунок елементів лінійних решіток п'єзоелементів.....	142
5.4.4. Розрахунок акустичного поля.....	145
5.4.5. Розрахунок п'єзокерамічного елемента лінійних решіток.....	149
5.4.6. Розрахунок фокусуючої лінзи.....	153
5.4.7. Розрахунок частотних характеристик перетворювача.....	153
5.4.8. Розрахунок коефіцієнта передачі середовища.....	156

5.4.9. Розрахунок напруги генератора і напруги ехо-сигналу.....	161
5.5. Технологія виготовлення скануючого багатоелементного перетворювача	162
РОЗДІЛ 6 ПАСИВНІ МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ.	
АКУСТОТЕРММОМЕТРІЯ	170
6.1. Розрахункові співвідношення методу акустотермометрії біологічних тканин	170
6.2. Нульовий модуляційний метод вимірювання теплового акустичного випромінювання біологічних об'єктів	178
6.2.1. Постановка задачі.....	178
6.2.2. Аналіз блоків електричної схеми нульового модуляційного методу	179
6.2.3. Модифікована схема методу.....	186
6.2.4. Висновки	187
6.3. Порівняльний аналіз методів радіо- і акустотермометрії людського тіла	188
6.3.1. Спектри радіочастотного і акустичного випромінювань і порогова точність вимірювань температури.....	189
6.3.2. Характеристики реалізованих радіотермометрів.....	191
6.3.3. Стан розробок акустотермометра	192
6.3.4. Фокусуючий акустотермометр.....	196
6.3.5. Вплив елементів схеми на точність вимірювання температури акустотермометром	197
6.3.6. Висновки	199
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 6.....	199
РОЗДІЛ 7 ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ СЛУХУ ЛЮДИНИ	202
7.1. Анатомія середнього вуха людини.....	202
7.2. Фізичні передумови та принципи вимірювання імпедансу середнього вуха людини	207
7.3. Формула середнього вуха людини в нормі. Відбивання звуку від барабанної перетинки	218

7.3.1. Еквівалентна електромеханічна схема середнього вуха людини.....	219
7.3.2. Результати експериментальних досліджень	224
ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 7	226
ЗАДАЧІ.....	237
I. Розрахунок коефіцієнтів поглинання ультразвуку в біотканинах	237
II. Розв'язок задач про проходження та відбивання ультразвукових коливань крізь границю розподілу двох середовищ.....	237
III. Розрахунок інтенсивності ехо-сигналів.....	240
IV. Розрахунок величини радіаційного тиску.....	242
V. Розрахунок випромінюваної інтенсивності УЗ діагностичних приладів.....	243
VI. Розрахунок акустичного поля, що створюється багатоелементним перетворювачем ультразвукового сканера, при наявності динамічного фокусування.....	244
VII. Розрахунок сферичних та безабераційних акустичних фокусуючих лінз	245
VIII. Розрахунки параметрів доплеровського вимірювача кровотоку	248
IX. Розрахунок смуги пропускання п'єзоперетворювача УЗ сканера.....	252
X. Складання еквівалентних схем п'єзоперетворювачів, що використовуються в акустотермометрах, і розрахунок їх елементів.....	253
XI. Визначення параметрів елементів п'єзоперетворювача по експериментально виміряним АЧХ активної та реактивної складових електричного імпеданса елементів п'єзоперетворювача	253
XII. Розрахунок смуги пропускання п'єзоперетворювача УЗ терапевтичного апарата	257
XIII. Розрахунок потужності УЗ пучків пристроїв для терапії	258

ВСТУП

Медичні ультразвукові (УЗ) ехоскопи (сканери) широко застосовуються в діагностиці цілого ряду захворювань. Візуалізація внутрішніх органів людини за допомогою ехоскопів здійснюється в результаті сканування тіла сфокусованим УЗ пучком і прийому акустичних ехо-сигналів, відбитих від неоднорідностей біологічного середовища. Після перетворення акустичних сигналів в електричні, на електронному індикаторі відображається зображення внутрішніх органів.

Якість зображення визначається в першу чергу формою пучків, що випромінюються і приймаються, та які створюються за допомогою багатoelementних суміщених п'єзоелектричних перетворювачів. Багатoelementна будова п'єзоперетворювача дозволяє здійснювати електронне фокусування на всій глибині зондування і отримувати високу просторову роздільну здатність. Традиційні одночастотні ехоскопи включають цілий ряд п'єзоперетворювачів, частота яких має дискретне значення в діапазоні від 2.5 МГц до 10 МГц. Стандартні частоти 3.5 МГц; 5 МГц; 7.5 МГц призначені для зондування тіла на максимальну, середню і малу глибину відповідно. Вузькі смуги пов'язані з тим, що для забезпечення сталої тривалості ехо-імпульсу за максимальною для кожного п'єзоперетворювача глибиною зондування, спектр ехо-імпульсу не повинен помітно змінюватись через частотнозалежне затухання в біологічних тканинах. Коефіцієнт затухання, як відомо, збільшується із зростанням частоти.

Вдосконалення медичних ехоскопів і, в першу чергу, п'єзоперетворювачів, призвело до широкосмугової технології, яка дозволяє використовувати один і той самий п'єзоперетворювач в усьому робочому діапазоні частот. До того ж багаточастотне одночасне випромінювання використовується в поєднанні з фільтрацією ехо-сигналу в більш вузькій

смугі, середня частота якої зменшується в часі відповідно з глибиною зондування.

В підручнику дано порівняльний аналіз розрахунку передаточних функцій п'єзоперетворювача за методом хвильового рівняння і методом електромеханічного чотирьохполюсника. Виявлено, що розрахункові співвідношення першого більш прості при аналізі амплітудно-частотних характеристик (АЧХ) і оптимізації п'єзовипромінювачів, тоді як другого — для тієї ж мети у випадку п'єзоприймачів. В ехоскопах для випромінювання і прийому використовується один і той же п'єзоперетворювач, тому для розрахунку обрано метод електромеханічного чотирьохполюсника. Оптимізація суміщених п'єзоперетворювачів на максимальну ширину смуги пропускання здійснюється на основі метода зв'язаних контурів, який значно простіший метода багатопараметрової оптимізації на основі чисельних методів.

Наведені співвідношення дозволяють обґрунтовано підходити до проектування та розрахунку широкосмугових п'єзоперетворювачів для універсальних медичних УЗ ехоскопів, які є новою віхою в УЗ діагностиці.

РОЗДІЛ 1.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ОДНОЧАСТОТНИХ МЕДИЧНИХ УЛЬТРАЗВУКОВИХ ЕХОСКОПІВ І МЕТОДИ ЇХ ОДЕРЖАННЯ

1.1. Принципи роботи ехоскопів

Здатність УЗ проникати всередину біологічних тканин, а також відбиватися від слабких неоднорідностей щільності обумовили бурхливе застосування УЗ діагностики, а можливість уникнути променевого навантаження на пацієнта під час обстеження роблять її у всіх випадках пріоритетним методом обстеження.

Прилади, що дозволяють одержувати УЗ зображення внутрішніх органів, а також кровоносних судин, одержали назва ультразвукових ехоскопів [18]. Вони працюють у такий спосіб. Досліджувані біологічні тканини опромінюються (зондуються) короткими імпульсами акустичної енергії, сконцентрованої уздовж вузького пучка. Відбита і розсіяна неоднорідностями середовища енергія повертається до джерела зондування у вигляді ехо-сигналів, затриманих відносно випромінювання на час, що пропорційний глибині залягання неоднорідностей і, отже, забезпечує одну координату. При цьому приймається тільки та частина відбитої енергії, що знаходиться в межах зондувального УЗ пучка. Цим забезпечується друга координата неоднорідності. Переміщенням пучка в поперечному до його осі напрямку після приходу ехо-сигналу з максимальної глибини зондування здійснюється послідовне сканування біологічних тканин. Одержувана багатомірна сукупність ехо-сигналів складає еквівалент звукового зображення, перетвореного в електричний еквівалент, що, у свою чергу, піддається обробці, візуалізації і виміру радіотехнічними засобами.

Частота ультразвуку, прийнятого від відбивача, що рухається, (чи розсіювача), відрізняється від частоти випроміненого сигналу. Це явище називають ефектом Допплера, а величину зміни частоти, пропорційну швидкості відбивача (розсіювача) – доплерівським зрушенням. Змішуючи

випроменений і відбитий сигнали, одержують різницевий сигнал, частота якого дорівнює доплерівському зрушенню. Для зв'язаних з рухом багатьох фізіологічних процесів в організмі людини (кровоток, биття серця і т.і.) величина цього зрушення знаходиться в діапазоні звукових частот, що і привело до створення простих індикаторів швидкості. Такі пристрої були використані для визначення внутрішньоутробного серцебиття плоду і вібрації стінок судин при вимірі артеріального тиску. Однак найбільший інтерес представила задача реєстрації судин і виміру параметрів кровотока, коли ультразвук розсіюється на формених елементах крові і розсіяні сигнали значно слабкіше.

Просторовий розподільна здатність у межах пучка досягається завдяки періодичному випромінюванню короткого (кілька періодів коливань) імпульсу УЗ (частота повторення задається синхронізатором, а канал випромінювання відкривається на час імпульсу) і використанню змішувача, у якому опорним сигналом служить затриманий у часі випроменений сигнал. Зміною затримки вимірювальний обсяг можна переміщати уздовж осі УЗ пучка і використовувати це для роздільного спостереження кровотока на різних глибинах чи у різних крапках по перетині судин. Ширина вимірювального обсягу визначається шириною пучка, а довжина - тривалістю випромененого імпульсу і тимчасових характеристик схеми змішувача.

Процес знімання інформації про профіль швидкостей прискорюється в приладах з декількома обсягами, кожний з яких має свою затримку опорного сигналу, змішувач і НЧ підсилювач, причому положення вимірювальних обсягів визначається затримкою. Багатомірна сукупність НЧ (доплерівських) сигналів дає зображення судин. У сучасних ехоскопах мається режим одержання і спостереження спектра цих сигналів. При цьому вся інформація, одержувана в режимі імпульсної доплерографії,

відображається в кольорі на екрані дисплея і може бути накладена на зображення досліджуваних органів, точніше, сполучається з ним.

Важливо помітити, що ехоскопи конструюються таким чином, що пучок виходить за допомогою тих самих перетворювачів.

1.2. Формування ультразвукових скануючих пучків

Ультразвукові пучки формуються за допомогою п'єзоперетворювачів, що поєднують функції випромінювача і приймача. У сучасних ехоскопах застосовуються багатоелементні перетворювачі – кільцеві і лінійні матриці (ґратки). У залежності від швидкості зміни напрямку УЗ пучка скануючі пристрої поділяються на дві основні групи: з механічним і з електричним керуванням.

У пристроях сканування з механічним керуванням застосовується механічний чи електромеханічний привід зміни положення перетворювача щодо досліджуваного об'єкта. Сам перетворювач виконаний у виді кільцевих ґрат, що дозволяє одержувати симетричний відносно осі пучок, а, отже, високу розподільну здатність по двох напрямках.

У пристроях сканування з електричним керуванням УЗ пучка застосовуються порівнянні з довжиною хвилі в біологічних тканинах п'єзоелектричні елементи, що групуються в лінійні матриці. Побудовані в такий спосіб багатоелементні перетворювачі дозволяють керувати УЗ пучком двома основними способами: фазуванням багатоканальної системи випромінювання-прийому і комутацією каналів. У залежності від способу сканування подібні пристрої поділяються на фазовані і ті, що комутуються.

Елементами керування пучком є лінії затримки сигналів, електронні комутатори каналів і схеми керування. Формування керуючих сигналів сполучається з формуванням координатних сигналів. Завдяки такому сполученню забезпечується висока точність формування ехо-зображень і спрощується конструкція пристроїв сканування.

Електричне керування дозволяє досягти значно більш високої швидкості УЗ сканування, чим при механічному керуванні.

У пристроях з лінійним скануванням забезпечується сталість здатності, що дозволяє, у значній області УЗ огляду.

1.2.1. Пристрої сканування з механічним керуванням

Для механічного сканування ультразвукового пучка використовуються (одноелементні і багатоелементні) перетворювачі, переміщення ультразвукового пучка яких здійснюється в результаті механічного руху перетворюючого елемента, або шляхом руху акустичного рефлексора при нерухомому перетворювачі. Було запропоновано безліч варіантів механічно скануючих пристроїв, які можна розбити на три основних типи: складного, кутового (секторного, радіального і віялового) і імерсійного багаторакурсного сканування.

Пристрої сканування першого типу (статичні) являють собою важільно-шарнірний механізм, один кінець якого закріплений, а іншої рухливий. До рухливого важеля механізму за допомогою шарніра закріплений п'єзоперетворювач, що може переміщатися в одній площині. Механічно скануючий пристрій даного типу забезпечує ручне переміщення перетворювача в площині сканування при безпосереднім його контакті з досліджуванним об'єктом. Тому такий пристрій ще називається контактним. У процесі ультразвукового сканування пристрій формує електричні сигнали, що визначають положення перетворювача на об'єкті і напрямок ультразвукового пучка в досліджуваному середовищі. З цією метою до складу скануючого пристрою включаються датчики кута повороту важелів відносно один одного.

Перевагою контактних пристроїв сканування такої конструкції є можливість формування ультразвукових зображень при великому полі ультразвукового огляду. Основний недолік – значний час формування

ехозображення, що перешкоджає відображенню рухливих досліджуваних об'єктів.

Статично пристрій сканування входить до останньої моделі 1846 ультразвукового пристрою із секторними датчиками і ендоскопним зондом фірми “Брюль і Кьер”. В ньому є змінні ультразвукові датчики з частотами 2.25 МГц, 4 МГц, 5.5 МГц і ефективно при оглядових обстеженнях, досліджень великих ділянок тканини, планування радіотерапії й ін.

Перетворювачі механічного секторного сканування будуються в основному за принципом «качалки». Як перетворювальний елемент тут застосовуються одноелементні чи структури кільцеві матриці, аналогічні пристроям ручного сканування.

Наприклад, приведемо конструкції перетворювачів запропонованих у [Заявка № 62-4986, Японія, 87 02 02], а також конструкцію перетворювача фірми «Еколайн» (США).

У конструкції на рис. 1.1. а і рис. 1.1. в, качається перетворювач, здійснюючи хитання ультразвукового пучка в заданому секторі. У конструкції на рис. 1.1 б використовується нерухомий перетворювач, а качається акустичний рефлектор. У цьому варіанті пристрою сканування дуже зручно застосовувати як перетворювальний елемент кільцеву матрицю, що дозволяє здійснити фокусування пучка, оскільки нерухомість перетворювача полегшує відвід електричних сигналів з його електродів у процесі сканування, що у випадку застосування багатоелементних структур дуже просто.

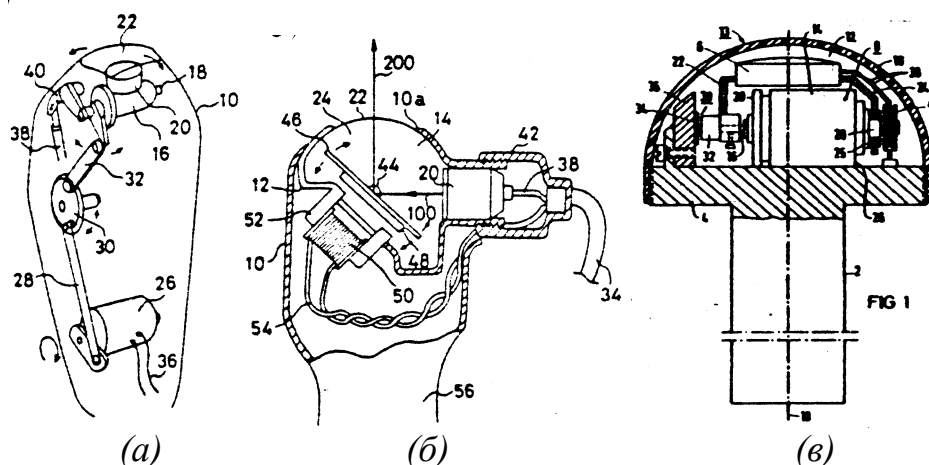
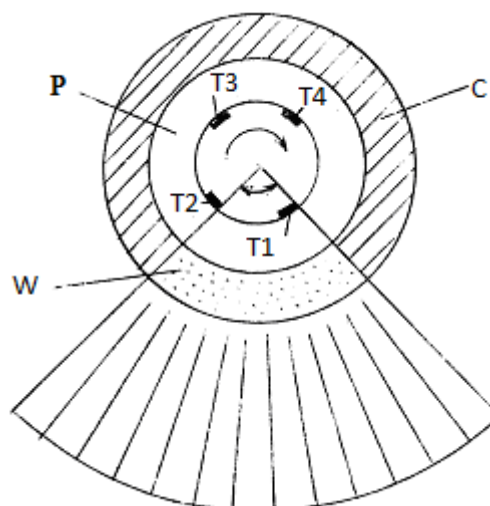

Рис.1.1. Ультразвукові перетворювачі для діагностичного пристрою

Можливі й інші конструкції перетворювачів секторного сканування (рис.1.2.). Апарат з механічним секторним скануванням містить голівку Р, установлену з можливістю обертання в корпусі С, у який сформоване віконце W, прозоре для ультразвукових хвиль. Голівка складається з ультразвукових перетворювачів Т1 – Т4, установлених через рівні кутові інтервали на загальному валу, і одержують обертальний привід від електродвигуна. Кут повороту голівки контролюється за допомогою пристрою, що кодує. Здійснюючи обертальний привід голівки, синхронно з її обертанням забезпечують виборче порушення перетворювачів з випромінюванням/прийомом ультразвукових хвиль через віконце W, у результаті чого здійснюється секторне сканування ультразвукового пучка [Заявка №63 – 37662, 88 07 26 , Японія].

Рис.1.2. Механічне секторне сканування

Основним конструктивним елементів вище розглянутих варіантів пристроїв сканування є мікродвигун, що керується від спеціальної схеми, що реверсіє його рух у необхідному секторі. Крім того, у схему керування включаються функціональні вузли стабілізації швидкості сканування і координатних датчиків кута повороту ультразвукового пучка.

Подібні конструкції вимагають також застосування імерсійного середовища між перетворювачем і досліджуваним об'єктом. Це дозволяє візуалізувати поверхню і приповерхні шари структури об'єктів, що виключено при контактному методі сканування.

З метою запобігання виникнення ревербераційної перешкоди мембрана, що утримує проміжну рідину, виготовляється з матеріалу, акустичні характеристики якого близькі до характеристик біологічних тканин.

Перетворювачі секторного сканування використовуються для кардіологічних досліджень, урології, гінекології, акушерстві, при загальних дослідженнях. Перетворювачі цього типу, застосовувані в кардіології, повинні мати компактну конструкцію, щоб забезпечити ультразвукове спостереження серця через міжреберний простір.

Відзначимо, що вже згадана модель 1846, а також 1849 фірми «Брюль і Кьер» мають набір винятково секторних механічних датчиків, що разом з

використанням ендоскопного зонда забезпечує їм високу ефективність і універсальність. Зокрема секторний датчик моделі 8537 призначений для сканування в хірургії (печінка, жовчна протока, підшлункова залоза).

Поряд з вище розглянутими, успішно розвивається і третій варіант систем, що використовують механічне сканування ультразвукових пучків для формування ехозображень. Для переміщення перетворювачів (звичайно декількох) тут використовуються резервуари з рідиною, що мають значну площу поверхні, необхідної для акустичного контакту з пацієнтом. Подібні системи сканування забезпечують широке поле ультразвукового огляду при досить високій швидкодії, однак є дуже складними, громіздкими і дорогими. У той же час висока якість одержуваних ехозображень, особливо таких слабкоконтрастних для ультразвуку органів, як молочна залоза, виправдує витрати.

1.2.2. Пристрої сканування з електричним керуванням

Електрично керовані ультразвукові перетворювачі забезпечують високу швидкість сканування, надійність і довговічність експлуатації, що є важливою їхньою перевагою. З цим, а також зі зниженням цін на інтегральну електроніку зв'язане їх усе більш широке поширення.

Пристрої сканування з електричним керуванням пучка поділяються на дві основні групи: з фазуванням і комутацією п'єзоелементів матриці. Пристрої з фазованою матрицею п'єзоперетворювачей застосовуються тільки для реалізації секторного сканування, а що комутуються – для лінійного, секторного, віялового і радіального видів ультразвукового сканування.

1.2.3. Фазовані матриці п'єзоперетворювачів.

В ультразвукових пристроях із секторним скануванням фазована матриця являє собою лінійні антенні ґрати смугових п'єзоелементів, слабонаправлених у площині сканування пучка. До складу фазованої матриці

входить до декількох десятків первинних п'єзоелементів, розташованих еквідистантно в одній площині з кроком T , обмеженим умовою відсутності додаткових максимумів з амплітудою, рівній амплітуді основного максимуму [18]:

$$T \leq \frac{N-1}{N} \frac{\lambda}{1 + |\sin \alpha_k|} \quad (1.1)$$

де λ - довжина УЗ хвилі в середовищі; N – загальне число елементів матриці; $\alpha_{до}$ – кут відхилення пучка фазованої матриці від нормалі.

Зазори, що розділяють п'єзоелементи, забезпечують акустичну розв'язку окремих елементів між собою. Для узгодження акустичних імпедансів п'єзоелементів із середовищем і розширення смуги електроакустичного пропущення робоча поверхня матриці покривається шаром погоджувального матеріалу, тильна сторона — демпфером. Електричне керування напрямком ультразвукового пучка, фокусуюче матрицею, здійснюється за допомогою пристрою фазування, показаного на рис. 1.3.

Пристрій фазування забезпечує введення відповідних затримок у передавальні і прийомні ланцюги окремих п'єзоелементів матриці, що викликають необхідний амплітудно-фазовий розподіл сигналів на апертурі матриці, що приведе до фокусування і відхилення пучка в межах заданого сектора сканування. Звичайно сигнали перед подачею на формувач характеристики спрямованості (ФХС) проходять блок затримок для формування електронних лінз (ФЕЛ). Блок ФЕЛ має однакове число входів і виходів, як показано на рис. 1.4, і підсумовування сигналів на його виході не відбувається.

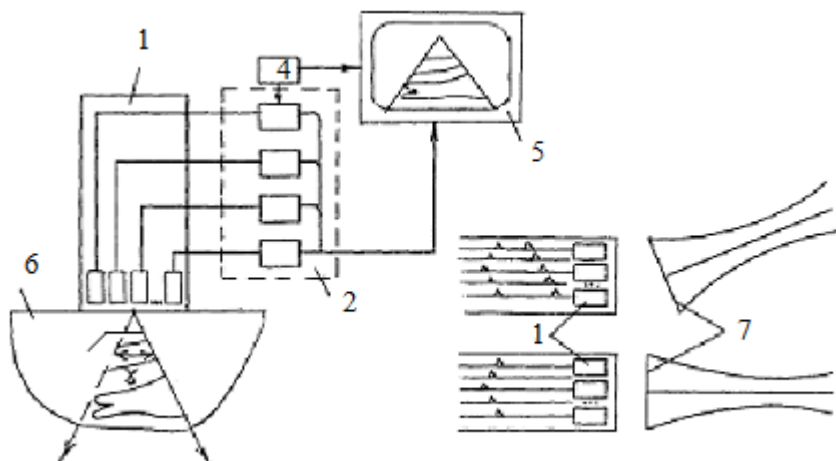
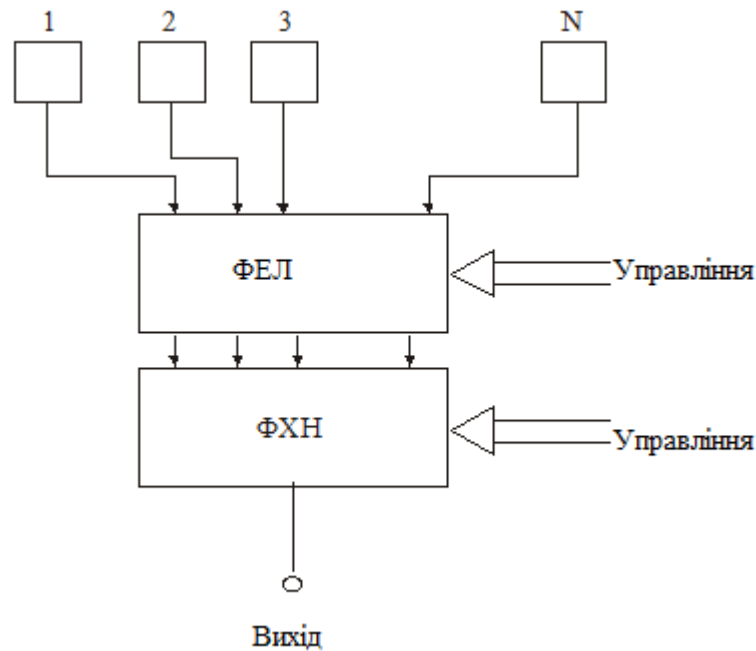

Рис. 1.3. Узагальнена структура скануючого пристрою на основі фазованої матриці: 1 – матриця п'єзоелементів; 2 – фазуючі ланцюга; 3 – передавальні і приймальні канали; 4 – керуючі ланцюги; 5 – дисплей; 6 – об'єкт досліджень; 7 – хвильовий фронт; R – ультразвуковий промінь; γ – кутова перемінна

У тих випадках, коли число елементів більше, доцільно застосовувати матриці п'єзоперетворювачей, побудованих на смугових елементах, що сполучає функції електроакустичного перетворення і затримки сигналів. Такі матриці дозволяють цілком виключати зі складу фазуючого пристрою електричні лінії затримки постійної довжини, замінивши їх акустичними хвилеводами, що мають менші габаритні розміри і масу, а також загасання.

Рис.1.4. Структурна схема системи з електронним фокусуванням і скануванням

Складені перетворювачі матриці являють собою п'єзокерамічні смуги різної довжини, що зменшуються симетрично від середини ґрат до її країв. Ширина (b) і товщина (l_0) смуг вибираються з умови існування в хвилеводі хвилі визначеного типу:

$$b \geq (5 \dots 10)\lambda_0, \quad l_0 \leq 0,2\lambda_0, \quad (1.2)$$

де λ_0 - довжина УЗ хвилі в п'єзоматеріалі.

У схему керування променем матриці (рис.1.4) входить $N-1$ осередок керованих ліній затримки, де N – число елементів у матриці. При електронному скануванні ультразвукового пучка в залежності від полярності керуючої напруги час затримки сигналу в кожному осередку змінюється на величину $\pm \Delta\tau$ щодо початкового значення часу затримки τ . Затримки в лініях, включених симетрично щодо центрального перетворювача, змінюються протифазно завдяки включенню фазоінвертора керуючого напруги. Осередки керованих ліній затримок з'єднані між собою послідовно, тому сигнали перетворювачів, більш вилучених від середнього, проходять

відповідно через більше число ліній затримки і затримуються на час $n(\tau + \Delta\tau)$, де n – номер перетворювача, відлічуваний від центра матриці.

У висновку відзначимо, що, оскільки лінійні розміри фазованої матриці не роблять істотного впливу на величину сектора сканування ультразвукового пучка, вони можуть бути обрані досить малими. Довжина подібних ґрат звичайно складають від 1 до 3 см, ширина від 1 до 2 см, що дозволяє використовувати пристрої з фазованою матрицею у важкодоступних для створення надійного акустичного контакту місцях. Наприклад, для дослідження серця через міжреберний простір. А також у педіатрії і при внутріпорожнинних дослідженнях.

Обмежений коефіцієнт концентрації акустичної енергії в ультразвуковому пучку і наявність бічних пелюстків, викликаних кінцевою дискретністю матриці, знижує енергетичну ефективність таких пристроїв і просторову дозволяючи здатність у порівнянні з перетворювачами суцільної апертури. Тому пристрої сканування з фазованою матрицею дотепер знайшли обмежене застосування в системах, де необхідне досягнення високого відношення сигнал/шум у великому динамічному діапазоні вимірюваних ехосигналів, наприклад у медичних ехоскопах, що повинні диференціювати структуру тканини у великому динамічному діапазоні акустичного контрасту.

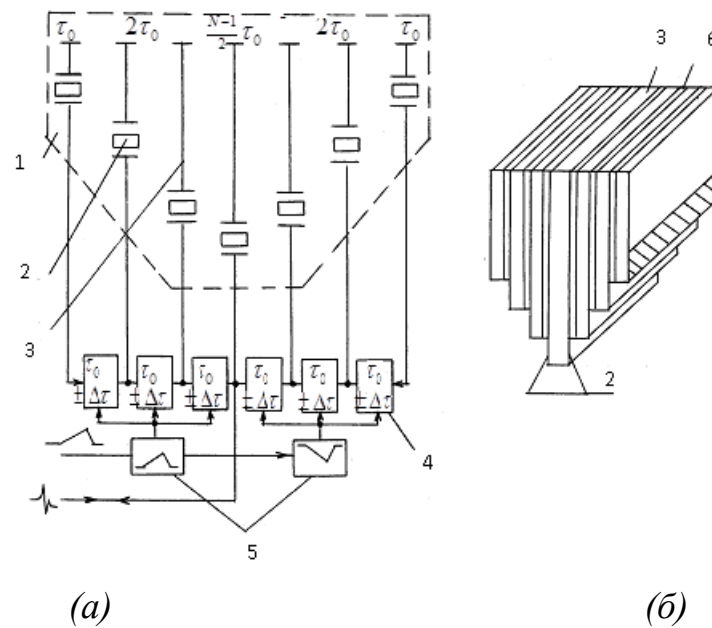

Рис.1.5. Структурна схема скануючого пристрою (а) і загальний вид (б) матриці складених полоскових п'єзоелементів:
 1 — матриця; 2 — п'єзоелемент; 3 — хвилевід; 4 — лінія затримки; 5 — фазоінвертор; 6 — звукоізолятор

По [18] фазове сканування можливо у випадку вузькосмугового сигналу, тобто тоді, коли затримка сигналів, що приходять у крайні елементи ґрат визначаються вираженням:

$$\Delta\tau_c \approx \frac{1}{\Delta f} \gg \frac{nbs \sin \alpha_k}{c} \quad (1.3)$$

де Δf - ширина смуги сигналу; c – швидкість поширення УЗ хвиль у середовищі.

1.2.4. Матриці комутації п'єзоперетворювачів.

Перейдемо до розгляду пристроїв сканування з комутацією п'єзоелементів матриці. Переміщення ультразвукового пучка в таких пристроях досягається шляхом послідовного електричного переключення п'єзоелементів матриці з кроком, рівним ширині одного елемента. Матриці, що комутуються, дозволяють реалізувати різні види ультразвукового сканування в залежності від форми апертур сканування (рис.1.6). Однак на

практиці в основному застосовуються лінійні і віялові скануючі решітки п'єзоперетворювачів.

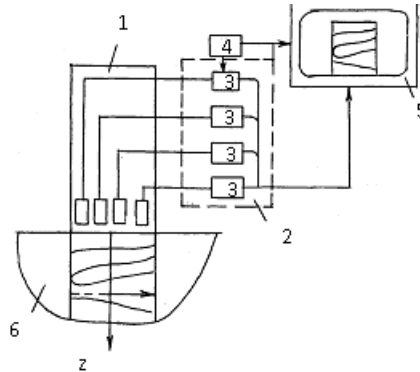

Рис. 1.6. Узагальнена структура скануючого пристрою на основі матриці, що комутується: 1 – лінійна матриця п'єзоелементів; 2 – комутуючі ланцюга; 3 – передавальні і прийомні канали; 4 – керуючі ланцюги; 5 – дисплей; 6 – об'єкт досліджень

Конструктивно лінійні і віялові матриці, що комутуються, відрізняються від фазованих тільки просторовою довжиною самої матриці, геометричною формою апертури і малим числом комутацій при скануванні ультразвукового пучка п'єзоелементів. Так в одній з останніх моделей сканера фірми «Піккер Інтернешнл» (США) використовується багатоелементний лінійний сканер (рис.1.7.,а) і електронний секторний сканер (конвекс) (рис.1.7,б).

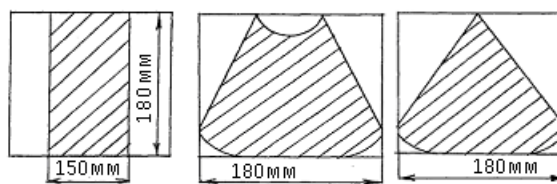

Рис.1.7. Розміри зон сканування при застосуванні різних датчиків: а) лінійних ґрат п'єзоелементів; б) віялових ґрат п'єзоелементів; в) фазованої ґрати п'єзоелементів

Конвексні сканери призначені для дослідження тих ділянок, що погано досліджуються лінійними сканерами через перешкоди з боку кісток і газів.

У випадку комутуючої матриці ширина п'єзоелемента $b_{эл}$, що знаходиться під одним потенціалом, може складати, на відміну від фазуючої матриці, декілька довжин ультразвукових хвиль у середовищі. Це

пояснюється тим, що робочою областю фазованої ґрати є дальня зона, тоді як комутованою — ближня, тобто $r < \frac{D^2}{4\lambda}$,

де D — апертура групи випромінюючих і приймаючих п'єзоелементів.

Практично ширина елемента b визначається з умови відсутності порушення побічних мод коливань і на підставі роботи [18] ця умова має вид:

$$\frac{b}{l_0} < 0.7 \text{ чи } \frac{b}{l_0} > 2, \quad (1.4)$$

де $l_0 = \frac{\lambda_0}{2}$ — товщина п'єзоелемента.

Друга умова приводить до збільшення кроку сканування і, відповідно, до погіршення поперечної дозволяючої здатності. Тому перевагу варто віддавати першому. Для його виконання може виявитися необхідним розрізати п'єзоелемент на декілька акустично ізольованих, але з'єднаних електрично п'єзоелементів. У цьому випадку крок сканування T дорівнює $b_{\text{эл}}$.

Існує ряд способів зниження дискретності переміщення пучка, що для описаних матриць істотна.

Перший з них — бічне підкачування пучка (рис.1.8). Метод бічного підкачування пучка дамо у викладі [31].

Для лінійної безупинної антени ширина діаграми спрямованості:

$$\Delta\theta = 0.96 \frac{\lambda}{D} = 0.96 \frac{\lambda}{nb}. \quad (1.5)$$

При комутації робочої групи з n п'єзоелементів на один п'єзоелемент вправо, діаграма спрямованості 1 перейде в діаграму спрямованості 2.

Зона менше, ніж

$$r_c = \frac{b}{2 \operatorname{tg} \frac{\Delta\theta}{2}} \approx \frac{b}{\Delta\theta} = \frac{nb^2}{0.96\lambda}, \quad (1.6)$$

є зоною тіні.

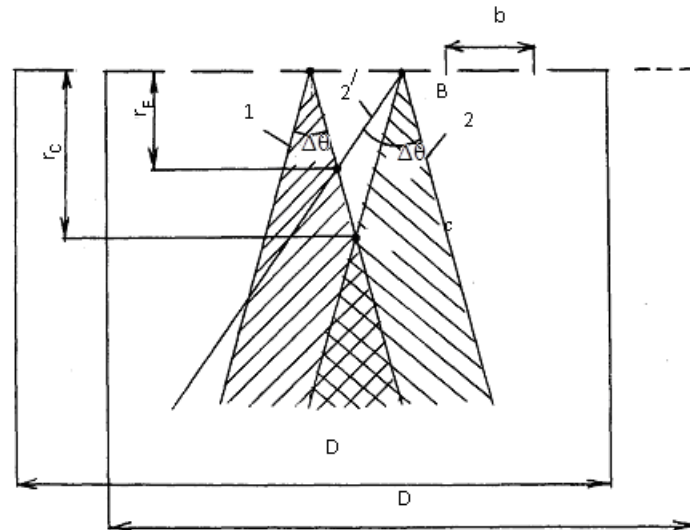

Рис. 1.8. Бічне підкачування ультразвукового пучка

Цю зону можна заповнити зменшуючи дискретність переміщення пучка до $\frac{b}{2}$ чи величини $\frac{b}{4}$. Однак можна між кроками, зв'язаними з формуванням пучків 1 і 2, увести додатковий крок і сформувати пучок 2', шляхом повороту фронту випромінювання (прийому) на кут $\Delta\theta$ за допомогою затримок, включених послідовно з елементами ґрат:

$$b = r_E \left(\operatorname{tg} \frac{\Delta\theta}{2} + \operatorname{tg} \frac{3\Delta\theta}{2} \right). \quad (1.7)$$

Вважаючи $\operatorname{tg} \frac{\Delta\theta}{2} \approx \frac{\Delta\theta}{2}$ і $\operatorname{tg} \frac{3\Delta\theta}{2} \approx \frac{3}{2} \Delta\theta$, одержимо

$$r_E = \frac{b}{2\Delta\theta} = \frac{nb^2}{1.78\lambda}. \quad (1.8)$$

Таким чином, за допомогою підкачування пучка можна вдвічі зменшити глибину перетинання променів. Уводячи додаткове підкачування пучка 1 і повернувши його убік пучка 2 можна ще вдвічі зменшити глибину перетинання пучків.

Для розглянутого вище приклада $n=8$ можна зменшити мінімальну глибину з 36 мм до 9 мм.

Треба, однак, помітити наступне. Приведені міркування справедливі, коли $\frac{r_c}{r_n} > 1$, де r_n - глибина прожекторної зони:

$$r_n = \frac{D^2}{4\lambda}. \quad (1.9)$$

Підставляючи вираз (1.6) і (1.9) у приведену умову, одержимо:

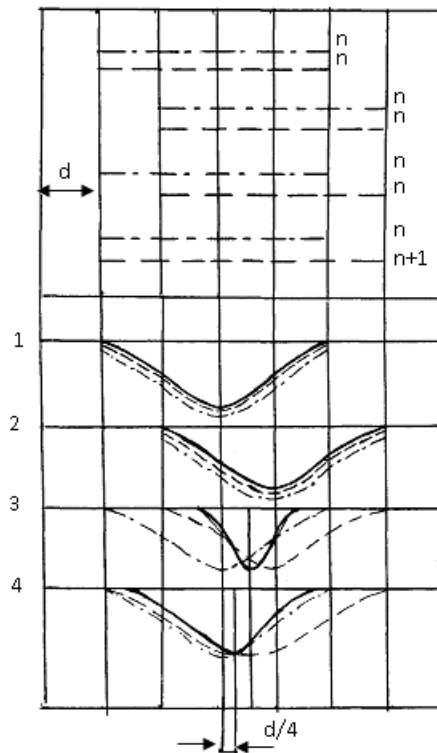
$$\frac{nb^2}{\lambda} \cdot \frac{4\lambda}{n^2b^2} \approx \frac{4}{n} > 1, \text{ тобто } n < 4.$$

Це не враховують автори роботи [31] взявши в прикладі $n = 8$.

Кутове підкачування пучка застосовується в основному для далекого поля ($r > r_n$). При фокусуванні пучка зона тіні буде в області фокусування і бічним підкачуванням її можна усунути.

Другий спосіб зниження дискретності переміщення пучка полягає в комутації п'єзоелементів (рис.1.9). Цей спосіб описаний у роботі [18].

Реалізація фокусування і підкачування пучка при скануванні приводить до необхідності групової комутації п'єзоелементів. У цьому випадку з матриці виділяється група суміжних п'єзоелементів, що працюють як звичайний одномірний п'єзоперетворювач із суцільною апертурою, рівній апертурі групи. У процесі зондування середовища всі п'єзоелементи групи випромінюють і приймають відповідні сигнали. Потім підключається наступна група п'єзоелементів, зміщена щодо попередньої групи на один елемент, і процес зондування повторюється, забезпечуючи послідовний ультразвуковий огляд деякої області середовища зодування.

Рис. 2.9. Зменшення дискретності кроку комутацією n езоелементів: діаграма випромінювання, діаграма прийому, результуюча діаграма

Лінійні і віялові скануючі комутаційні ультразвукові пристрої знаходять широке застосування при побудові сучасних динамічних систем ультразвукової візуалізації завдяки невеликій масі, вартості і відносній простоті електронних схем керування. При вивченні перспектив ведучих фірм – виробників ультразвукової апаратури [42, 44, 45, 49-54] можна зробити висновок, що скануючі пристрої такого типу входять у комплект майже всіх динамічних ехо скопів, що випускаються. На їхній основі будуються ультразвукові перетворювачі, призначені для внутріпорожнинних досліджень, застосування під час операцій і пункцій органів.

1.3. Вплив тривалості імпульсу на характеристики ультразвукового ехоскопа

Припустимо, що перетворювач збуджується коротким електричним імпульсом. Якщо перетворювач правильно розрахований, то він дасть акустичний імпульс тривалістю $\tau_i \approx 1/\Delta f$, що визначається смугою частот

перетворювача Δf . Розподільна здатність по дальності визначається тривалістю ехо-сигналу τ_3 і складає:

$$\Delta z \approx c \tau_3 / 2, \quad (1.10)$$

де $\tau_3 \approx 1 / \Delta f_{\text{п}}$. $\Delta f_{\text{п}} \ll \Delta f$ – прийнята смуга частот. Вона вирізається або радіотехнічним приймачем, або в результаті фільтрації акустичного імпульсу біологічними тканинами. Це відбувається через частотнозалежне згасання, коефіцієнт якого пропорційний частоті, тобто

$$\alpha = A f. \quad (1.11)$$

Максимально припустиму прийняту смугу частот одержимо з умови, що відношення амплітуд коливань на границях смуги $\Delta f = f_{\text{в}} - f_{\text{н}}$ порядку одиниці, тобто $\exp[-A(f_{\text{в}} - f_{\text{н}})z] \approx 1$, звідки

$$A(f_{\text{в}} - f_{\text{н}})z_{\text{макс}} \ll 1, \text{ чи } A f_0 \left(\frac{\Delta f}{f_0} \right) z_{\text{макс}} \ll 1. \quad (1.12)$$

З обліком того, що максимальна глибина зондування залежить від частоти ($f_0 z = \text{const}$), то ширина смуги Δf пропорційна частоті механічного резонансу п'єзопластини f_0 і отже, подовжня здатність, що дозволяє, тим краще, чим більше частота.

Підхід до розрахунку впливу величини смуги акустичного імпульсу (його тривалості) на структуру імпульсного звукового пучка для конкретних конфігурацій випромінювання: плоских круглих; прямокутної форми; фокусуючих з увігнутою поверхнею, розглядається в [30]. Відмінною рисою імпульсного поля у випадку круглого випромінювача є те, що в міру віддалення від осі вихідний імпульс може трансформуватися в два (а іноді і більш) роздільних імпульси. Один відповідає плоскій хвилі, що поширюється від випромінювача в напрямку осі і має незмінну амплітуду аж до нескінченності. Другий імпульс відповідає хвилі, випромінюваної чи краєм периферією джерела в протизазі з плоскою хвилею. Для придушення

крайової хвилі в практичних застосуваннях використовується плавна зміна амплітуди порушення від нуля на краю випромінювача до максимального в центрі по різним законам (аподизация).

Як залежить картина поля від тривалості імпульсу, у [30] не розглядається.

Як уже відзначалося в підрозділі 1.2, для формування зондувального пучка в УЗ ехоскопах застосовуються ґрати п'єзоелементів, що приводить до появи, додатково до бічних, ґратових пелюстків. При використанні коротких УЗ імпульсів із тривалістю огинаючого імпульсу

$$\tau_{ог} < \frac{D}{f_0 T} \equiv \frac{N}{f_0}, \quad (1.13)$$

амплітуда ґратових максимумів значно зменшується [21]. У системі, що використовує імпульси з гаусовою огинаючою

$$f(t) = \exp(-t/\tau)^2 \quad (1.14)$$

зменшення амплітуди характеризується множником

$$h_p(0, x_p, z_i) = \frac{A_p}{A_0} \frac{\sqrt{\pi} f_0 \tau}{|p|N} \operatorname{erf}\left(\frac{N}{|p|f_0 \tau}\right) \approx \frac{A_p}{A_0} \frac{\sqrt{\pi} f_0 \tau}{|p|N}, \quad (1.15)$$

де в останньому члені передбачається, що $|p|f_0 \tau \ll N$. Тут A_0 , A_p – коефіцієнти розкладання в ряд Фур'є вагової функції ґрати (від тривалості імпульсу не залежні); p – номер ґратового максимуму; τ зв'язана з тривалістю імпульсу за рівнем 0 дБ вираженням $\tau_{ог}=1,2 \tau$, а за рівнем 20 дБ – $\tau_{ог}=3 \tau$.

З (1.15) видно, що для 32 елементних ґрат перетворювачів, що випромінює імпульс з $f_0 \tau = 1$ відношення A_p/A_0 зменшується в 18,2 рази чи на – 25 дБ. Разом з умовою спрямованості елементів ґрати це забезпечує придушення ґратових максимумів до величини порядку – 60 дБ.

1.4. Переваги динамічного частотного сканування в медичних широкосмугових ультразвукових ехоскопах

З УЗ ехоскопією людина зустрічається ще в утробі матері при УЗ обстеженні вагітних жінок. Заклик Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВІЗ) переглянути існуючу політику звичайного УЗ обстеження, спрямований з штаб-квартири в кожную європейську країну на початку 90-х років, послужив додатковим поштовхом до подальшого удосконалювання ехоскопів. Новою віхою в цьому напрямку стала поява широкосмугових діагностичних ехоскопів.

На відміну від традиційних одночастотних ехоскопів [18], у яких робочий діапазон від 2.5 до 10.9 МГц перекривається за допомогою набору змінних вузькосмугових п'єзоелектричних перетворювачів (називаних також перетворювачами, голівками, датчиками), у них використовуються широкосмугові перетворювачі. Принципи побудови останніх уперше розглянуті в роботі [27]. Проаналізуємо переваги, властиві медичним УЗ ехоскопам із широкосмуговими перетворювачами.

1. Універсальність. Дозволяє використовувати той самий перетворювач у всьому робочому діапазоні частот.

2. Можливість випромінювання коротких УЗ імпульсів. Це дозволяє більш, ніж на 2 порядки зменшити інтенсивність гратових максимумів, що виникають внаслідок того, що УЗ пучок створюється матрицею (ґратами) полоскових п'єзоелементів.

Якщо A_1/A_0 – відношення амплітуди першого і центрального максимумів при безупинному випроміннені, то при імпульсному воно визначається вираженням (1.12).

$$\text{Для } N=10-20 \text{ і } f_0\tau=0.5: \frac{\sqrt{\pi} \cdot f_0 \cdot \tau}{N} = 0.09-0.045, \text{ а для стандартних}$$

перетворювачів з $f_0\tau=7$ воно порядку 1, як і при безупинному випромінюванні.

3. Можливість динамічного частотного сканування (ДЧС). Акустичне випромінювання в широкій смузі частот може сполучатися з фільтруванням ехо-сигналу більш вузькою смугою $\Delta f/f_{cp} \ll 1$, середня частота якої зменшується в часі відповідно до глибини зондування L_3 , тобто

$$f_{cp}t = 2f_{cp}z/\text{const} \quad (1.16)$$

Коефіцієнт загасання ультразвуку в біологічних тканинах великий і дорівнює [48]:

$$\alpha = \alpha_1 f, \quad (1.17)$$

де α_1 – коефіцієнт згасання на частоті 1 МГц, для різних тканин різний. З обліком (1.13) і (1.14) амплітуда ехо-сигналу з глибини L_3 дорівнює

$$U_3 = U_0 \exp(-2\alpha_1 f_{cp} z) = U_0 \exp(-2\text{const} \alpha_1), \quad (1.18)$$

т.ч. постійна. Отже, від глибини зондування амплітуда не залежить, на відміну від одночастотного ехоскопа, у якому сталість у часі підтримується тимчасовим регулюванням посилення, а залишається тільки зміна за рахунок відбиття від неоднорідностей щільності.

Легко показати, що якщо смуга прийомного пристрою задовольняє нерівності $\Delta f/f_{cp} \ll 1$, то тривалість ехо-імпульсу визначається співвідношенням:

$$\tau \cong \frac{1}{\Delta f} \quad (1.19)$$

У результаті динамічного частотного сканування поліпшується поперечний просторовий розподільна здатність у ближній зоні, де ехо-сигнал формується короткохвильової (високочастотної) частиною випроміненого імпульсу, і збільшується глибина зондування за рахунок його низькочастотної частини.

З динамічним частотним скануванням зв'язана також можливість одержання зображення біологічних тканин на всій глибині зондування в

реальному масштабі часу. Час одного сканування для лінійного перетворювача

$$t_{\text{ск}} = 2 \frac{L_{\text{макс}}}{c} \cdot N_{\Sigma} \cong 0.03 \cdot c, \quad (1.20)$$

де $L_{\text{макс}} \cong 24$ см; $c = 1.5 \cdot 10^3$ м/с;

$N_{\Sigma} \cong 100$ – загальне число елементів перетворювача. Протягом цього часу положення тканин не встигає змінитися. Завдяки цьому, а також значному зменшенню інтенсивності ґратових максимумів, що спотворюють зображення, його чіткість значно збільшується.

4. Можливість використовувати режим однократного сканування. У радіоелектроніці такий режим одержання осцилограми вже давно використовується в широкосмугових осцилографах з пам'яттю, поряд з режимом запуску з обраною частотою повторення. Використання такого режиму в медичних ехоскопах дає можливість зменшити до мінімальної середню в просторі і в часі (SATA) дозу УЗ опромінення, що пропорційна частоті просторового сканування УЗ пучка.

Такий режим максимально задовольняє рекомендаціям для застосування УЗ у діагностиці: «бажано перешкоджати тенденції використовувати більш високі інтенсивності, чим це необхідно для формування зображення» [30].

Сказане вище не відноситься до доплерівського режиму, що використовується для реєстрації і виміру параметрів кровотока, коли ультразвук розсіюється на формених елементах крові і розсіяні сигнали слабкі. Широкосмугові перетворювачі, як і одночастотні застосовуються для усіх видів доплерографії: імпульсного, кольоровий і одержання зображень судин (Color Power Angio). Істотно, що оскільки частоти доплерівського зрушення від кровотока знаходяться в звуковому діапазоні, то для його виміру застосовується вузькосмуговий режим перетворювача і фіксована частота. Так, наприклад, перетворювач ультразвукової системи HDI 1000 має

діапазон частот від 5 до 11 МГц; частоту доплерографії 6 МГц; частоту повторення імпульсів від 750 Гц до 20 кГц. Зазначена система цілком цифрова і, як можна припустити на підставі рекламного проспекту, широкопasmовою й у режимі прийому. Підставою для припущення може служити твердження [54], що фундаментальна (широкопasmовою) інформація про тканини не охоплюється багаточастотною інформацією, одержуваною узкопasmовим формуванням пучка.

1.5. Сучасні динамічні ультразвукові ехоскопи

Ультразвукова діагностична апаратура, призначена для одержання акустичних зображень внутрішніх структур організму, займає ведуче місце в сучасній медичній діагностичній техніці.

По функціональному призначенню ультразвукову апаратуру можна розділити на дві основні групи: прилади універсального типу; спеціалізовані прилади. Більшість відомих приладів відноситься до універсального типу. До спеціалізованого відносяться прилади для серцево-судинної діагностики, прилади для застосування в офтальмології, прилади для обстеження молочних залоз, імерсійні томографи.

Основні види сканування – секторне, лінійне, опукле.

Способи сканування – механічний (ротормого чи капаючого типу); електронний.

Типи застосовуваних зондів розрізняються в залежності від виду і способу сканування, призначення й області медичного застосування, а також робочої частоти ультразвукового сигналу.

Відповідно до призначення можна назвати наступні типи зондів: зовнішні, дуплексні (дозволяють одержувати одночасно двомірне акустичне зображення й інформацію про швидкості кровотока в перетинах судин і серця в площині зображення), доплерівські, внутріопераційні,

офтальмологічні, внутріпорожнинні (ректальні, вагінальні, трансуректальні і езофагеальні (стравохідні) зонди).

Частота кадрів складає, майже для всіх типів зондів не менш 16 Гц і в залежності від глибини зондування досягає 30 – 50 Гц.

Робочі частоти ультразвуку можуть змінюватися від 2 до 15 МГц. Найбільше часто використовувані номінали частот: 3.5; 5.0 і 7.5 МГц. Відповідні цим частотам діапазони глибин приведені в табл. 1.1.

У кращих закордонних приладах поперечна дозволяючи здатність збігається з подовжньою, але вона істотно залежить від глибини.

Для поліпшення якості зображення застосовуються наступні способи:

1. Динамічне фокусування на прийом по глибині.
2. Зміна апертури п'єзоперетворювача і смуги прийому з урахуванням глибини.
3. Переключення зони фокуса в режимі випромінювання.
4. Керування рівнем потужності випромінюваного імпульсу.
5. Зміна масштабу зображення.
6. Незалежне регулювання посилення для компенсації загасання в окремих інтервалах по глибині.
7. Аналогові і постпроцесорні зміни кривої амплітудою характеристики прийомного тракту.
8. Підкреслення контурів зображення і вирахування згладженого рівня шумів.
9. Підсумовування ряду послідовних зображень з метою зменшення перешкод і шумів.

У приладах високого рівня число зон динамічного фокусування 5 – 7 і більш, в інших приладах 2 – 3 зони чи динамічне фокусування зовсім відсутнє. Число зон регулювання посилення по глибині в кращих приладах складає 6 – 8, у простих приладах – 2.

Таблиця 1.1
Робочі частоти і відповідні їм діапазони глибин

Частота, МГц	Діапазон глибин, мм	Повздовжня розподільна здатність, мм
3.5	180 – 240	0.6 – 1.2
5	100 – 120	0.4 – 0.9
7.5	50 – 60	0.3 – 0.7

Істотно впливають на якість зображення параметри пристроїв цифрової обробки приладу. Обсяг пам'яті для одного кадру зображення складає в більшості випадків не менш 512x512 елементів при 5 – 8 розрядах, у простих приладах може використовуватися обсяг пам'яті 256x256 елементів при 4 – 5 розрядах. У складних приладах у ряді випадків практично весь прийомний тракт реалізується у виді цифрового пристрою. У простих приладах застосовуються мікропроцесорні контролери на базі однокристальної мікро-ЕОМ, що виконують обмежені задачі керування процесом одержання зображення. У приладах середнього застосовуються універсальні 8 – чи 16 – розрядні процесори (можливість вибору режиму роботи, розрахункові програми, графічні функції). Більш досконалі прилади оснащені мультипроцесорними системами з високопродуктивним центральним процесором для виконання визначених задач.

Практично всі прилади допускають підключення додаткових моніторів для відбиття одержуваної інформації в більшому масштабі.

Як засоби реєстрації ультразвукових зображень використовуються поляроїдні камери, відеопринтери, що використовують термобумагу, і відеомагнітофони.

Обсяг закупівель закордонних приладів не зменшується, що обумовлено насамперед відсутністю вітчизняної техніки аналогічної якості.

Незважаючи на зростаюче використання в ультразвуковій діагностиці електронних способів сканування, зонди з механічним секторним скануванням по колишньому широко застосовуються в приладах таких фірм, як «Siemens» (ФРН), «Kretz» (Австрія), «Brüel and Kjaer» (Данія), «Kontron instruments» (Франція), «Hewlett Packard» (США), «ATL» (США), «Interspec» (США), «Diasonics» (США), «ESAOTE «Biomedica»» (Італія), «Ausonics» (Австралія). В основному це зонди, у яких ультразвуковий перетворювач виконаний у виді кільцевих ґрат, що дозволяє застосовувати динамічне фокусування на прийом у реальному часі.

Ведучі японські фірми «Aloka», «Toshiba», «Hitachi», «Shimadzu», а також фірма «General Electric» (США) традиційно використовують у цих приладах зонди з електронним скануванням: лінійні, опуклі, секторні. Багато хто з ведучих фірм («Kontron Instruments», «ATL», «Kretz», «Siemens») випускають моделі з зондами, що використовують механічне секторне й електронне сканування.

Іспит ряду зразків приладів за допомогою спеціалізованого фантома фірми «General Electric» (США) показало, що краща якість зображення, обумовлена насамперед високодозволяючою здатністю, забезпечує прилад «Acuson – 128». Це обумовлено використанням багатоеlementних зондів з електронним скануванням, апертура яких істотно більше, ніж у зондів інших фірм. Застосування таких зондів потребує істотного ускладнення і подорожчання системи обробки (вартість “Acuson - 128” у залежності від комплектації 250 – 500 тис. доларів).

Високу якість зображення забезпечують прилади з електронним скануванням RT – 4000 і RT – 6800 фірми “General Electric”, а також прилади “Apogee” фірми “Interspec” (США) і SPA – 1000 фірми “Diasonics” (США).

Прилади фірм «Siemens» (ФРН), «Kretz» (Австрія), «Brüel and Kjaer» (Данія), «Kontron instruments» (Франція), у яких використовуються зонди з

механічним скануванням, мають високі характеристики, але трохи нижче, ніж названі вище прилади.

Практично така ж якість зображення забезпечують прилади з електронним скануванням японських фірм “Aloka” і “Shumadzu”. Наближаються до них по якості зображення прилади фірм “ESAOTE Biomedica” (Італія), “Fukuda” (Японія). Особливо варто виділити переносний сканер “Aloka – 500” з електронним скануванням.

Удосконалювання медичних УЗ сканерів привело до широкопasmової технології, що дозволяє використовувати той самий п’єзоперетворювач у всьому робочому діапазоні частот. Так, наприклад, у сканерах SIGMA1, SIGMA2 (фірма “KONTRON INSTRUMENTS”, Франція) смуга частот 2.5 - 10 МГц, а в сканері SIGMA44 — 1.5 - 15 МГц. При цьому імпульсне випромінювання в широкому діапазоні частот може сполучатися з динамічним частотним скануванням при прийомі: фільтруванням ехосигналу більш вузькою смугою, середня частота якої зменшується згодом відповідно до збільшення глибини зондування. Зведення про п’єзоперетворювачі широкопasmових сканерів у літературі відсутні, тому дослідження методів їхньої побудови і розрахунку являє собою актуальну задачу.

На підставі усього вищесказаних зробимо наступні висновки:

1. Застосування ультразвукових сканируючих приладів є одним з основних напрямків інструментального забезпечення медичної діагностики в передових країнах.
2. Кількість моделей з малими функціональними можливостями зменшується.
3. Йде розвиток сучасних приладів з кольоровим відбиттям доплерівської інформації.
4. Росте кількість типів застосовуваних зондів.
5. Усе ширше застосовуються широкопasmові технології.

1.6. Висновки

На основі розгляду характеристик одночастотних ультразвукових медичних ехоскопів сформульовані переваги, властиві ехоскопам із широкосмуговими перетворювачами:

1. Універсальність. Дозволяє використовувати той самий перетворювач у всьому робочому діапазоні частот.

2. Можливість вивчення коротких УЗ імпульсів. Це дозволяє на два порядки зменшити інтенсивність гратових максимумів, що виникають внаслідок того, що УЗ пучок створюється матрицею (гратами) полоскових п'єзоелементів.

3. Можливість динамічного частотного сканування (ДЧС). Акустичне вивчення в широкій смузі частот може сполучатися з фільтруванням ехо-сигналу більш вузькою смугою $\Delta f/f_{cp} \ll 1$, середня частота якої зменшується в часі відповідно до глибини зондування. У результаті ДЧС поліпшується поперечний просторовий розподільна здатність у ближній зоні і збільшується глибина зондування. З ДЧС зв'язана можливість одержання зображення біологічних тканин на всій глибині зондування в реальному масштабі часу.

4. Використання режиму однократного сканування, що дає можливість зменшити до мінімальної середню в просторі і часі (SATA – space avereg, time avereg) дозу УЗ опромінення, що пропорційне частоті просторового сканування УЗ пучка.

РОЗДІЛ 2

ШИРОКОСМУГОВІ П'ЕЗОПЕРЕТВОРЮВАЧІ – НОВИЙ НАПРЯМОК У РОЗРОБЦІ МЕДИЧНИХ ЕХОСКОПІВ

2.1. Розрахунок передатних функцій п'єзоперетворювача по методу хвильового рівняння

Передатна функція п'єзоперетворювача, що працює в режимі випромінювання ультразвукових хвиль (п'єзовипромінювача), визначається вираженням

$$K_u = \frac{P}{U_{вх}}, \quad (2.1)$$

де P – коливальний тиск на акустичному виході;

$U_{вх}$ – електрична напруга живлення.

Відповідно, передатня функція п'єзоперетворювача, що працює в режимі прийому УЗ хвиль (п'єзоприймача), виражається в такий спосіб:

$$K_n = \frac{U_{вих}}{P}, \quad (2.1)$$

де $U_{вих}$ - електрична напруга на електродах перетворювача;

P – коливальний тиск у робочому середовищі без п'єзоприймача.

Передатні функції є комплексними величинами, що виражаються амплітудно–частотною $K(\omega)$ і фазо-частотною $\varphi(\omega)$ характеристиками. Обидві характеристики особливо важливі при аналізі широкосмугових п'єзоперетворювачів, де для знаходження передатних функцій методу хвильового рівняння віддається перевага в порівнянні з методом еквівалентних схем. Характерним для даного методу є необхідність рішення системи, що складає з досить великого числа рівнянь навіть при невеликому числі перехідних шарів. Приведемо вираження перехідної характеристики для випадку без шарів з довідника [32], де без виводу приводяться і формули узагальнення для випадку шаруватих перетворювачів, вивід яких ми одержимо просто на основі співвідношень для довгих ліній.

Основна система рівнянь, що включає рівняння прямого і зворотного п'єзоефекту і рівняння електростатики, має вигляд:

$$\left\{ \begin{array}{l} \rho \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial \sigma}{\partial z} \\ \sigma = c_{33}^E \frac{\partial u}{\partial z} - e_{33} E \\ D = \varepsilon_{33}^S E + e_{33} \frac{\partial u}{\partial z} \\ \frac{\partial D}{\partial z} = 0 \end{array} \right. \quad (2.3)$$

u – зсув, що описує поле пружних деформацій;

σ – напруга, що описує поле пружних деформацій;

ε^S – діелектрична проникність затиснутої пластинки;

c^E – постійна пружності при постійній напруженості електричного поля;

e_{33} – п'єзоелектрична постійна;

D – індукція електричного поля;

E – напруженість електричного поля.

Система (2.3) має розв'язок при граничних умовах імпедансного виду $z=\pm l$;

$$\sigma \pm z_a^{\pm} \frac{\partial u}{\partial t} = 0; U_{\Pi} Y_3 + S \frac{\partial D}{\partial t} = 0, \quad (2.4)$$

де $z_a^{\pm}$ - опір акустичних навантажень, прикладених до торців $z=\pm l$ активного елемента;

Y_3 - провідність електричного навантаження на активний елемент;

S - площа поверхні п'єзоелемента;

U_{Π} - напруга, прикладена до п'єзоелементу.

При гармонійній залежності шуканих величин від часу типу $\exp(i\omega t)$ рішення граничної задачі (2.3), (2.4) має вигляд:

$$\frac{-\sigma(l)}{U_{\Pi}} = \frac{e_{33}}{2l} \frac{\alpha_a^+}{1 + \alpha_a^+} \frac{(1-a)(1-aV^-)}{\Delta_0 - \Delta_1} = v_{\Pi} e^{i\varphi_v}$$

$$\alpha_a^\pm = z_a^\pm / z_n; z_n = \sqrt{\rho c_{33}^D}; V^\pm = \frac{1 - \alpha_a^\pm}{1 + \alpha_a^\pm}; a = e^{-2ikl};$$

$$\Delta_0 = 1 - a^2 V^+ V^-; \Delta_1 = \frac{\beta}{4ikl} (1 - a) [2 + V^+ + V^- - a(V^+ + V^- + 2V^+ V^-)]; \quad (2.5)$$

$$v_n = \left| \frac{\sigma(l)}{U_n} \right| - \text{АЧХ чутливості перетворювача в режимі випромінювання};$$

$$\varphi_u - \text{ФЧХ чутливості перетворювача в режимі випромінювання};$$

$$Y_n = i\omega C_n \left[\frac{\Delta_0}{(\Delta_0 - \Delta_1)} \right] - \text{повна провідність перетворювача};$$

$$C_n - \text{ємність загальмованого перетворювача площею } S_n;$$

$$\beta - \text{квадрат електромеханічного зв'язку п'єзокерамики.}$$

При наявності двох шарів, товщиною d_1 із хвильовим опором z_1 і товщиною d_2 із хвильовим опором z_2 , z_a^+ замінюється на вхідний опір шарів з акустичним навантаженням z_m на торці другого шару.

За аналогією з довгою лінією, замінивши U на P , I на V [5], розподіл тиску і швидкості в другому шарі по осі z запишемо у вигляді

$$P(z) = \frac{1}{2} (P_m + V_m z_2) e^{ik_2(d_2-z)} + \frac{1}{2} (P_m - V_m z_2) e^{-ik_2(d_2-z)};$$

$$V(z) = \frac{1}{2z_2} [(P_m - V_m z_2) e^{ik_2(d_2-z)} - (P_m + V_m z_2) e^{-ik_2(d_2-z)}]; \quad (2.6)$$

де P_m - комплексний акустичний тиск на торці;

V_m - комплексна акустична швидкість на торці;

$z=0$ на границі шарів.

Вхідний опір другого шару

$$\tilde{Z}_2 = \frac{P(0)}{V(0)} = z_2 \frac{(P_m + V_m z_2) e^{ik_2 d_2} + (P_m - V_m z_2) e^{-ik_2 d_2}}{(P_m + V_m z_2) e^{ik_2 d_2} - (P_m - V_m z_2) e^{-ik_2 d_2}}. \quad (2.7)$$

Звідси, підставляючи $V_m = P_m / z_m$, виносячи із виразів чисельника і знаменника $e^{ik_2 d_2}$, позначивши $a_2 = e^{-ik_2 d_2}$, одержуємо

$$\tilde{z}_2 = z_2 \frac{z_m(1+a_2^2) + z_2(1-a_2^2)}{z_m(1-a_2^2) + z_2(1+a_2^2)} = z_2 \frac{z_m + z_2 + a_2^2(z_m - z_2)}{z_m + z_2 + a_2^2(z_2 - z_m)} = z_2 \frac{1 - a_2^2 V_{2m}}{1 + a_2^2 V_{2m}}; \quad (2.8)$$

де:

$$V_{2m} = \frac{z_2 - z_m}{z_2 + z_m} \quad (2.9)$$

де V_{2m} - коефіцієнт відбиття акустичної хвилі від навантаження z_m .

Аналогічним образом для першого шару, навантаженого на z_2 ,

$$\tilde{z}_1 = z_1 \frac{1 - a_1^2 \tilde{V}_{12}}{1 + a_1^2 \tilde{V}_{12}}; \tilde{V}^+ = \frac{z_n - \tilde{z}_1}{z_n + \tilde{z}_1} = \frac{V_{n1} + a_1^2 V_{12}}{1 + a_1^2 V_{12} V_{n1}},$$

одержуємо:

де:

$$= \frac{(z_1 - z_2) + a_2^2 V_{2m}(z_1 + z_2)}{(z_1 + z_2) + a_2^2 V_{2m}(z_1 - z_2)} = \frac{V_{12} + a_2^2 V_{2m}}{1 + a_2^2 V_{2m} V_{12}}; \quad (2.10)$$

$$\tilde{V}_{12} = \frac{z_1 - \tilde{z}_2}{z_1 + \tilde{z}_2} = (z_1 - z_2 \frac{1 - a_2^2 V_{2m}}{1 + a_2^2 V_{2m}}) / (z_1 + z_2 \frac{1 - a_2^2 V_{2m}}{1 + a_2^2 V_{2m}}) = \frac{z_1 + z_1 a_2^2 V_{2m} - z_2 + z_2 a_2^2 V_{2m}}{z_1 + z_1 a_2^2 V_{2m} + z_2 - z_2 a_2^2 V_{2m}} =$$

$$V_{12} = \frac{z_1 - z_2}{z_1 + z_2}; V_{n1} = \frac{z_n - z_1}{z_n + z_1}. \quad (2.11)$$

Варто звернути увагу, що підставляючи замість z_a^+ у (2.5) z_1 , одержимо тиск на торці п'єзоперетворювача. Щоб одержати тиск, переданий на акустичне навантаження z_m , необхідно ще помножити на коефіцієнт передачі шарів, який дорівнює добутку коефіцієнтів передачі першого і другого шарів.

$$K_{p1} = \frac{P(d_1)}{P(0)} = a_1 \frac{1 - \tilde{V}_{12}}{1 - a_1^2 \tilde{V}_{12}}; \quad (2.12)$$

Вони виходять з (2.6), як

Практичне застосування цього методу знаходимо в роботі [11] при розрахунку АЧХ коефіцієнта передачі по потужності, у якому акустична

$$K_{p2} = \frac{P(d_2)}{P(0)} = a_2 \frac{1 - V_{2m}}{1 - a_2^2 V_{2m}}. \quad (2.13)$$

$$P_{ak} = \frac{1}{2} U_n^2 \operatorname{Re} Y_n. \quad (2.14)$$

потужність визначається на торці перетворювача і знання коефіцієнтів K_{p1} , K_{p2} не потрібно:

$$K_{p2} = \frac{P(d_2)}{P(0)} = a_2 \frac{1 - V_{2m}}{1 - a_2^2 V_{2m}}. \quad (2.13)$$

Оскільки мається можливість порівняння результатів обчислення однієї і тієї ж величини в різних роботах, приведемо отримані розрахункові формули в позначеннях роботи [23]. У ній розглядалася для випадку двох шарів розрахункова схема, приведена на рис.2.1.

Позначення внизу осі z – використані вище.

Крім того, замінивши $V \rightarrow V_{10}$; $V_{12} \rightarrow V_{23}$; $V_{2m} \rightarrow V_{3m}$;

$$\tilde{V}_{12} \rightarrow \bar{V}_{2m}; \tilde{V}^+ \rightarrow \bar{V}_{1m}; V_{n1} \rightarrow V_{12};$$

$$a \rightarrow a_1 = \exp(-ik_1 l_1), a_1 \rightarrow a_2 = \exp(-ik_2 l_2), a_2 \rightarrow a_3 = \exp(-ik_3 l_3),$$

$$Y_n = i\omega C_n \frac{\Delta_0}{\Delta_0 - \Delta_1} = \omega_n C_n Y_n^1; Y_n^1 = ix \frac{\Delta_0}{\Delta_0 - \Delta_1}; x = \frac{\omega}{\omega_n};$$

$$\Delta_1 = \frac{\beta}{2ik_1 l_1} (1 - a_1) [2 + V_{10} + \bar{V}_{1m} - a_1 (V_{10} + \bar{V}_{1m} + 2V_{10} \bar{V}_{1m})]; \Delta_0 = 1 - V_{10} \bar{V}_{1m} a_1^2.$$

одержимо:

Для випадку $z_0 = 0$, що нас цікавить:

$$K_u = \frac{P_m}{U_2} = \frac{e_{33}}{l_0} \frac{1 - \bar{V}_{1m}}{2} \frac{(1 - a_1)^2}{\Delta_0 - \Delta_1} a_2 \frac{1 - \bar{V}_{2m}}{1 + a_2^2 \bar{V}_{2m}} a_3 \frac{1 - V_{3m}}{1 - a_3^2 V_{3m}}, \quad (2.15)$$

$$\bar{V}_{1m} = \frac{V_{12} + a_2^2 \bar{V}_{2m}}{1 + a_2^2 V_{12} \bar{V}_{2m}}; \bar{V}_{2m} = \frac{V_{23} + a_3^2 V_{3m}}{1 + a_3^2 V_{23} V_{3m}}; V_{3m} = \frac{\alpha_{31} - \alpha_{m1}}{\alpha_{31} + \alpha_{m1}}; \alpha_{31} = \frac{z_3}{z_1}; \alpha_{m1} = \frac{z_m}{z_1}; \quad (2.16)$$

$$V_{10} = \frac{1 - \alpha_{01}}{1 + \alpha_{01}} = \frac{1 - 0}{1 + 0} = 1; \Delta_1 = \frac{\beta}{ik_1 l_1} (1 - a_1) [3 + \bar{V}_{1m} - a_1 (1 + 3\bar{V}_{1m})]; \Delta_0 = 1 - \bar{V}_{1m} a_1^2;$$

чи

$$K_u = |K| e^{i\varphi_u} . \quad (2.17)$$

З аналізу виражень (2.12); (2.13) випливає, що вони не залежать від параметрів п'єзопластини.

Коефіцієнт передачі тиску в зворотному напрямку: від середовища до п'єзоперетворювача, таку залежність має. Тому для розрахунку передатної функції п'єзоприймача прибігають до методу чотиріполюсника. Оскільки для сполученого перетворювача потрібні обидві функції, розглянемо цей метод для розрахунку обох функцій, як він описаний у [17] для механічно демпфованого п'єзовипромінювача з довільним числом шарів і з урахуванням електричного ланцюга включення генератора чи з'єднання з приймачем.

2.1.1. П'єзоприймач із двома погоджувачими шарами, електрично навантажений індуктивністю.

У [32] приводиться вираження для перемінної напруги на електродах п'єзоприймача без акустичних шарів, отримане в результаті рішення системи рівнянь, що включає рівняння руху, прямого і зворотного п'єзоефекту і електростатически з використанням граничних умов.

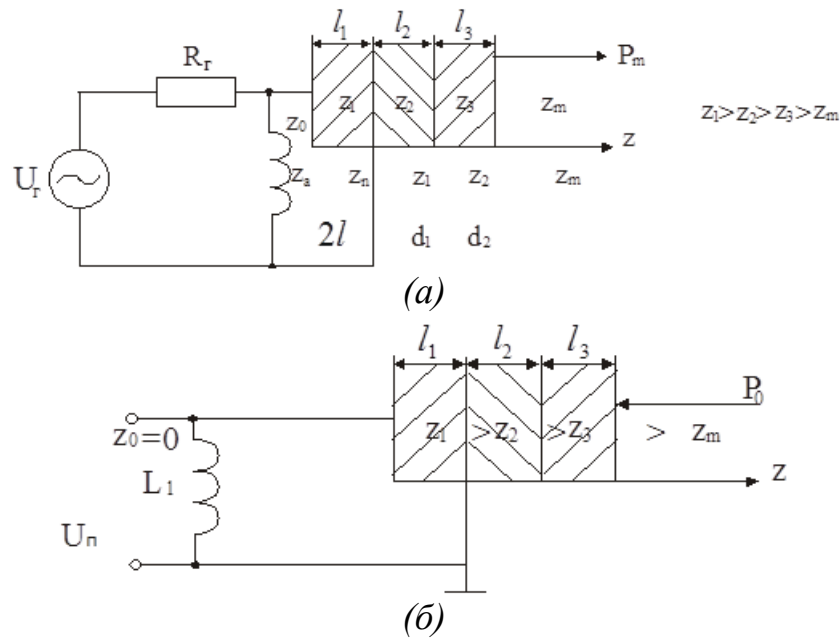

Рис. 2.1. (а)-п'єзоелемент із перехідними шарами й електричним коригувальним ланцюгом; (б)- електроакустична схема п'єзоприймача

$$U'_{\Pi} = - \sigma_0 \frac{e_{33} S_{\Pi} (1 + v^+) (1 - a) (1 - a v^-)}{l_0 z_{\Pi} (\Delta_0 - \Delta_1) (Y_s + Y_{\Pi})},$$

де для випадку одностороннього прийому акустичний тиск $\sigma_{\text{пад}}=0$, а $\sigma_{\text{пад}}^+ = \sigma_0$ в хвилі, що падає на торець перетворювача в його відсутність.

Случай шаруватого п'єзоприймача довільної структури в [32] не розглядаються. Це мотивується тим, що “шари використовуються, як правило, найчастіше для розширення смуги пропущення. На відміну від випромінювача, п'єзоприймач є свідомо широкосмуговим у до резонансній області, тому застосування шаруватих п'єзоприймачів недоцільно”. Однак, для цікавлячого нас випадку сполученого перетворювача, приймач теж повинний бути шаруватим.

Підставляючи у вираження для U'_{Π} ті ж вираження, що і для п'єзовипромінювача і врахувавши те, що коефіцієнти трансформації тиску будуть рівні DO_{p2}^{-1} , DO_{p1}^{-1} відповідно, одержимо

$$K_{\Pi}(x) \equiv \frac{U_{\Pi}}{\sigma_0} = - \frac{(1-a_2^2 V_{2m})(1-a_3^2 V_{3m})(1+V_{1m})(1-a_1)^2 Y'_{\Pi} e_{33} S_{\Pi}}{a_2(1-V_{2m})a_3(1-V_{3m})ix\Delta_0(Y'_{\Pi} + Y'_{\Xi})l_0 z_{\Pi} \omega_0 C_0}.$$

Використовуючи співвідношення $\omega_0 = \frac{\pi v^D}{l_0}$, $C_0 = \frac{\varepsilon^S S_{\Pi}}{l_0}$, $K_t^2 = \frac{e_{33}^2}{C_{33}^D \varepsilon^S}$,

помножив і розділивши праву частину на $\frac{\pi}{K_t^2}$ перетворимо коефіцієнт:

$$\begin{aligned} \frac{\pi e_{33} S_{\Pi}}{K_t^2 l_0 z_{\Pi} \omega_0 C_0} &= \frac{\pi e_{33} C_{33}^D \varepsilon^S l_0 S_{\Pi} l_0}{e_{33}^2 l_0 z_{\Pi} 2\pi v^D \varepsilon^S S_{\Pi}} = \frac{l_0 C_{33}^D}{e_{33} C_{33}^D} = \frac{l_0}{e_{33}}, \\ K_{\Pi}(x) &= \frac{l_0(1-a_2^2 V_{2m})(1-a_3^2 V_{3m})K_t^2(1+V_{1m})(1-a_1)^2}{e_{33}a_2a_3(1-V_{2m})(1-V_{3m})\pi ix(\Delta_0 - \Delta_1)(Y'_{\Pi} + Y'_{\Xi})} = \\ &= \frac{l_0(1-a_2^2 V_{2m})(1-a_3^2 V_{3m})}{e_{33}a_2a_3(1-V_{2m})(1-V_{3m})} \Phi_{\Pi}(x). \end{aligned}$$

На частоті механічного резонансу і при $L_1 = \frac{1}{m_1^2 \omega_0^2 C_0}$, $m_1 = \frac{\omega_1}{\omega_0}$:

$$\Phi_{\Pi}(x) = \frac{K_t^2(1+V_{1m})(1-a_1)^2}{\pi ix(\Delta_0 - \Delta_1)(Y'_{\Pi} + Y'_{\Xi})}, \text{ з обліком того, що при } x=1$$

$$a_1 = \exp(-i\pi x) = \exp(-i\pi) = \cos\pi - i \sin\pi = -1,$$

$$a_2 = \exp(-i\frac{\pi}{2}x) = \exp(-i\frac{\pi}{2}) = -i,$$

$$a_3 = \exp(-i\frac{\pi}{2}x) = -i, \quad a_2^2 = -1, \quad a_3^2 = -1, \quad \Delta_1 = \frac{K_t^2}{2i\pi} 8(1+V_{1m})$$

$$Y'_{\Pi} = ix \frac{\Delta_0}{\Delta_0 - \Delta_1} = i \frac{\Delta_0}{\Delta_0 - \Delta_1}, \quad Y'_{\Xi} = -i \frac{m_1^2}{x} = -i, \quad (m_1 = 1)$$

$$\begin{aligned} \Phi_{\Pi}(1) &= \frac{4K_t^2(1+V_{1m})}{\pi i(\Delta_0 - \Delta_1)(-i + i \frac{\Delta_0}{\Delta_0 - \Delta_1})} = \frac{4K_t^2(1+V_{1m})}{\pi i(-\Delta_0 + \Delta_1 + \Delta_0)} = \\ &= -\frac{4\pi K_t^2(1+V_{1m})i}{4\pi K_t^2(1+V_{1m})} = -i, \end{aligned}$$

незалежно від V_{1m} .

$$\text{Коефіцієнт } (K_{p1} K_{p2})^{-1} = -\frac{Z_2}{Z_3}.$$

Т.ч. $K_{\Pi}(1) = \frac{z_2}{z_3} \left(\frac{l_0}{e_{33}} \right)$, що збігається з вираженням, отриманим на цій частоті по методу чотириполюсника і може використовуватися для перевірки правильності обчислень.

2.2. Розрахунок передатних функцій п'єзоперетворювача по методу електромеханічного чотириполюсника

2.2.2. П'єзоелектричний випромінювач

$$k_1 = \frac{z_1}{z_0}; k_2 = \frac{z_2}{z_0}; k_3 = \frac{z_3}{z_0}; k_4 = \frac{z_4}{z_0}; n_3 = \frac{l_3}{\lambda_3}; n_4 = \frac{l_4}{\lambda_4}; \lambda_3 = \frac{c_3}{f_0}; \lambda_4 = \frac{c_4}{f_0};$$

Позначення до рис.2.2:

де c_3, c_4 – швидкості звуку в шарах;

K_t – коефіцієнт електромеханічного зв'язку.

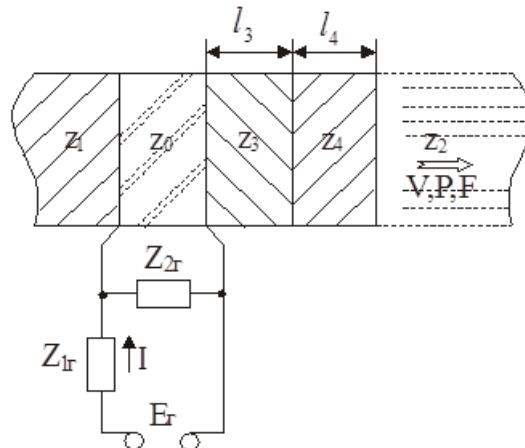

Рис.2.2. П'єзовипромінювач із двома перехідними шарами й електричними ланцюгами включення

Представляючи кожен елемент перетворювача чотириполюсником, матричне рівняння системи можна записати в такий спосіб [17]:

$$\begin{Bmatrix} E_r \\ I \end{Bmatrix} = \begin{Bmatrix} 1 & Z_{1r} \\ 0 & 1 \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} 1 & 0 \\ \frac{1}{Z_{2r}} & 1 \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} A_{11} & A_{12} \\ A_{21} & A_{22} \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} S_{11}^{(4)} & S_{12}^{(4)} \\ S_{21}^{(4)} & S_{22}^{(4)} \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} F \\ V \end{Bmatrix} \quad (2.18)$$

Для одержання передатної функції п'єзовипромінювача обчислюється добуток матриць у рівнянні (2.18) після чого виходить наступний вираз:

$$\left\| \begin{matrix} E_r \\ I \end{matrix} \right\| = \left\| \begin{matrix} A_{11}^* & A_{12}^* \\ A_{21}^* & A_{22}^* \end{matrix} \right\|_* \left\| \begin{matrix} F \\ V \end{matrix} \right\|. \quad (2.19)$$

З рівняння (2.19) з урахуванням рівності $F=A_0$ визначається

$$K_u(x) = \frac{P}{E_r} = \frac{1}{A_0 A_{11}^* + \frac{A_{12}^*}{Z_2}}. \quad (2.20)$$

Після підстановки значень коефіцієнтів A_{11}^* і A_{12}^* у це рівняння одержуємо

$$K_u(x) = K_{u0} \cdot \Phi(x) e^{i\varphi_u(x)}, \quad (2.21)$$

де
$$K_{u0} = \frac{2e_{33}}{l_0},$$

$$\Phi_u(x) = \left[2 \sqrt{(S_{11}^{(4)} \cdot X - \frac{Z_4}{Z_2} S_{12}^{*(4)} \cdot M - \frac{Z_0}{Z_4} S_{21}^{*(4)} \cdot Y + \frac{Z_0}{Z_2} S_{22}^{(4)} \cdot N)^2 + (S_{11}^{(4)} \cdot M + \frac{Z_4}{Z_2} S_{12}^{*(4)} \cdot X + \frac{Z_0}{Z_4} S_{12}^{*(4)} \cdot N + \frac{Z_0}{Z_4} S_{22}^{(4)} \cdot Y)^2} \right]^{-1};$$

$$\varphi_u(x) = -\arctg \frac{S_{11}^{(4)} \cdot M + \frac{Z_4}{Z_2} S_{12}^{*(4)} \cdot X + \frac{Z_0}{Z_4} S_{21}^{*(4)} + \frac{Z_0}{Z_4} S_{22}^{(4)} \cdot Y}{S_{11}^{(4)} X - \frac{Z_4}{Z_2} S_{12}^{*(4)} \cdot M - \frac{Z_0}{Z_4} S_{21}^{*(4)} \cdot Y + \frac{Z_0}{Z_2} S_{22}^{(4)} \cdot N};$$

$$S_{12}^* = \frac{S_{12}^{(4)}}{iA_0 Z_4}; S_{21}^* = -iS_{21}^{(4)} \cdot A_0 \cdot Z_4;$$

$$\begin{cases} X = (1 + \alpha) \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{11} + b_{21} \right) - \beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} b_{11} - a_{21} \right) + x(\xi a_{21} - \Psi b_{21}); \\ Y = (1 + \alpha) \left(\frac{K_t^2}{\pi x} b_{12} - a_{22} \right) + \beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{12} + b_{22} \right) + x(\xi b_{21} + \Psi a_{22}); \\ M = (1 + \alpha) \left(\frac{K_t^2}{\pi x} b_{11} - a_{21} \right) + \beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{11} + b_{21} \right) + x(\xi b_{21} + \Psi a_{21}); \\ N = (1 + \alpha) \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{12} + b_{22} \right) - \beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} b_{12} - a_{22} \right) + x(\xi a_{22} - \Psi b_{22}) \end{cases} \quad (2.22)$$

$$\frac{Z_{1r}}{Z_{2r}} = \alpha + i\beta; \frac{Z_{1r}}{X_{c0}} = \xi + i\Psi$$

$$\left\{ \begin{array}{l} a_{11} = \frac{\operatorname{tg} \frac{\pi x}{2}}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \\ a_{21} = \frac{k_1 \left(\operatorname{ctg} \pi x + \operatorname{tg} \frac{\pi x}{2} \right)}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} a_{12} = \frac{k_1 \operatorname{tg} \frac{\pi x}{2}}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \\ a_{22} = \frac{k_1 \operatorname{ctg} \pi x + \operatorname{tg} \frac{\pi x}{2}}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \end{array} \right. \quad (2.23)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} b_{11} = \frac{k_1}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \\ b_{21} = \frac{k_1^2 - \operatorname{ctg} \pi x \cdot \operatorname{tg} \frac{\pi x}{2}}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} b_{12} = \frac{k_1^2 + 2 \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \\ b_{22} = \frac{k_1 \left(1 - \operatorname{ctg} \pi x \cdot \operatorname{tg} \frac{\pi x}{2} \right)}{k_1^2 + \operatorname{tg}^2 \frac{\pi x}{2}}; \end{array} \right.$$

$$\left\{ \begin{array}{l} S_{11}^{(4)} = \cos 2\pi n_3 x \cdot \cos 2\pi n_4 x - \frac{Z_3}{Z_4} \sin 2\pi n_3 x \cdot \sin 2\pi n_4 x; \\ S_{12}^{*(4)} = \frac{S_{12}^{(4)}}{i A_0 Z_4} = \sin 2\pi n_4 x \cdot \cos 2\pi n_3 x + \frac{Z_3}{Z_4} \sin 2\pi n_3 x \cdot \cos 2\pi n_4 x; \\ S_{21}^{*(4)} = -i S_{21}^{(4)} \cdot A_0 Z_4 = \frac{Z_3}{Z_4} \sin 2\pi n_3 x \cdot \cos 2\pi n_4 x + \sin 2\pi n_4 x \cdot \cos 2\pi n_3 x; \\ S_{22}^{(4)} = \cos 2\pi n_3 x \cdot \cos 2\pi n_4 x - \frac{Z_4}{Z_3} \sin 2\pi n_4 x \cdot \sin 2\pi n_3 x. \end{array} \right. \quad (2.24)$$

Оскільки нас цікавить тільки випадок не демпфованого п'єзовипромінювача $z_1 = 0 (k_1 = 0)$, вираження для коефіцієнтів a_{ik} і b_{ik} , а разом з ними і для X, Y, M, N , спростяться:

$$\left\{ \begin{array}{l} a_{11} = \operatorname{ctg} \frac{\pi x}{2}; \\ a_{21} = 0; \end{array} \right. \quad \left\{ \begin{array}{l} a_{12} = 0; \\ a_{22} = \operatorname{ctg} \frac{\pi x}{2}; \end{array} \right. \quad (2.23,a)$$

$$\begin{cases} b_{11} = 0; & b_{12} = 2; \\ b_{21} = \operatorname{ctg} \pi x \cdot \operatorname{ctg} \frac{\pi x}{2}; & b_{22} = 0. \end{cases}$$

Подальше спрощення виражень для X, Y, M, N одержимо, задавши відповідно до вимоги мінімуму елементів електричного корегуючого ланцюга

$$Z_{1\Gamma} = R; \quad Z_{2\Gamma} = i\omega L = iX\omega_0 L,$$

$$\text{т.ч. } \frac{Z_{1\Gamma}}{Z_{2\Gamma}} = \alpha + i\beta = -i \frac{R}{x \cdot \omega_0 L}; \quad \frac{Z_{1\Gamma}}{X_{c0}} = \xi + i\psi, \text{ звідки } \alpha = 0, \quad \beta = -\frac{x''^2}{Q_u x}, \text{ де}$$

$$Q_u = \frac{1}{\omega_0 C_0 R}, \quad x'' = \frac{\omega_0''}{\omega_0}, \quad \omega_0'' = \frac{1}{\sqrt{LC_0}}, \quad \xi = \frac{1}{Q_u}, \quad \psi = 0.$$

(2.24,a)

У цьому випадку:

$$\begin{cases} X = \frac{K_t^2}{\pi x} a_{11} + b_{21} - x \cdot \psi \cdot b_{21}; \\ Y = \frac{K_t^2}{\pi x} b_{12} - a_{22} + x \cdot \psi \cdot a_{22}; \\ M = \beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{11} + b_{21} \right) + x \cdot \xi b_{21}; \\ N = -\beta \left(\frac{K_t^2}{\pi x} a_{11} + b_{21} \right) + x \cdot \xi a_{22}. \end{cases} \quad (2.22,a)$$

2.2.2. П'єзоелектричний приймач

При розрахунку передатної функції п'єзоприймача враховується, що на поверхні перехідного шару, що контактує з робітничим середовищем, діють падаюча і відбиті хвилі тиску P і $P_{\text{отр}}$. Повний тиск P_n на поверхні перехідного шару

$$P_{\pi} = P + P_{\text{отр}}. \quad (2.25)$$

З іншого боку, коефіцієнти відбиття

$$\frac{P_{\text{отр}}}{P} = \frac{z_{\text{вх}} - z_2}{z_{\text{вх}} + z_2}, \quad (2.26)$$

де $z_{\text{вх}}$ - питомий вхідний акустичний імпеданс п'єзоприймача.

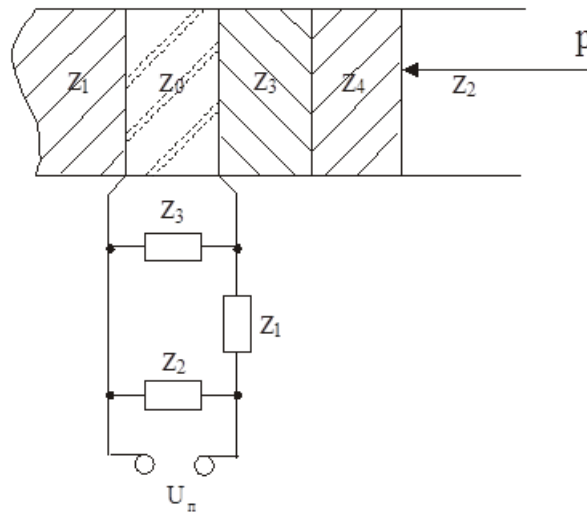

Рис.2.3. П'єзоприймач із двома перехідними шарами й електричними ланцюгами включення

З рівнянь (2.25) і (2.26) одержуємо

$$P_{\pi} = P \frac{2z_{\text{вх}}}{z_{\text{вх}} + z_2}. \quad (2.27)$$

Оскільки сила, що діє на поверхню перехідного шару, визначається вираженням

$$F_{\pi} = A_0 P_{\pi} = A_0 P \frac{2z_{\text{вх}}}{z_{\text{вх}} + z_2} = A_{22}^{**} \cdot U_{\pi}, \quad (2.28)$$

де A_{22}^{**} - коефіцієнт матриці системи п'єзоприймача – електричний ланцюг;

U_{π} – напруга на виході електричного ланцюга, то

$$P = \frac{z_{\text{BX}} + z_2}{2z_{\text{BX}} \cdot A_0} A_{22}^{**} \cdot U_{\text{п}}. \quad (2.29)$$

де P - тиск вільного поля, тобто у відсутності п'єзоперетворювача.

З рівнянь пасивного чотиріполюсника

$$\begin{Bmatrix} F \\ V \end{Bmatrix} = \begin{Bmatrix} B_{11}^{**} & B_{12}^{**} \\ B_{21}^{**} & B_{22}^{**} \end{Bmatrix} \cdot \begin{Bmatrix} U_{\text{п}} \\ I \end{Bmatrix} = \begin{Bmatrix} A_{22}^{**} & A_{12}^{**} \\ A_{21}^{**} & A_{11}^{**} \end{Bmatrix} \cdot \begin{Bmatrix} U_{\text{п}} \\ I \end{Bmatrix}, \quad (2.30)$$

у режимі холостого ходу ($I=0$) впливає

$$z_{\text{BX}} = \frac{F}{A_0 V} = \frac{1}{A_0} \frac{A_{22}^{**}}{A_{21}^{**}}, \quad (2.31)$$

** - біля коефіцієнтів матриць вказують на те, що електричні ланцюги в режимі прийому відрізняються від ланцюгів у режимі випромінювання.

Треба помітити, що тут режим холостого ходу означає, що власний опір приймача, що не враховується в ланцюгах, дорівнює нескінченності.

Підставляючи вираз (2.31) у (2.29), одержимо вираз для передатної функції п'єзоприймача

$$K_{\text{п}} = \frac{U_{\text{п}}}{P} = \frac{2}{\frac{A_{22}^{**}}{A_0} + z_2 A_{21}^{**}}. \quad (2.32)$$

Для п'єзоприймача з електричним ланцюгом навантаження П-типа

$$K_{\text{п}}(x) = K_{\text{п0}} \cdot \Phi_{\text{п}}(xx)^{i\varphi_{\text{п}}(xx)}, \quad (2.33)$$

де

$$K_{\text{п0}} = \frac{4e}{\omega_0 \varepsilon z_2} e^{-i\frac{\pi}{2}};$$

$$\Phi_{\Pi}(x) = \frac{k_2}{2\sqrt{\left(S_{22}^{(4)}X_1 - S_{21}^{*(4)} \cdot \frac{Z_2}{Z_4}Y_1 - S_{12}^{*(4)} \frac{Z_4}{Z_0}N_1 + S_{11}^{(4)} \frac{Z_2}{Z_0}M_1\right)^2 + \left(S_{22}^{(4)}Y_1 + S_{21}^{*(4)} \frac{Z_2}{Z_4}X_1 + S_{12}^{*(4)} \frac{Z_4}{Z_0}M_1 + S_{11}^{(4)} \frac{Z_2}{Z_0}N_1\right)^2}};$$

$$\varphi_{\Pi} = -\arctg \frac{S_{22}^{(4)}Y_1 + S_{21}^{*(4)} \frac{Z_2}{Z_4}X_1 + S_{12}^{*(4)} \frac{Z_4}{Z_0}M_1 + S_{11}^{(4)} \frac{Z_2}{Z_0}N_1}{S_{22}^{(4)}X_1 - S_{21}^{*(4)} \frac{Z_2}{Z_4}Y_1 - S_{12}^{*(4)} \frac{Z_4}{Z_0}N_1 + S_{11}^{(4)} \frac{Z_2}{Z_0}M_1} + \frac{\pi}{2}.$$

Тут:

$$\begin{cases} X_1 = \frac{K_t^2}{\pi x} (uX_{co}a_{12} - vX_{co}b_{12}) + uX_{co}b_{22} + vX_{co}a_{22} + x(pa_{22} - qb_{22}); \\ Y_1 = \frac{K_t^2}{\pi x} (uX_{co}b_{12} + vX_{co}a_{12}) - uX_{co}a_{22} + vX_{co}b_{22} + x(qa_{22} + pb_{22}); \\ M_1 = \frac{K_t^2}{\pi x} (uX_{co}a_{11} - vX_{co}b_{11}) + uX_{co}b_{21} + vX_{co}a_{21} + x(pa_{21} - qb_{21}); \\ N_1 = \frac{K_t^2}{\pi x} (uX_{co}b_{11} + vX_{co}a_{11}) - uX_{co}a_{21} + vX_{co}b_{21} + x(pb_{12} - qa_{21}). \end{cases}$$

$$1 + \frac{Z_1}{Z_2} = p + iq; \quad \frac{Z_1 + Z_2 + Z_3}{Z_2 \cdot Z_3} = u + iv. \quad (2.34)$$

Звернемо увагу, що вищенаведені формули, отримані при тій же нумерації шарів, що і для п'єзовипромінювача.

Обмежимося випадком одного елемента електричної корекції передатної функції

$$Z_3 = j\omega L = jX\omega_0 L, \quad Z_1 = 0, \quad Z_2 = \infty. \quad (2.35)$$

З (2.34) і (2.35) випливає

$$p = 1; \quad q = 0; \quad uX_{co} = 0; \quad vX_{co} = -\frac{x''^2}{x} \quad (2.36)$$

$$x'' = \frac{\omega_0''}{\omega_0}; \quad \omega_0'' = \frac{1}{\sqrt{LC_0}}.$$

Для коефіцієнтів a_{ik}, b_{ik} у (2.23,a) отримаємо:

$$\begin{cases} X_1 = -\frac{K_t^2}{\pi X} v X_{co} b_{12} + v X_{co} a_{22} + x \cdot p \cdot a_{22}; \\ Y_1 = \frac{K_t^2}{\pi X} u X_{co} b_{12} - u X_o b_{22} + x \cdot q \cdot a_{22}; \\ M_1 = \frac{K_t^2}{\pi X} u X_{co} a_{11} + u X_o b_{21} - x \cdot q \cdot b_{21}; \\ N_1 = \frac{K_t^2}{\pi X} v X_{co} a_{11} + v X_{co} b_{21} + x \cdot p \cdot b_{21}. \end{cases} \quad (2.34,a)$$

2.3. Методи оптимізації пластинчастих широкосмугових п'єзовипромінювачів і розрахунків їх комплексних передатних функцій

2.3.1. Чисельні методи оптимізації

Задача аналізу режиму роботи перетворювача в широкій смузі, як правило, зводиться до пошуку деяких оптимальних співвідношень між параметрами погоджувальних елементів, що забезпечують граничні значення смуги пропускання. Подібного роду задачі відносяться до класу задач багатопараметрової оптимізації, якщо вважати функцією якості системи її смугу пропускання. Смуга пропускання, як функція параметрів согласуючих акустичних і електричних елементів, є многоекстремальною, тому сама задача аналізу широкосмугових систем зводиться до знаходження глобального максимуму функції якості.

Ця задача розглядалася в [23,24]. Для забезпечення розрахунків була розроблена бібліотека стандартних програм, що включає в себе:

- 1) підпрограму розрахунку коефіцієнта передачі по потужності;
- 2) підпрограму розрахунку смуги пропускання і програму, що реалізує алгоритм найшвидшого спуску, який звичайно називають методом Гауса

(Гауса-Зейделя) [26] і статистичний метод моделювання параметрів по рівновірогідному закону.

Варто помітити, що АЧХ коефіцієнта передачі характеризується не тільки смугою пропускання, але і величиною пульсації його в цій смузі.

Це враховується в теорії звичайних фільтрів з частотно незалежними параметрами [40]. Як це враховано в розрахунку смуги в [23,24], не вказується. Ясно, що функція якості у випадку перетворювача із шарами, повинна виражатися складним образом. Крім того, перебування екстремуму в задачах оптимізації [26] зводиться до ітераційного процесу в системі рівнянь, що вимагає надзвичайно громіздких розрахунків.

2.3.2. Оптимізація на основі моделі зв'язаних коливальних контурів

Цей метод застосований у роботі [27]. У зв'язаних коливальних контурах здійснюється передача потужності з одного ланцюга в іншу. Кількісно система характеризується коефіцієнтом зв'язку $k_{cb} \leq 1$, пропорційним частці переданої потужності

$$k_{cb} = \frac{Z_{cb}}{\sqrt{Z_1 \cdot Z_2}} \quad (2.37)$$

де Z_{cb} - повний опір елемента зв'язку,

Z_1 і Z_2 - повний опір ланцюгів, однойменних з елементом зв'язку, включаючи Z_{cb} .

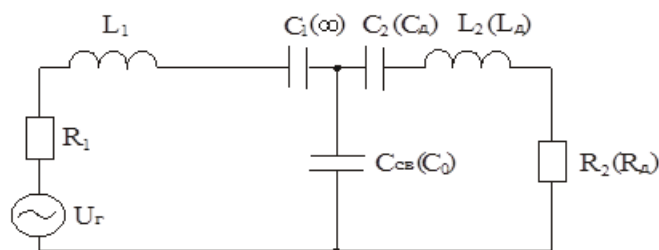

Рис.2.4. П'єзоперетворювач з послідовно підключеною індуктивністю

З теорії ланцюгів для ланцюга, зображеного на рис. 2.4, впливає

$$k_{cb} = \sqrt{\frac{C_1 C_2}{(C_1 + C_{cb})(C_2 + C_{cb})}}. \quad (2.38)$$

У випадку відсутності C_1 :

$$k_{CB} = \sqrt{\frac{C_2}{C_2 + C_{CB}}}; \quad (C_1 = \infty). \quad (2.39)$$

Для випадку, коли другий контур утворений п'єзоперетворювачем без шарів, навантаженим на нескінченне середовище з z_m , і маючи коефіцієнт електромеханічного зв'язку K_t , що задовольняє умові:

$$4K_t^2/\pi^2 \ll 1, \quad C_2 = C_d = 2C_{CB} \frac{4K_t^2}{\pi^2} = \frac{8K_t^2}{\pi^2} C_0, \quad (2.40)$$

де C_0 – статична ємність перетворювача;

$$k_{CB} = \frac{1}{\sqrt{1 + C_0/C_d}} = \frac{1}{\sqrt{1 + \pi^2/8K_t^2}} \cong \frac{2\sqrt{2}}{\pi} K_t = 0,9K_t.$$

Крім схеми на рис.2.4, використовується схема з рівнобіжним включенням індуктивності до перетворювача (рис.2.5).

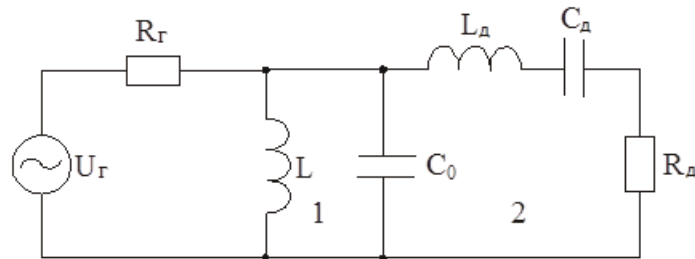

Рис.2.5. П'єзоперетворювач з паралельно підключеною індуктивністю

Тут L_d, C_d, R_d – еквівалентні динамічні індуктивність, ємність і опір навантаження контуру перетворювача. Парціальні частоти контурів (резонансні частоти без обліку впливу зв'язку) наступні:

$$f_1 = f_r = \frac{1}{2\pi\sqrt{LC_0}}; \quad f_2 = f_0 \quad (2.41)$$

З теорії перетворювачів випливає, що частота послідовного резонансу L_d, C_d дорівнює

$$f_{\Pi} = f_0 \sqrt{1 - k_{CB}^2} \cong f_0 \sqrt{1 - 8K_t^2/\pi^2}. \quad (2.42)$$

У теорії ланцюгів вводять важливий параметр зв'язаної коливальної системи – так називаний фактор зв'язку:

$$A = k_{CB} \cdot Q_{CB}, \quad (2.43)$$

де $Q_{CB} = Q_{\Omega} / (1 + Q_{\Omega} / Q_A)$ для рис.2.4 і рис. 2.5;

для рис.2.4 і $Q_{\Omega} = \omega R_r C_0$ для рис.2.5. (2.44)

де Q_{Ω} - електрична добротність;

Q_A - акустична добротність.

Якщо $A < 1$, то система працює в режимі слабкого зв'язку. Резонансні криві мають єдиний максимум при $f_2 = f_0$ на частоті одиночного контуру. При $A > 1$ реалізується режим сильного зв'язку. Резонансні криві стають двогорбими. З ростом фактора зв'язку A максимумами кривих все більше відходять від центральної частоти. З рішення рівнянь, що описують коливання у зв'язаних контурах, власні частоти системи без обліку втрат на опорах R_r і R_d знаходяться з виразу

$$f_{I,II}^2 = 0,5 \{ f_r^2 + f_0^2 \pm [(f_r^2 - f_0^2)^2 + 4k_{CB}^2 f_r^2 f_0^2]^{1/2} \}. \quad (2.45)$$

При рівності $f = f_0$ це вираження спрощується:

$$f_{I,II} = f_0 \sqrt{1 \pm k_{CB}}, \quad (2.46)$$

а $\Delta F = f_I - f_{II}$ виходить мінімальним.

У випадку $f_r = f_{II} = f_0 (1 - k_{CB}^2)^{1/2}$:

$$\begin{aligned} \frac{f_{I,II}}{f_0} &= [1 - 0,5k_{CB}^2 \pm 0,5\sqrt{4k_{CB}^2 - 3k_{CB}^4}]^{1/2} = \\ &= [1 - 0,5k_{CB}^2 \pm k_{CB}\sqrt{1 - 0,75k_{CB}^2}]^{1/2} = \\ &= [1 - 0,5k_{CB}^2 \pm k_{CB}]^{1/2}, \end{aligned} \quad (2.47)$$

при $0,75k_{CB}^2 \ll 1$.

Передатні функції $\varphi_u(x)$ для рис. 2.5 розраховувалися для $\beta = K_t^2 = 0.1; 0.2; \dots; 0.5$, при цьому:

$$f_1/f_0 = 0.95 \ (0.95); \ 0.90 \ (0.915); \ 0.84 \ (0.87); \ 0.78 \ (0.82); \ 0.72 \ (0.77)$$

де в дужках значення, полічені по формулі (2.42);

$$Q = \omega_0 C_0 R_r = 5.07; \ 3.42; \ 2.59; \ 2.14; \ 1.96; \ k_{CB} = 0.276 \ (0.286);$$

$$0.376 \ (0.41); \ 0.443 \ (0.495); \ 0.495 \ (0.57); \ 0.54 \ (0.64);$$

$$A = Q_{CB} k_{CB} = 1.47; \ 1.13; \ 1.05; \ 0.99;$$

$$Q_A = \frac{\pi}{2} \frac{z_0}{z_m} = 26.2; \ Q_{CB} = 4.25; \ 3; \ 2.35; \ 2; \ 1.83.$$

З рис.2.6 видно, що:

1. Функції мають седлообразну форму, положення мінімуму якої збігаються з частотою f_1 (2.42), а максимумів – з частотами f_{II} (2.47), так, що положення високочастотного максимуму залишається майже незмінним, а розширення відбувається в область низьких частот;

2. Зі збільшенням K_t від 0.317 до 0.708, смуга частот збільшується майже в 2 рази, а величина максимумів зменшується в 2 рази. Однак, з огляду на те, що $K_u(x) = K_{u0} \varphi_u(x)$, де $K_{u0} = 2e_{33}/l_0$, а $K_t \sim e_{33}$, абсолютне значення $K_u(x)$ при цьому змінюється незначно.

Слід зазначити, що значення $\varphi_u(x_1) = 0.09$ при $\beta = 0.1$ і $\varphi_u(x_1) = 0.045$ при $\beta = 0.5$ значно менше максимального $\varphi_u(x_1)_{\text{МАКС}} = 1$, яке виходить при відсутності опору R_r , що забезпечує оптимальний фактор зв'язку $A \cong 1$. Це пояснюється тим, що в цьому випадку напруга генератора U_r через нульовий, на частоті f_1 , опір ланцюжка L_d, C_d прикладається до еквівалентного опору R_d .

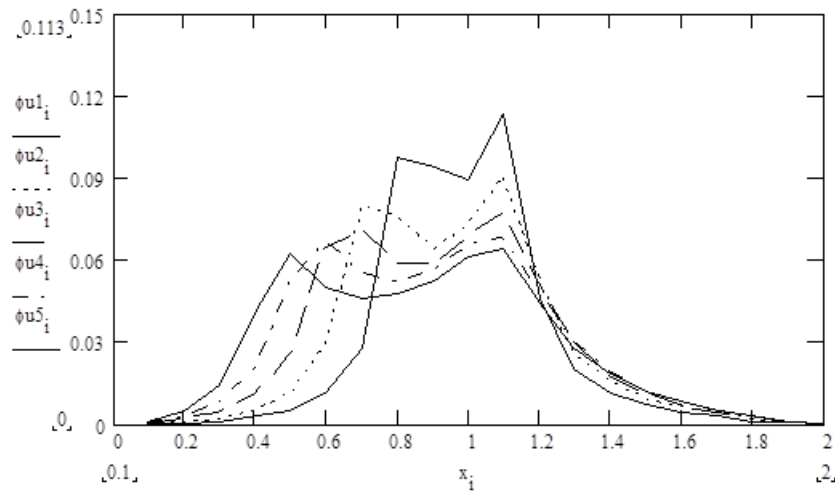

Рис.2.6. Передатні функції п'єзовипромінювача

Таким чином, неминуча плата за розширення смуги частот – зменшення коефіцієнта перетворення в смугі частот.

З порівняння моделі електричних зв'язаних контурів і розрахунку електромеханічної системи з розподіленими параметрами видно, що вона задовільно описує основні параметри останньої.

Оскільки максимальні значення коефіцієнта електромеханічного перетворення в промислових типах п'єзокераміки $K_t = 0,51$ [47], становить інтерес розглянути можливість додаткового розширення смуги п'єзовипромінювача.

Вище уже відзначалося, що різниця $\Delta F = f_I - f_{II}$ при $f_R = f_0$ мінімальна. Розглянемо її зміни при зміні f_R . Для цього по формулі (2.45) розрахуємо залежність f_I/f_0 і f_{II}/f_0 від f_R/f_0 для $K_t^2 = 0,3$. Результати розрахунку представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Залежність власних частот і смуги від частоти першого контуру

f_I/f_0	0.25	0.50	0.75	1.0	1.25	1.50	1.75	2.0
f_{II}/f_0	1.0	1.04	1.09	1.21	1.38	1.59	1.83	2.06
f_{II}/f_0	0.21	0.44	0.62	0.74	0.82	0.85	0.87	0.88
$\Delta f/f_0$	0.79	0.60	0.47	0.47	0.56	0.74	0.96	1.20

Аналіз вираження (2.45) показує, що парціальні частоти знаходяться між власними частотами системи. Це видно з табл. 2.1. при $f_{II}/f_0 < f_r/f_0 < f_I/f_0$.

2.4. Оптимізація пластинчастих широкосмугових п'єзоперетворювачів для медичних ультразвукових ехоскопів

Задача аналізу роботи перетворювача в широкій смузі частот зводиться до пошуку деяких оптимальних співвідношень між параметрами самого перетворювача, електричних і акустичних елементів що узгоджують, що забезпечують граничні значення смуги пропуску. У випадку перетворювача для медичного УЗ ехоскопа, особливістю якого є робота на середовище з малим хвильовим опором, з великим загасанням і в ехо-режимі, важливе значення має також його чутливість. Подібного роду задачі відносяться до роду задач багатопараметрової оптимізації, якщо вважати оптимізуючою функцією смугу пропуску перетворювача.

Задача відшукування глобального максимуму цієї функції розглядалася в [23,24]. Програма розрахунку містить в собі підпрограми: 1) розрахунку коефіцієнта передачі по потужності; 2) розрахунку смуги пропуску; 3) оптимізації, що реалізує алгоритм найшвидшого спуска, який називають методом Гауса (чи Гауса-Зейделя [26]), і статистичний метод моделювання параметрів по рівноверогідному закону. При цьому чисельні розрахунки навіть простих систем виявилися дуже громіздкими. Були отримані оптимальні АЧХ коефіцієнта перетворення потужності для частного випадку перетворювача з хвильовим опором $z_1 = 25 \cdot 10^6 \text{ Па} \cdot \text{с/м}$ і різними значеннями коефіцієнта електромеханічного зв'язку k_t , навантаженого на середовище $c. z = 1.5 \cdot 10^6 \text{ Па} \cdot \text{с/м}$. Скористатися цими результатами для реальних перетворювачів з другими z_1 і K_t не можливо.

На відміну від задач лінійного програмування (планування), задача оптимізації перетворювача відноситься до системи, описуваної аналітичними вираженнями. Це дозволяє виділити область зміни поблизу тих оптимальних

параметрів, що роблять найбільш істотний вплив на ширину смуги, а остаточну оптимізацію здійснювати вже більш простим методом підбора одного з параметрів у зазначеній області. Перша задача розв'язується на основі моделі перетворювача у виді зв'язаних контурів (рис.2.7) у режимі випромінювання.

Тут електричний контур 1 і контур п'єзоперетворювача 2 зв'язані через ємність C_0 загальмованого перетворювача. Парціальна частота резонансу контуру 1 $f_r = 1/2\pi\sqrt{LC_0}$, а контуру 2 дорівнює частоті f_0 механічних коливань без обліку загасання на R_r . Поблизу частоти $f_{cl} = 1/2\pi\sqrt{L_{cl}C_{cl}} = f_0$ контур L_{cl}, C_{cl} із контуром перетворювача не зв'язаний. Тому в першому наближенні їм можна зневажити.

З теорії ланцюгів випливає, що власні частоти зв'язаних контурів під час відсутності згасання визначаються по формулі (2.45), де для п'єзоперетворювача:

$$k_{св} = 1/\sqrt{1 + \pi^2/8K_t^2} \approx \sqrt{8/\pi^2} \cdot K_t = 0.9K_t. \quad (2.48)$$

Для випадку $K_t=0,55$ залежність (2.45) представлена на рис.2.8. Пунктирними лініями позначені її асимптоти: $f/f_0 = 1$ і

$$f/f_0 = f_r/f_0.$$

З рис.2.8 видно що:

Власні і парціальні частоти зв'язаних контурів підкоряються нерівностям:

$$f_{ll} < f_r < f_0 < f \text{ при } f_r/f_0 < 1 \text{ і } f_{ll} < f_0 < f_r < f \text{ при } f_r/f_0 > 1;$$

Мінімальна різниця між власними частотами спостерігається при $f_r/f_0=1$, а збільшується в міру того, як власні частоти наближаються до асимптот.

По цій різниці можна оцінювати і смугу пропуску п'єзовипромінювача, якщо не враховувати нерівномірність передатної функції, що під час відсутності згасання має на власних частотах гострі максимуми.

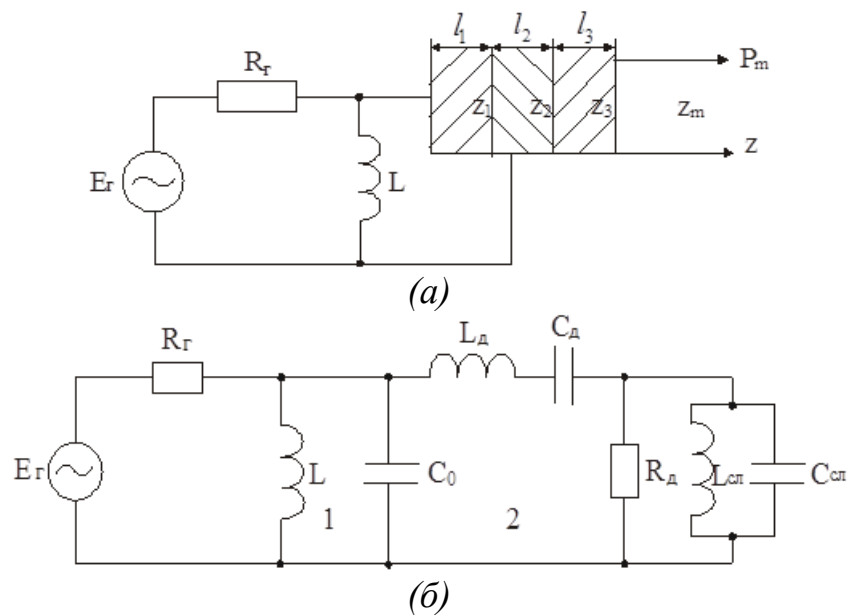

Рис.2.7. Розрахункова (а) і еквівалентна (б) схеми перетворювача

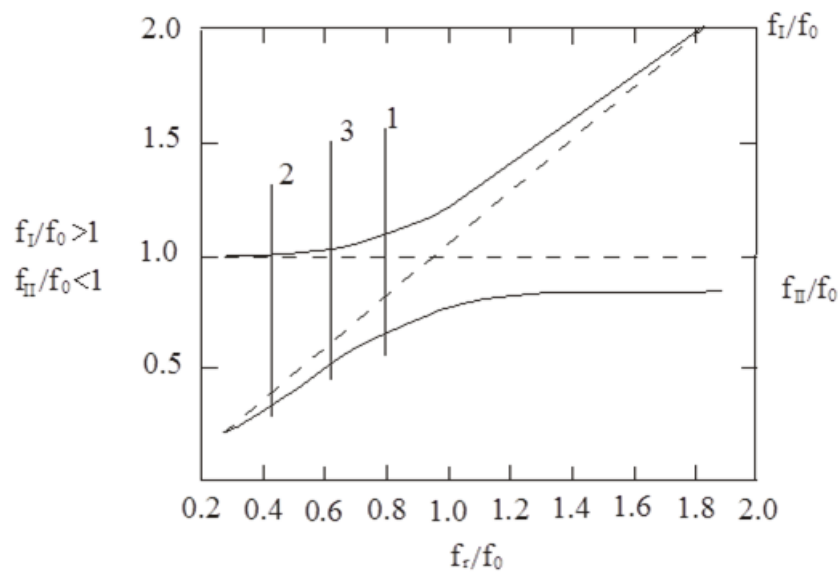

Рис.2.8. Залежність власних частот системи від f_r

Для характеристики зв'язаної коливальної системи при наявності загасання вводять важливий параметр – фактор зв'язку A (2.43), де в розглянутому випадку:

$$Q_{св} = Q_3 / (1 + Q_3 / Q_a), Q_3 = \omega_0 C_0 R_r, Q_a = (\pi^2) (z_3 / z_2)^2 (z_1 / z_m). \quad (2.49)$$

При $f_r = f_0$ і слабкому зв'язку ($A < 1$) АЧХ одnogорба, а при сильному зв'язку стає двогорбою. Случай $A = 1$ називається режимом критичного зв'язку. При заданому $k_{св}$ значення $Q_{свопт} = 1/k_{св}$ визначає оптимальне значення згасання. Відповідна йому смуга пропущення для контурів з частотнонезалежними елементами:

$$\Delta f/f_0 \approx 1.3/Q_{свопт} = 1.3 \cdot k_{св}. \quad (2.50)$$

Для $K_t = 0.55$, відповідно до (2.48) і (2.50), $\Delta f/f_0 \approx 65\%$. Розглянемо деякі випадки розширення смуги стосовно зазначеної (2.50).

2.4.1. Одношарова акустична система, електрично навантажена рівнобіжною індуктивністю

Ідея методу розширення смуги частот полягає в тому, щоб частоту чвертьхвильового резонансу шару вибрати вище границі зазначеної смуги. Виберемо її симетричної з f_{II} стосовно f_0 і рівного

$$f_{сл}/f_0 = 2 - f_{II}/f_0 = 2 - (1 - 0.5k_{св} - k_{св})^{1.2}. \quad (2.51)$$

Для $K_t = 0.55$ $f_{сл}/f_0 = 1.39$, так що хвильова товщина шару на частоті f_0 дорівнює $n_2 = 0.25/(f_{сл}/f_0) = 0.18$. При такій товщині шару його впливом на акустичну добротність можна зневажити, так що вона дорівнює $Q_a = (\pi/2)(z_1/z_2) = 26 \gg Q_{свопт} = 1.1/K_t \approx 2$, і, отже, $Q_s = \omega_0 C_0 R_r$. Дорівнявши значення коефіцієнта передачі потужності на частотах $f_{сл}$ і f_0 , одержимо $z_2/z_1 = 0.35$.

Парціальну частоту контуру 1 виберемо рівній частоті електричного резонансу перетворювача f_1 , тобто:

$$f_r/f_0 = \sqrt{1 - k_{св}^2} \approx \sqrt{1 - 8K_t^2/\pi^2} = 0.87. \quad (2.52)$$

Розраховані для значень параметрів перетворювача $K_t = 0.55$; $n_2 = 0.18$ (0.16; 0.20); $z_2/z_1 = 0.35$; $f_r/f_0 = 0.87$; $z_m/z_1 = 0.06$ нормовані передатні функції $\Phi_u(x), \Phi_n(x)$ при випромінюванні і прийомі представлені на рис.2.9, де $x = f/f_0$. Їхні абсолютні значення

$$K_{\text{и}}(x) = (2e_{33}/l_0)\Phi_{\text{и}}(x), K_{\text{п}}(x) = (4e_{33}/\omega_0 \epsilon^S z_2)\Phi_{\text{п}}(x),$$

де e_{33} - п'єзоелектрична постійна;

ϵ^S - діелектрична проникність;

l_0 - товщина п'єзоелемента.

Криві для хвильової товщини шару на 10% меншої ($n_2 = 0,16$) (крива 2) і більшої ($n_2 = 0,20$) (крива 3) від обраної $n_2 = 0,18$ (крива 1) підтверджують, що остання дійсно є оптимальною. При цьому ширина смуги збільшується майже до 100%. На рис.2.8 смуга показана вертикальним відрізком при $f_r/f_0 = 0,87$, на який крапкою з ординатою 1,39 відзначена частота $f_{\text{сл}}/f_0$.

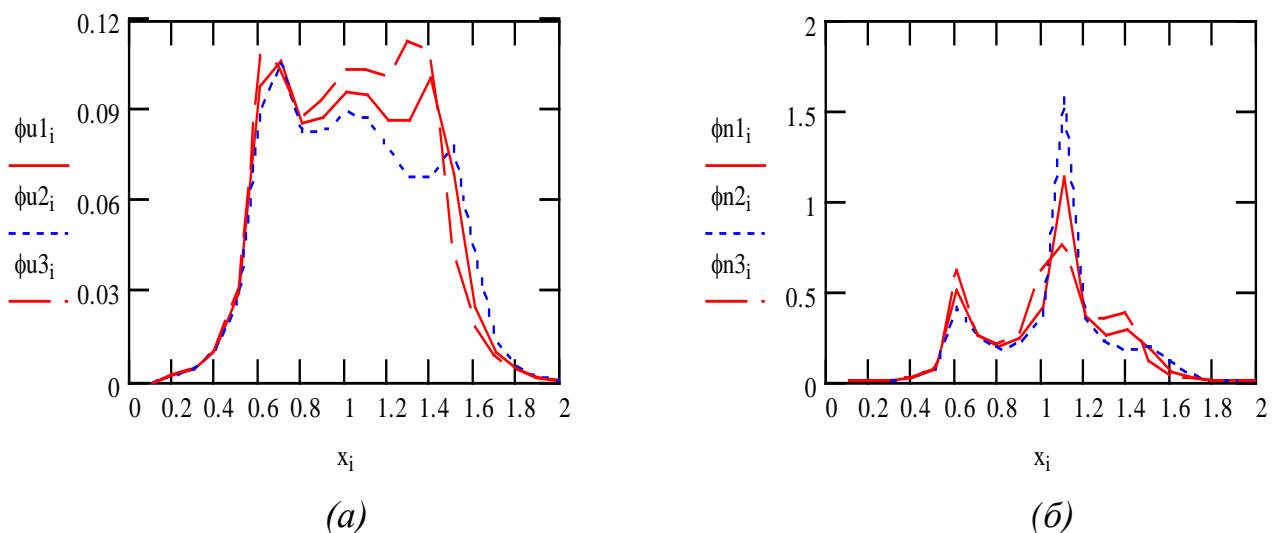

Рис.2.9. Нормовані передатні функції при випромінюванні $\Phi_{\text{и}}(x)$, (а) і прийомі $\Phi_{\text{п}}(x)$ (б)

2.4.2. Двошарова акустична система, електрично навантажена індуктивністю

У [21] в якості узгоджуючої системи, що забезпечує максимально широку смугу, розглядався біномінальний трансформатор. У ньому імпеданси n -го і $(n+1)$ -го шарів зв'язані з імпедансами узгоджуваних середовищ співвідношенням

$$\ln(z_{n+1}/z_n) = 2^{-N} C_n^N \ln(z_{cp2}/z_{cp1}), \quad (2.53)$$

де N - число шарів ;

$C_n = N!/[n!(N-n)!]$ - біноміальний коефіцієнт.

При цьому автори використовували еквівалентну схему у виді шестиполіюсника, у якій електричне джерело розташоване в центрі п'єзoeлемента, так що передня його частина є додатковим чвертьхвильовим (на частоті f_0) узгоджувачим шаром, завдяки чому, на думку авторів, забезпечується більш широкосмугове узгодження внаслідок більшого числа шарів. У такому випадку $z_{cp1} = z_1$, а $z_{cp2} = z_m$ (тут $z_m = z_4$), а відносний імпеданс навантаження на поверхні перетворювача $z_{пов}/z_1 < 1$.

Розраховані по формулі (2.53) абсолютні і відносні значення імпедансів для цього випадку рівні:

$$\left. \begin{aligned} z_2 &= z_1^{4/7} z_4^{3/7}, & \alpha_{21} &= z_2/z_1 = (z_4/z_1)^{3/7}, \\ z_3 &= z_1^{1/7} z_4^{6/7}, & \alpha_{31} &= z_3/z_1 = (z_4/z_1)^{6/7} = \alpha_{21}^2, \\ z_2/z_3 &= 1/\alpha_{21}. \end{aligned} \right\} \quad (2.54)$$

Величина індуктивності вибирається таким чином, щоб $f_r = f_{1/2}$; при цьому $f_r/f_0 = 0.5f_1/f_0 \approx 0.45$. Резонансні частоти шарів виберемо близькими до частоти f_1 , акустичні імпеданси - до визначених по формулі (2.54) для акустичного біноміального трансформатора для $z_m/z_1 = 0.06$, а саме $z_2/z_1 = 0.3$; $z_3/z_1 = 0.09$. При цьому на частоті $f_{1/2}$ шари виявляються напівхвильовими і не змінюють активної складової акустичного імпедансу навантаження а, отже, і $Q_a = 0.5\pi z_1/z_m = 26.2$. Значення $Q_s = 8.7$ вибиралося поблизу $\sqrt{Q_{св\,опт} Q_a}$.

На рис.2.10 приведені передатні функції, розраховані для цих параметрів. Відхилення частоти f_r/f_0 від 0.45 на 10% у меншу ($f_r/f_0 = 0.4$) (крива

2) і у більшу ($f_r/f_0=0.5$)(крива 3) сторони показує, що значення 0.45 є оптимальним (крива 1). На рис.2.8 смуга частот показана вертикальним відрізком при $f_r/f_0=0.45$, на якому крапкою з ординатою 0,9 показана частота, близька до f_1 . Ширина смуги й у цьому випадку $\approx 100\%$. Видно, що велика частина смуги розташована нижче частоти f_0 .

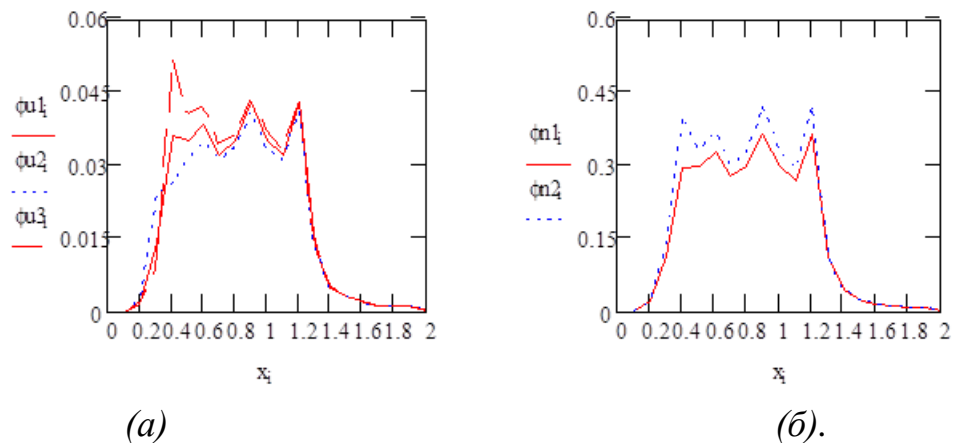

Рис.2.10. Нормовані передатні функції при випромінюванні $\phi_u(x)$ (а) і прийомі $\phi_n(x)$ (б)

2.4.3 Двошарова акустична система з більшою чутливістю

Парціальна частота контуру 1 обрана рівної $f_r/f_0=0.68$, при цьому, як видно з рис.2.8, $f_1 - f_0 = f_R - f_{II}$. Резонансні частоти шарів задовольняють нерівностям $f_{2cl}/f_0 < f_1/f_0 < f_{3cl}/f_0$, а саме $1.04 < 1.09 < 1.16$. Відносні хвильові товщини рівні: $n_2=0.24$; $n_3=0.215$. Оскільки умова $Q_a=Q_3$ є умовою максимальної чутливості, візьмемо $Q_a=Q_3 \approx 2$. Тоді з виразу (2.49) одержуємо $z_2/z_3=3.7$, що збігається зі значенням 3,6, отриманим для біномінального акустичного трансформатора. Самі ж значення $z_2/z_1=0.67$; $z_3/z_1=0.18$ з умови компенсації реактивного компонента п'єзоперетворювача реактивним компонентом навантаження виявляються в 2.5 рази більше, ніж у акустичного трансформатора, що погоджує два п'єзоелектрично пасивні середовища.

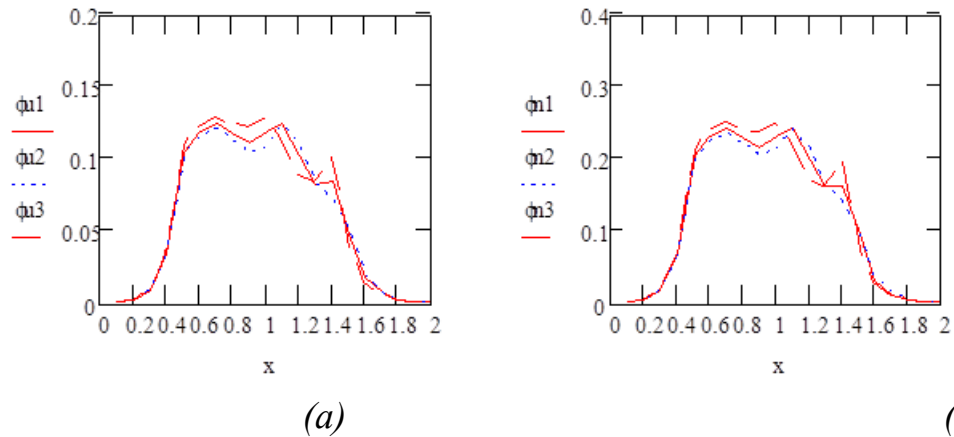

Рис.2.11. Нормовані передатні функції при випромінюванні $\Phi_u(x)$ (а) і прийомі $\phi_n(x)$ (б)

Передатні функції для цього випадку представлені на рис.2.11. Відхилення хвильової товщини другого шару від $n_3=0.215$ (крива 1) у меншу сторону ($n_3=0.2$) (крива 2) чи у велику ($n_3=0.24$) (крива 3) приводить відповідно до згладжування чи збільшення максимуму на частоті $x=1.4$. Ширина смуги, оптимальна в цьому випадку, $\Delta f/f_0 = 105\%$.

Видно, що вона розташована майже симетрично щодо частоти f_0 .

Нормована чутливість розрахованих перетворювачів у луні-режимі, дорівнює добутку чутливостей у режимі випромінювання і прийому, у порядку нумерації їх дорівнює: 0.023; 0.016; 0.029. Абсолютна чутливість знаходиться множенням цих значень на коефіцієнт $8K_t^2 Z_1/Z_2 \pi$, який для $K_t=0.55$ дорівнює 11.5, так що для перетворювача 3 вона дорівнює 0.34У/В. Цікаво відзначити, що максимальні чутливості в режимі випромінювання в тому ж порядку рівні 0.11, 0.044, 0.12, а в режимі прийому – 0.21; 0.364; 0.24 мають іншу ієрархію.

Границі смуги пропуску, відзначені вертикальними відрізками на рис.2.8, дозволяють визначити частоту f_0 п'єзoeлементу, необхідну для перекриття всього чи більшої частини робочого діапазону частот. Маючи на увазі тенденцію його розширення у бік більш високих частот, прийемо в

перетворювачах 1, 2, 3 верхню частоту $f_b=(1.55; 1.29; 1.5) f_0=10.5\text{МГц}$. Тоді нижня частота $f_n=(0.55;0.29;0.45)f_0= 3.7; 2.4; 3.2\text{МГц}$.

Якщо ж вибрати $f_0=10.5\text{МГц}$, то одержимо наступні смуги частот: 5.76-16.3МГц; 2.94-13.5МГц; 4.72-15.7МГц. Друга смуга містить у собі смугу широкосмугового ехоскопа [52], призначеного для дослідження поверхневих структур.

У режимі прийому напруга сигналу з перетворювача подавалося на приймач з великим внутрішнім опором, а опір генератора або підключався до перетворювача (Q_s не змінювалося), або відключався ($Q_s = \infty$).

Як видно з рис.2.9 функція $\varphi_n(x)$ у випадку одношарової системи при $Q_s = \infty$ сильно нерівномірною з $\varphi_{n\text{макс}} = 1.13 \gg 0.21$ -максимуму при $Q_{\text{опт}}$, коли вона при $n_{\text{опт}}$ має такий же, як і $\varphi_n(x)$, вид.

У випадку двошарової системи, коли $Q_s=8.7$ велике, $\varphi_n(x)$ майже не змінюється при відключенні опору R_r і рівномірна у всій смузі пропуску.

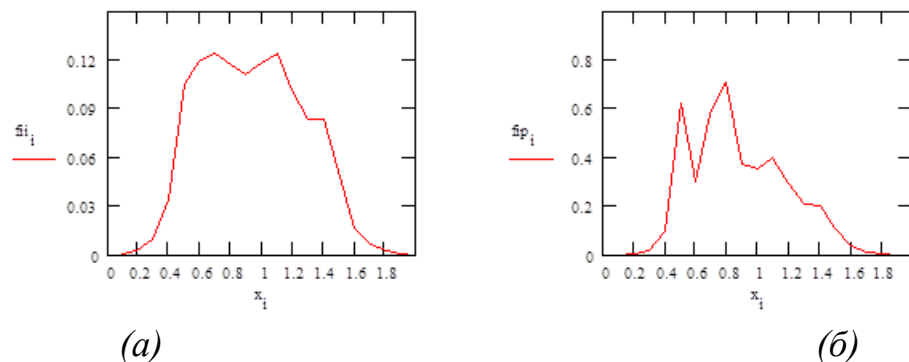

Рис.2.12. Нормовані передатні функції $\Phi_n(x), \Phi_{\Pi}(x)$ при випромінюванні і прийомі: (а) - $uX_{co} = 0.515$; (б) - $uX_{co} = 0$

У випадку ж подвійного шару з більшою чутливістю, коли в режимі випромінювання $Q_s=2$, від'єднання R приводить до появи піків на залежності $\varphi_n(x)$, максимум яких у 3 рази перевищує максимум для $Q_s = \infty$ (рис. 2.12).

До перетворювачів, що працюють у режимі випромінювання коротких УЗ імпульсів, крім широкосмуговості, пред'являється вимога лінійності

фазово-частотних характеристик. Тому у всіх розглянутих випадках розраховувалася і ця характеристика. Результати розрахунку з відповідною нумерацією приведені на рис.2.13. З нього видно, що діапазон зміни фази у всіх випадках однаковий: від 0 до 4π ; найменше відхилення від лінійності виходить у випадку 3.

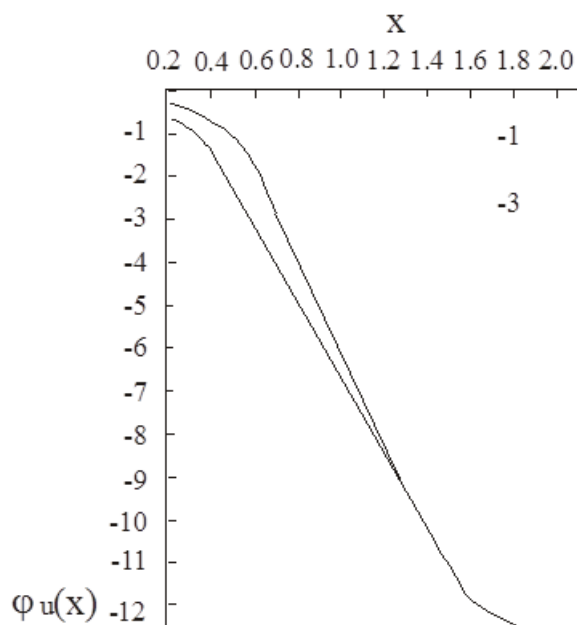

Рис.2.13. Фазово-частотні характеристики перетворювачів

На закінчення відзначимо, що П-образна форма АЧХ перетворювачів дозволяє, по-перше, здійснювати динамічне частотне сканування і фільтрування ехо-сигналу більш вузькою смугою, середня частота якої зменшується в часі відповідно до глибини зондування, а по-друге, використовувати перетворювачі у всьому робочому діапазоні в доплеровському режимі.

2.4.4. Одношарова акустична система, електрично навантажена рівнобіжним контуром, параметри якої розраховуються по теорії поліноміального фільтра Чебишева

Розглянемо одношарову акустичну систему, електрично навантажену рівнобіжним контуром ($C_{ш}$, $L_1 = 1/\omega_1^2(3+C_{ш})$), параметри якої $R_{г}$, $C_{ш}$, n_2 , α_{21} розраховуються по теорії поліноміального фільтра Чебишева.

Інтерес до розгляду такого широкосмугового перетворювача в [19] мотивується тим, що "ширина смуги системи, АЧХ якої описується поліномом Чебишева першого роду, найбільша серед можливих при даному числі ланок". На еквівалентній схемі (рис.2.7) шар заміщається рівнобіжним електричним контуром ($L_{сл}$, $C_{сл}$, $R_{д}$), при цьому $R_{д}$ передбачається частотнонезалежним, а всі 3 контури (послідовний - $L_{д}, C_{д}$) мають резонансну частоту f_1 , утворюючи трьох звенний фільтр сходового типу. Оскільки в [19] при знаходженні α_{21} була допущена помилка, а в літературі розрахунок такого перетворювача відсутній, приведемо коротко процедуру оптимізації його параметрів. Введемо деякі поняття з теорії поліноміальних фільтрів [40]: $W = 1/\Pi_i$ - функція згасання; $a_{рб} = 10\lg$, [дБ] чи $a_{рб} = 0.5\ln$, [Нп] - робоче згасання.

Тут Π_i - коефіцієнт передачі по потужності в режимі випромінювання:

$$\Pi_i = P_{ак}/P_{г} \leq 1,$$

де $P_{г} = U_{г}^{2/8} R_{г}$ - потужність, що віддається генератором у погоджену з ним навантаження,

$$P_{ак} = 0.5 A_0 P / z_m - \text{випромінювана акустична потужність,}$$

A_0 - площа п'єзопластини,

P - тиск у хвилі на границі перетворювача із середовищем.

Можна показати, що коефіцієнт перетворення напруга - тиск $K_{и} = P/U_{г} = K_{и0} \Phi_{и}$. зв'язан з Π_i співвідношенням

$$\Pi_i = (16\beta Q_3 Z_1 / \pi Z_m) \Phi_{и},$$

де $K_{и0} = 2e_{33}/l_0$,

e_{33} - п'єзоелектрична постійна п'єзокераміки,

l_0 - її товщина,

β - квадрат електро-механічного зв'язку,

$Q_3 = \omega_0 C_0 R_\Gamma$ - електрична добротність.

Розрахунок АЧХ нормованого низькочастотного фільтра-прототипу здійснюється по формулі

$$W = \exp(2\Gamma_{арб}) = W_{мин}[1+hT_n^2(\Omega)], \quad (2.55)$$

де $\Omega = (f^2 - f_1^2) / f(f_b - f_n)$, $-1 \leq \Omega \leq 1$; $T_n(\Omega) = \cos(n \cdot \arccos \Omega)$ - поліном Чебишева n -го (у даному випадку $n = 3$) порядку, що при зміні Ω у зазначених вище межах змінюється від -1 до $+1$, переходячи через нуль n раз і приймаючи крайні значення -1 чи $+1$ $(n+1)$ раз; h - амплітудний коефіцієнт.

Оскільки $T_n(\Omega)$ входить у (2.55) у квадраті, то мінімальні значення функції W (максимальні Π_i) виходять при $T_n(\Omega) = 0$. У такий спосіб для $n = 3$:

$$a_{мин} = 0,5 \ln W_{мин} = 0,5 \ln[(1+r_1^2)/4r_1], \text{ при } \Omega_{хв} = \cos[(2m-1)\pi/6], \quad (2.56)$$

$$a_{макс} = 0,5 \ln W_{мин}[1+h], \text{ при } \Omega_{макс} = \cos[(m-1)\pi/3], \quad (2.57)$$

де $m = 1, 2, 3$; $r_1 = R_\Gamma/R_d$ - опір генератора в прототипі;

$$\Delta = a_{макс} - a_{мин} = 0,5 \ln(1+h). \quad (2.58)$$

Проілюструємо розрахунок для конкретного випадку, що розраховувався також за допомогою ПК. Нехай задано: $a_{рб\text{ мин}} = 1$ дБ ($W_{\text{мин}} = 1.26$); $\Delta a_{рб} = 5$ дБ = 0.575 Нп. Потрібно знайти: α_{21} , $C_{ш}$, відносну ширину смуги пропуску $\Delta f = (f_b - f_n) / f_1$.

Розв'язок задачі:

1) Із співвідношення (2.58) визначаємо амплітудний коефіцієнт:

$$h = \exp(2\Delta) - 1 = 2.16.$$

2) Знаходимо параметри полінома Чебишева по формулах [40]:

$$\gamma = \text{sh}\{n^{-1} \text{Arsh}[(1/h)^{1/2}]\};$$

$$\gamma_1 = \text{sh}\{n^{-1} \text{Arsh}[(W_{\text{мин}} - 1)/h W_{\text{мин}}]^{1/2}\}.$$

Одержуємо:

$$\gamma = 0.212, \gamma_1 = 0.29.$$

3) Визначаємо елементи прототипу по формулах

$$\alpha_3 = 1/(\gamma + \gamma_1); \alpha_2 = 2(\gamma + \gamma_1)/(\gamma + \gamma_1 + \gamma\gamma_1 + 0.75); \alpha_1 = 2/(\gamma + \gamma_1 - \gamma\gamma_1 + 0.75)\alpha_2;$$

$$r_1 = 1/\alpha_1(\gamma - \gamma_1).$$

Одержуємо: $\alpha_3 = 3.33$; $\alpha_2 = 0.73$; $\alpha_1 = 3.5$; $r_1 = 2.35$. Перевіряємо правильність розрахунку по формулі (2.57), одержуємо $W_{\text{мин}} = 1.2$ близьке до заданого 1.26.

4) Використовуючи формули перетворення елементів прототипу α_1 , α_2 , α_3 в елементи фільтра, одержуємо вираження для характеристичних опорів контурів:

$$\rho_1 = (\Delta f / \alpha_1) R_d, \rho_2 = \alpha_2 R_d / \Delta f, \rho_3 = (\Delta f / \alpha_3) R_d \quad (2.59)$$

З іншої сторони одержуємо:

$$\rho_2 \approx (\pi^{2/8} \beta)(1/\omega_0 3); \rho_3 = (z_2/z_1 \beta)(1/\omega_0 3). \quad (2.60)$$

Звідси з урахуванням співвідношення $R_d = (\pi/4\beta)(1/\omega_0 3)(z_2^2/z_3 z_1)$, одержуємо

$$z_2/z_1 = [(2\alpha_3/\alpha_2)(z_3/z_1)^2]^{1/3}. \quad (2.61)$$

Варто помітити, що значення відносного імпедансу погоджувального шару не залежить від коефіцієнта електромеханічного зв'язку. Після підстановки в (2.61) визначених по формулах (2.54) значень α_2 , α_3 і $z_3/z_1 = 0,06$ знаходимо $z_2/z_1 = 0.284$.

5) Вирішивши систему рівнянь (2.59), (2.60) і використовуючи (2.61), одержуємо

$$\Delta f = [(8/\pi^2)(z_2/z_1)\alpha_2\alpha_3]^{1/2} = (25/3/\pi)\alpha_{21/3}\alpha_{32/3}(z_3/z_1)^{1/3},$$

чи після підстановки чисельних значень ($f = 0.75$).

Видно, що смуга частот також не залежить від коефіцієнта електромеханічного зв'язку.

6). Підставляючи у формулу перетворення елемента прототипу

$C_1 = \alpha_1/(2\pi R_{дсл} \Delta f)$ вираз для $R_{д}$, Δf , z_2/z_1 , одержуємо:

$$C_1 = C_{ш} + 3 = [\beta/(21/3m_1)]\alpha_1\alpha_{21/3}\alpha_3^{-4/3}(z_1/z_3)^{2/3} = 1.963.$$

Звідси $C_{ш} = C_1 - 3 = 0.963$.

7) Визначаємо величину:

$$Q_3 = R_{г}\omega_3 = r_1 R_{д}\omega_3 = r_1(\pi/4\beta)(z_2/z_1)^2(z_1/z_3),$$

чи чисельно $Q_3 \approx 12,5$.

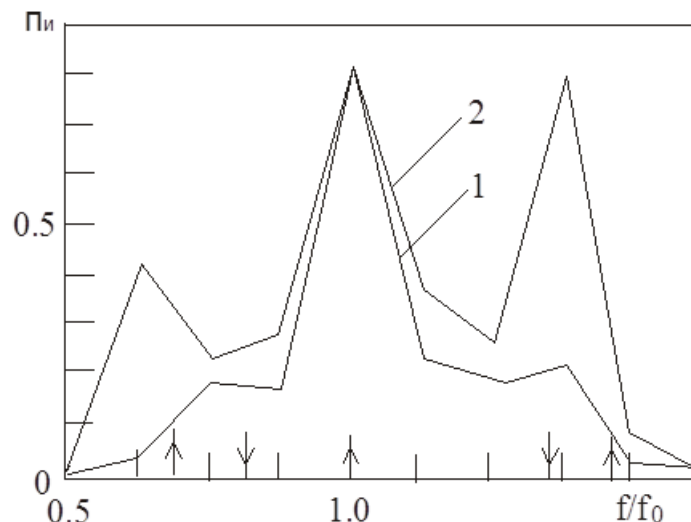

Рис.2.14. Коефіцієнт передачі по потужності в режимі випромінювання

Розрахована на ПК при знайдених параметрах АЧХ представлена на рис. 2.14 (крива 1). Видно, що вона істотно відрізняється від чебишевської, розрахованої для еквівалентної схеми з частотно незалежними параметрами. На цьому ж рис. (крива 2) приведена АЧХ, розрахована при тих же параметрах, крім $C_{ш} = 0$. Видно, що положення і величина центрального максимуму (мінімуму функції W), а також $W_{\min} = P_{i \max}^{-1} = 1.25$ збігається з заданими при розрахунку, як і треба очікувати при резонансі.

Розраховані за допомогою формул (2.56), (2.57) положення максимумів (стрілки спрямовані нагору) і мінімумів (стрілки спрямовані вниз) P_i не сильно відрізняються від положення зазначених екстремумів на кривій 2, якщо врахувати зміна частоти з кроком $\Delta x = 0.1$.

2.5. Висновки

Дано порівняльний аналіз розрахунку передатних функцій п'єзоперетворювача по методу хвильового рівняння (широко застосовувалося в дефектоскопії) і методу електромеханічного чотириполюсника. Показано, що розрахункові співвідношення першого більш прості при аналізі і розрахунку АЧХ п'єзовипромінювачів, тоді як другого – при аналізі і розрахунку п'єзоприймачів. У випадку перетворювача, що працює в сполученому режимі, як у ехоскопі, безсумнівні переваги має метод електромеханічного чотириполюсника.

На основі моделі зв'язаних електричних контурів вирішена задача многопараметрової оптимізації пластинчастого перетворювача на максимум ширини смуги частот: отримані вираження для його основних параметрів у безрозмірних одиницях, що дозволяє розраховувати перетворювач для різних типів п'єзокераміки і матеріалів акустичних шарів.

Розраховано передатні функції чутливості в режимах випромінювання і прийому для трьох варіантів п'єзоперетворювача зі смугою частот $\Delta f/f_0 \approx 1$

(f_0 - частота напівхвильового резонансу п'єзопластини, що коливається по товщині). Це при виборі $f_0=7.8$ МГц дозволяє перекрити робочий діапазон одночастотних перетворювачів від 2.3 МГц до 10 МГц, а також використовувати різні доплеровські режими на частотах з цього діапазону.

РОЗДІЛ 3

УНІВЕРСАЛЬНИЙ БАГАТОЧАСТОТНИЙ ПЕРЕТВОРЮВАЧ НА ОСНОВІ МЕХАНІЧНО НЕДЕМПФОВАНОГО П'ЄЗОПЕРЕТВОРЮВАЧА З УЗГОДЖУВАЛЬНИМИ ШАРАМИ

3.1. Перехідні характеристики лінійних кіл

Звичайно сигнали являють собою імпульси, тобто коливання кінцевої тривалості. Під дією зовнішніх сигналів у лінійному колі збуджуються як власні, так і вимушені коливання. Накладення цих двох коливань визначає собою нестационарний процес у колі.

Дослідження нестационарних процесів проводять, спираючись на математичну модель кола у формі її диференціального рівняння.

Найпростішим сигналом, що грає при цьому дуже важливу роль у технічних додатках, є функція включення, називана також функцією Хевісайда:

$$\sigma(t) = \begin{cases} 0, & t < 0 \\ 1, & t > 0 \end{cases} \quad (3.1)$$

яка представляє собою одиничний стрибок.

Нестационарний процес, що виникає в лінійному колі під дією такого східчастого сигналу, подаваного на вхід, прийнято називати перехідним процесом. Цей термін підкреслює, що в системі спостерігається перехід з одного стаціонарного стану в інше [5].

П'єзоелектричний перетворювач описується диференціальним рівнянням другого порядку. Успішність аналізу нестационарного процесу в колі часто визначається вдалим вибором тієї динамічної змінної, щодо якого складається диференціальне рівняння. Для п'єзоперетворювачів у режимі випромінювання такою змінною звичайно є сила (акустичний тиск) на випромінюючій поверхні, а в режимі прийому – напруга на електродах перетворювача. Використовується в якості змінної також струм через перетворювач. Вихідний стан кола заданий, якщо задані початкові умови, що накладаються на шукану функцію і на її похідну. Рівняння коливань і дві

початкових умови формують задачу Коші, рішення якої цілком описує перехідний процес у п'єзоперетворювачі.

Електричні кола будь-якого порядку служать прикладами динамічних систем, що володіють відомою інерційністю. У випадку п'єзоперетворювача характерним тимчасовим масштабом є період його механічних коливань: $T = 1/f_0$.

Становить великий інтерес вплив на коло (у даному випадку на перетворювач) джерела такої імпульсної э.д.с. $e(t)$, тривалість якої $\tau_u \ll T$.

Виявляється, що реакція інерційного кола на короткий імпульсний вплив залежить не від форми імпульсу, а лише від його площі:

$$P_e = \int_0^{\tau_u} e(\xi) d\xi . \quad (3.2)$$

При цьому реакція кола другого порядку на короткий імпульсний вплив:

$$x(t) = P_e \sum_{k=1}^2 A_k \exp(\gamma_k t) , \quad (3.3)$$

де $\gamma_{1,2} = -\alpha \pm i\omega_c$ корені характеристичного рівняння $\gamma^2 + 2\alpha\gamma + \omega_0^2 = 0$, а

$$A_1 = \frac{1}{\gamma_1 - \gamma_2} ; A_2 = \frac{1}{\gamma_2 - \gamma_1} . \quad (3.4)$$

Фізичний зміст формули (3.3) простий і наочний – короткий імпульс являє собою поштовх, що збуджує всі коливальні моди, властиві розглянутому колу. Амплітуди порушуваних мод пропорційні площі вхідного сигналу і коефіцієнтам A_k . Математичною моделлю короткого імпульсу, що виникає в момент часу $t = 0$, рівного нулю усюди за винятком цієї точки, але проте, що має одиничну площу, є так називана δ – функція (функція Дирака)

$$\int_{-\infty}^{\infty} \delta(t) dt = 1 , \quad (3.5)$$

чи одинична функція. Реакція системи на вхідний сигнал у виді δ – функції називається імпульсною характеристикою. Увівши поняття

імпульсної характеристики кола, $h(t)$, можна одержати дуже корисну форму запису вихідного сигналу при будь-якій збудливій функції $f(t)$:

$$x(t) = \int_0^t f(\zeta) h(t - \zeta) d\zeta. \quad (3.6)$$

Реакція системи на функцію включення одержала назву перехідної характеристики й особливо зручна для знаходження вихідного сигналу для прямокутних, трапецеїдальних і багатоступінчастих імпульсів, тривалість яких $\tau_u \sim T$.

Перехідна характеристика знаходиться по методу інтеграла Фур'є:

$$P_a(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \sigma(\omega) K(\omega) \cdot e^{i\omega t} d\omega, \quad (3.7)$$

де $P_a(t)$ – акустичний тиск на виході перетворювача, $K(\omega) = K_{u0} \Phi_u(\omega) \cdot e^{i\varphi_u(\omega)}$ – комплексна передатна функція,

$$\sigma(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} \sigma(t) e^{-i\omega t} dt = \int_0^{\infty} e^{-i\omega t} dt = \frac{i}{\omega} e^{-i\omega t} \Big|_0^{\infty} = \frac{1}{\omega} e^{i\frac{\pi}{2}} - \quad (3.8)$$

комплексний частотний спектр функції включення.

Підставляючи (3.8) у (3.7), беручи дійсну частину $\sigma(\omega)$ і врахувавши те, що

$$\cos\left[\omega t + \varphi_u(\omega) + \frac{\pi}{2}\right] = \sin[\omega t + \varphi_u(\omega)], \text{ одержимо}$$

$$P_a(t) = \frac{K_{u0}}{\pi} \int_0^{\infty} \frac{\Phi_u(\omega)}{\omega} \sin[\omega t - \varphi_u(\omega)] d\omega. \quad (3.9)$$

Підставляючи в (3.9) нормовану частоту $x = f/f_0$, і нормований час $y = \frac{t}{T_0} = t f_0$, одержуємо узагальнену нормовану перехідну характеристику

$$P(y) = \frac{1}{\pi} \int_0^{\infty} \frac{\Phi_u(x)}{x} \sin(2\pi xy - \varphi_u) dx, \quad (3.10)$$

$$P_a(t) = K_{uo} p(y), \quad K_{uo} = 2e_{33}/l_0.$$

Для наближеного розрахунку на ПК інтеграл у вираженні (3.10) заміняємо сумою

$$P(y_m) = \frac{1}{\pi} \sum_i \frac{\Phi(x_i)}{x_i} \sin(2\pi x_i y_m - \varphi_{ui}) \Delta x, \quad (3.11)$$

$$\text{де } x_i = \Delta x \cdot i; \quad \Delta x = 0.02; \quad i = 30 \dots 70; \quad x_{30} = 0.6; \quad x_{70} = 1.4 \quad \text{для}$$

середньосмугового перетворювача;

$$y_m = 0.05m; \quad m = 0 \dots 30 \dots 30; \quad y_0 = 0; \quad y_{30} = 1.5$$

щоб захопити півперіодний імпульс і спостерігати період за ступенем компенсації.

Тривалість імпульсу при розрахунку відразу вибирається рівній половині періоду власних коливань, тобто $\tau = 0.5T$ чи $y = 0.5$.

Знаходиться перехідна характеристика імпульсу по формулах:

$$\begin{cases} P(y) = P(y_m), & m = 0 \dots 10 \\ P(y) = P(y_m) + P(y_n) \cdot \left(\frac{P(y_2)}{P(y_6)} \right)^{-1}, & m = 11 \dots 30; \quad n = m - 10. \end{cases} \quad (3.12)$$

3.2. Аналіз методів одержання коротких УЗ імпульсів у вузькосмуговому недемпфованому перетворювачі без узгоджувачів шарів

Питання одержання одиночних УЗ імпульсів з метою збільшення точності виміру і підвищення показової здатності імпульсних УЗ, приладів уже розглядався в [17]. Розглядалися методи, засновані на використанні збудливих електричних імпульсів спеціальної форми і застосуванні електричних коригувальних кіл. Обидва методи дозволяють формувати

одиначні імпульси з вузькосмуговими перетворювачами без застосування механічного демпфера. Основна вимога, поставлене до таких пьезоперетворювачів, на думку авторів, полягає в тім, щоб на їхніх амплітудно-частотних характеристиках був тільки один яскраво виражений максимум. Математичне вираження цієї вимоги, необхідне для розрахунку акустичного навантаження, не приводиться. Вказується лише, що такі вимози відповідають перетворювачі без електричних узгоджувачів кіл, і перехідного шару (чи з тонким перехідним шаром). Короткий звуковий імпульс виходить за рахунок порушення в перетворювачах декількох перехідних процесів, що частково компенсують один одного. Це досягається підбором форми і тривалості електричного збудливого імпульсу.

Відзначимо, що:

- 1) розглядався перетворювач, що працює тільки на випромінювання, тоді як у медичному УЗ ехо-скопі після випромінювання він відразу ж переключається на прийом;
- 2) розглядалися генератори імпульсів для збудження перетворювачів з частотою механічного резонансу $f_0 = 700 \text{ кГц} \ll 2.5 \text{ МГц}$ – нижньої частоти робочого діапазону ехо-скоп ;
- 3) генератор збудливих імпульсів містив у собі і перетворювач, що для п'єзоперетворювачів ехо-скопів, що включають у себе до 100 окремих п'єзоелементів, не підходить;
- 4) п'єзоперетворювач працює без паралельної індуктивності.

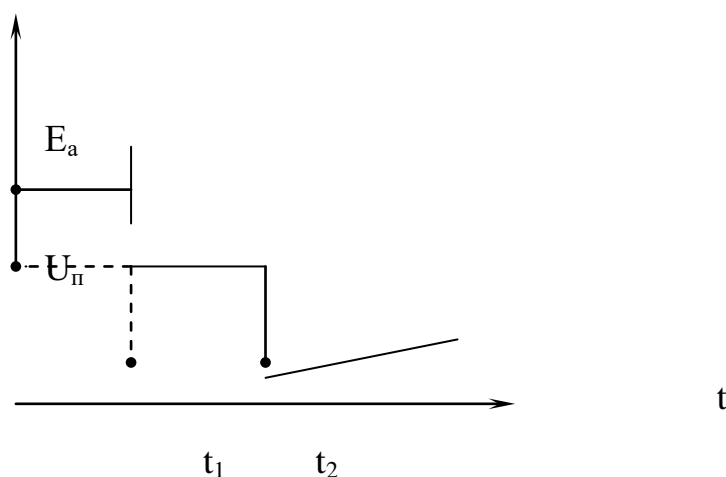
Основна увага при розгляді приділяється схемі формування збудливого імпульсу. Ми ж зупинимось тільки на впливі форми і параметрів збудливих імпульсів на форму УЗ імпульсу.

Форми імпульсів представлені на рис. 3.1. Форма збудливого характеризується тим, що знак перепаду напруги в моменти часу t_1 і t_2 однаковий. Це дозволяє збуджувати акустичний імпульс із тривалістю, рівній

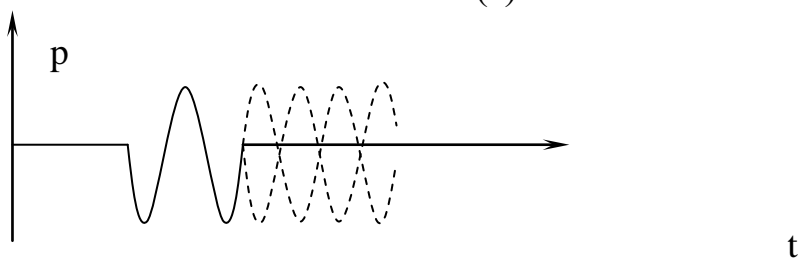

чи кратній половині періоду вільних коливань перетворювача. На цю обставину автори не звертають уваги, коли вказують, що недоліком формуючого такий імпульс генератора є те, що в ньому використовується тільки половина напруги.

Ступінчастий імпульс.

(a)

(б)

Рис. 3.1. Форми електричного (а) і акустичного імпульсів (б)

Зміною параметрів елементів схеми можна в широких межах змінювати як висоту U_π , так і ширину сходинок $t_2 - t_1$. Домогтися, щоб п'єзоперетворювач випромінював акустичний імпульс із тривалістю, рівній тривалості сходинок, можна, як правильно вказують автори, у такий спосіб. У момент часу t_1

перепад напруги E_a-U_n збуджує УЗ хвилю з амплітудою A_1 . Якщо після інтервалу часу $\tau = t_2 - t_1 = (2m+1)T/2$, де $m = 0, 1, 2, \dots$, збуджувати хвилю з амплітудою першого півперіоду A_n , рівної по величині амплітуді $(2m+1)$ -го півперіоду першої хвилі, то через протифазності коливання перехідний процес припиняється. При цьому розуміється, що

$$A_n = A_1 e^{-\alpha T \frac{2m+1}{2}}, \quad (3.13)$$

де α - коефіцієнт загасання, тобто перехідна характеристика є коливаннями, що загасають з першого півперіоду. Осцилограм ніяких не приводиться.

Варто помітити, що акустичний імпульс визначається першою хвилею.

Двоступінчастий імпульс.

При впливі першої ступіні електричної напруги перетворювач випромінює перший акустичний імпульс із тривалістю, рівній половині періоду власних коливань перетворювача, а при впливі другої ступіні – другий акустичний імпульс такої ж тривалості і полярності, як у першого акустичного імпульсу. Варто звернути увагу, що перша сходинка формується перепадом напруги ΔU_1 і частини періоду ΔU_2 , а друга – частиною, ΔU що залишилася, і перепадом ΔU_3 .

У механічно недемпфированому п'єзоприймачі такий складний акустичний сигнал збуджують два експоненціально-затухаючих синусоїдальних коливання, зміщені один відносно одного на половину періоду власних коливань перетворювача (на рис.3.2 з [8] вони позначені жирною лінією в інтервалі часу τ_1). Через взаємну компенсацію цих коливань на виході п'єзоприймача виходить електричний імпульс із тривалістю, рівній половині періоду власних коливань перетворювача. Цей цікавий випадок

досліджувався експериментально з парою ідентичних п'єзоперетворювачів з кераміки ЦТС-19 з анти резонансною частотою $f_0 = 700 \text{ КГц}$, що працюють у воді. Осцилограма вихідних імпульсів п'єзоприймача приведена на рис.3.3 з [17].

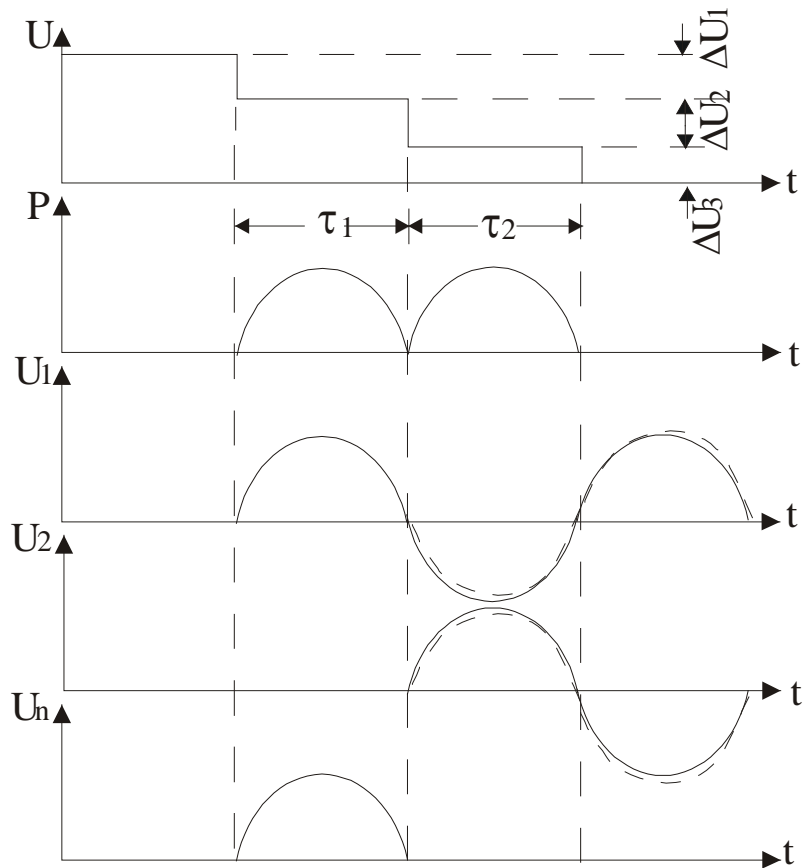

Рис.3.2. Одержання електричного імпульсу з тривалістю, рівній половині періоду власних коливань перетворювача

Цей варіант становить інтерес для перетворювача ехо-скопа з кільцевими елементами, число яких невелике й електричний імпульс подається від одного генератора через лінії затримки. Експериментальний результат є доказом принципу роботи і з одноступінчатим імпульсом.

Рис.3.3. Осцилограма вихідних імпульсів п'єзоприймача

Трапецеїдальний імпульс.

У ньому перепади напруг мають протилежний знак, тому мінімальна тривалість УЗ імпульсу, яку можна одержати в результаті компенсації хвиль, дорівнює періоду коливач $T = 1/f_0$. Однак, границя смуги частот такого імпульсу f_0 , тобто в 2 рази менше, ніж в однополуперіодного.

Становить інтерес привести інтерпретацію розглянутого методу одержання коротких УЗ імпульсів у [47], де розглядалися ШИРОКОСМУГОВІ перетворювачі наступних типів:

НПТП – нерівномірно поляризований товстий перетворювач;

ПЗТП – поверхово збуджуваний товстий перетворювач;

НППЗТП – нерівномірно поляризований поверхово збуджуваний товстий п'єзоперетворювач.

На думку авторів [47], “широкосмуговість НПТП, ПЗТП і НППЗТП дозволяє випромінювати і приймати з їх допомогою короткі УЗ імпульси. Однак, ця властивість є наслідком широкосмуговості лише в тому випадку, якщо ці перетворювачі – мінімально-фазові системи, тобто такі, передатна функція яких не має нулів або полюсів у правій напівплощині, тобто $|K(i\omega)| \neq 0$ чи $|K(i\omega)| \neq \infty$ при $\text{Re}[K(i\omega)] > 0$. Передатні функції НПТП, ПЗТП і НППЗТП мають цю властивість, тому що їхні модулі не рівні ні нулю, ні нескінченності в правій напівплощині”.

Відомо, що для мінімально-фазової системи існує зв'язок між АЧХ і ФЧХ. Згідно [5], вона має вид:

$$\arg K(i\omega r) = \frac{1}{\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\ln|K(i\xi)|}{\xi - \omega} d\xi. \quad (3.14)$$

Якщо ж чотирьохполіусник належить до класу не мінімально-фазових кіл, то АЧХ і ФЧХ можна вибрати незалежно один від одного.

Згідно [47], якщо в цікавлячому діапазоні частот АЧХ має вид горизонтальної прямої, тобто $K(\omega) = \text{const}$ (а саме цей випадок фактично спостерігається в НПТП, ПЗТП і НППЗТП), то $\varphi(\omega_0) = 0$.

“Якщо $K(\omega) = \text{const}$ і $\varphi(\omega_0) = 0$, то спектр вихідного сигналу збігається зі спектром вхідного впливу. Тому при збудженні зазначених перетворювачів коротким імпульсом з боку входу на виході перетворювача буде спостерігатися такий же короткий імпульс.

Необхідно підкреслити, що існують різні типи п'єзоперетворювачів, що не є мінімально-фазовими системами. Наприклад, у [17] описані перетворювачі з електричною компенсацією, при якій не демпфований п'єзоелемент збуджується двоступінчастим (чи подвійним колокообразним) електричним імпульсом, і перетворювач випромінює короткий акустичний імпульс. Існують різні варіанти цього методу, зокрема, можлива електрична компенсація вільних коливань п'єзоелемента в режимах випромінювання і прийому одночасно. Однак, у будь-якому випадку п'єзоелемент збуджується вхідним імпульсом складної форми, і на його виході з'являється короткий імпульс. У той же час сам по собі такий не демпфований п'єзоелемент є принципово резонансною системою, тобто цей перетворювач не будучи широкопasmовим, здатний формувати короткі вихідні імпульси.”

3.3. Збудження коротких акустичних імпульсів в вузькосмуговому перетворювачі з двома узгоджувачими шарами.

3.3.1. Вибір параметрів узгоджувачих шарів.

У випадку чвертьхвильового перехідного шару з великим хвильовим опором на АЧХ п'єзовипромінювача спостерігаються два максимуми, розташовані майже симетрично щодо частоти f_0 [17]. Ріст хвильового опору перехідного шару викликає віддалення максимумів один від одного і збільшення їхніх амплітуд. При хвильовому опорі шару

$$z_3 \leq 0,1 \cdot z_0 \quad \text{чи} \quad k_3 = z_3/z_0 \leq 0,1a, \quad (3.15)$$

АЧХ має вид одногорбої кривої і за своєю формою стає близької до АЧХ перетворювача без перехідних шарів. Т.я. в [17] умову (3.15) приводиться без доказу, одержимо його тут. Розглянемо еквівалентну схему п'єзоперетворювача з одним шаром.

Реактивні елементи еквівалентного контуру шару $L_{\text{сл}}$ і $C_{\text{сл}}$ аналогічні масі і гнучкості шару. Якщо резонансна частота послідовного контуру $L_{\text{д}}$, $C_{\text{д}}$ і паралельного контуру $L_{\text{сл}}$, $C_{\text{сл}}$ однакові, то на цій частоті імпеданс першого дорівнює нулю, а другого нескінченності.

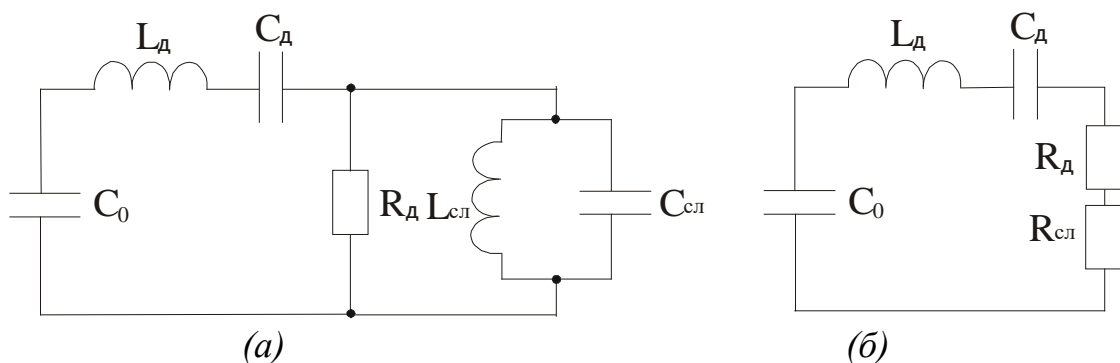

Рис.3.4. Еквівалентна схема п'єзоперетворювача з одним шаром

На частотах $f < f_2$ імпеданси мають відповідно ємкісний й індуктивний характер. На частотах $f > f_2$ навпаки. Це створює можливість їхньої взаємної компенсації. Як показано в [16], умовою цього є

$$k_3 \leq \sqrt[3]{2k_2^2} . \quad (3.16)$$

При типовому значенні для води $k_2=0.05$:

$$k_3 \leq 0.17. \quad (3.17)$$

Умова (3.16), на відміну від (3.15), залежить від k_2 , як і варто очікувати з фізичних розумінь.

Акустична добротність на частоті f_0 при такому значенні k_3 дорівнює:

$$Q_a = \frac{\pi}{2} \left/ \left(\frac{k_3^2}{k_2} \right) \right. = 2,7 , \quad (3.18)$$

а при значенні $k_3=0,12 \leq 0,17$, при якому АЧХ буде свідомо одnogорбою:
 $k_3^2/k_2 = 0.28$, $Q_a = 5.5$, а $\Delta f/f_0 = 1/Q_a = 0.18$,

саме така, як необхідна для п'єзоприймача.

У випадку двох шарів із хвильовими опорами $z_0 > z_3 > z_4 > z_2$:

$$\Delta f/f_0 = 1/Q_a = \frac{2}{\pi} \left(\frac{k_3}{k_4} \right)^2 k_2 . \quad (3.19)$$

Прирівнявши цей вираз величині 0.18 , одержимо $k_3/k_4 = 2.38$. На відміну від випадку з одним шаром тут з'являється можливість, зберігаючи це значення відношення, і змінюючи одне зі значень k_3 чи k_4 , знаходити друге.

3.3.2. Збудження за допомогою електричних імпульсів ступінчастої і трапецеїдальній форми. Розрахунок форми й амплітуди імпульсів по методу перехідної характеристики

Збудження одиночних акустичних імпульсів у воду механічно недемпфированим п'єзоперетворювачем за допомогою ступінчастих і

трапецеїдальних електричних імпульсів тривалістю, близької до половини чи цілому періоду коливань на резонансній частоті перетворювача, експериментально продемонстроване в [17]. Розрахунок умов збудження не проводився. Говориться тільки про те, що основна вимога, пропонована до перетворювачів, полягає в тім, щоб на їхніх амплітудно-частотних характеристиках був тільки один яскраво виражений максимум. Відзначається, що в першому наближенні п'єзоперетворювач може розглядатися як система, описувана диференціальним рівнянням 2-ого порядку. Тоді перехідна чи імпульсна характеристика повинна мати вид загасаючих синусоїд. Приклад такої імпульсної характеристики розраховується для напруги конденсатора послідовного контуру в [5].

Однак, при якісному розгляді порушення п'єзоперетворювача ступінчастим імпульсом (рис. 4.14 у [17]) на перехідній характеристиці і на осцилограмме ультразвукового імпульсу, порушеного трапецеїдальним (рис. 4.18 там же), амплітуда першого півперіоду менша, ніж другого. На це в [5] не звертається увага.

Метою дослідження цього розділу з'явилося з'ясування можливості випромінювання одиночних імпульсів не демпфированих п'єзовипромінювачів і при наявності двох четвертьхвильових шарів, що робить резонансним також і акустичне навантаження. Такий п'єзоперетворювач особливо становить інтерес для використання в медичному широкосмуговому ультразвуковому ехоскопі.

Перетворювачі УЗ медичних ехоскопів складаються з кільцевих чи лінійних матриць пьезоелементов, що дозволяє здійснювати електронне динамічне фокусування УЗ пучка, а також його секторне чи лінійне сканування. Елементи в робочій групі по черзі випромінюють ультразвук і приймають ехо-сигнали, тобто сполучають функції випромінювача і приймача звуку.

В одно частотних (вузькосмугових) датчиках необхідна при прийомі смуга частот виходить або за рахунок тильного демпфірування або за рахунок двошарової акустичної що погодить (частково) системи, як, наприклад, у перетворювачі ехо-камери SSD 630 фірми ALOKA (1991 р.). В останньому випадку значно збільшується також чутливість у режимі випромінювання, що особливо важливо при випромінюванні широкосмугового акустичного імпульсу.

Істотне розходження випадків з тильним демпфіруванням і без нього полягає в тім, що величина акустичного навантаження в першому чисто речовинна і не залежить від частоти, тоді як у другому - вона комплексна, крім окремих частот, і частотно залежна.

Визначимо добротність перетворювача із шарами, необхідну, для того, щоб смуга пропущення в режимі прийому дорівнювала типовому для вузькосмугових датчиків з частотою механічного резонансу $f_0 = 3.5$ МГц значенню смуги імпульсу з тривалістю $\tau_u = 2$ мкс, тобто $\Delta f = 1/\tau_u = 0.5$ МГц. Отже, $Q = f_0/\Delta f = f_0 \cdot \tau_u = 7$. Помітимо, що відповідна такій тривалості імпульсу поздовжня пропускна здатність $\Delta z = 0.5 \cdot c \cdot \tau_u = 1.5$ мм, де $c = 1.5 \cdot 10^3$ м/с – швидкість звуку в біологічній тканині.

Розрахуємо параметри перетворювача і шарів з таким значенням акустичної добротності, його комплексну передатну функцію, а потім для імпульсів порушення ступінчастої і трапецеїдальної форми - форму акустичних імпульсів. Розрахункова схема перетворювача з генератором гармонійних коливань чи імпульсів представлена на рис.3.5.

Тут $z_0 > z_3 > z_4 > z_2$ - питомі акустичні імпеданси п'єзоперетворювача, 1-го і 2-го акустичних шарів і акустичного навантаження (біологічної тканини з $z_2 = 1.5 \cdot 10^6$ Па/з·м). Введемо позначення: k_t - коефіцієнт електромеханічного зв'язку для коливань по товщині; $n_3 = l_3 / \lambda_3$, $n_4 = l_4 / \lambda_4$ - хвильові товщини

шарів на частоті механічного резонансу п'єзoeлементу f_0 ; λ_3, λ_4 - довжини хвиль у шарах на цій частоті; $k_2 = z_2/z_0$; $k_3 = z_3/z_0$; $k_4 = z_4/z_0$.

Покладемо $k_2=0,05$, $n_3=n_4=0.25$. Вираз для акустичної добротності на частоті f_0 має вид (3.18).

Прирівнявши його 7, одержимо $k_3/k_4=2.1$. Така добротність може бути отримана для цілого ряду значень k_3 і k_4 - задовільняючих цьому відношенню. Абсолютні значення виберемо, виходячи з наступних розумінь. При повному узгодженні акустичних імпедансів двох безмежних середовищ за допомогою чвертьхвильових шарів імпеданси середовищ і шарів повинні задовільняти умові біноміального трансформатора. При узгодженні півхвильового п'єзoeлементу із середовищем половина його товщини може розглядатися як додатковий шар з імпедансом z_0 . Для такої 3-х слойної системи і $k_2=0.05$, $k_3=k_2=0.273$, $k_4=k_3^2=0,074$ ($k_3/k_4=3.7>2.1$), тобто неповне узгодження. Виберемо значення $k_4=0.074$, тоді $k_3=2.1$, $k_4=0.156$.

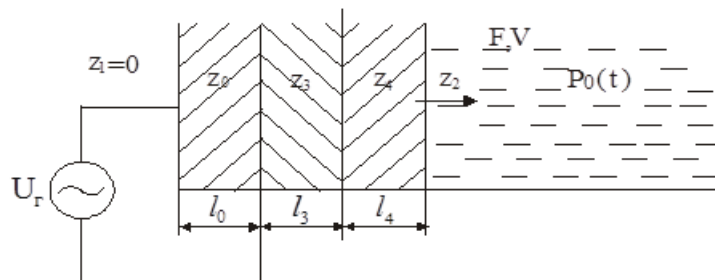

Рис.3.5. Розрахункова схема перетворювача з генератором гармонійних коливань чи імпульсів

Для розрахунку комплексної передатної функції перетворювача скористаємося матричним рівнянням його як електромеханічного чотирьохполюсника [17]:

$$\begin{pmatrix} U_r \\ I \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1 & Z_{1r} \\ 0 & 1 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 1/Z_{2r} & 1 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} A_{11} & A_{12} \\ A_{21} & A_{22} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} S_{11} & S_{12} \\ S_{21} & S_{22} \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} F \\ V \end{pmatrix}, \quad (3.20)$$

де Z_{1M}, Z_{2M} - комплексні параметри електричного навантаження послідовно з U_Γ і паралельно перетворювачу (у розглянутій на рис.3.5 схемі $Z_{1M} = Z_{2M} = 0$);

$\|A_{ik}\|$ и $\|S_{ik}\|$ - A - матриці самого п'єзопелемента і системи шарів відповідно;

F і V - сила і коливальна швидкість.

Позначивши добуток матриць $\|A_{ik}^*\|$ і $x = f/f_0$, з (3.20) одержимо:

$$K_u(x) = P/U_\Gamma = \frac{1}{A_0 A_{11}^* + A_{12}^*/Z_2} = K_{u0} \Phi_u(x) e^{i\varphi_u(x)}, \quad (3.21)$$

де A_0 - площа перетворювача;

$$K_{u0} = 2e_{33}/l_0 ;$$

e_{33} - п'єзоелектрична постійна.

Значення коефіцієнтів матриці приведені в [17] і в розділі 2.2.

Часова залежність акустичного сигналу, збуджуваного напругою генератора з заданим комплексним спектром $S_3(\omega)$, знаходиться за допомогою зворотного перетворення Фур'є.

Дійсна частина тимчасової залежності акустичного тиску дорівнює:

$$p_a(t) = \text{Re}[2 \int_{-\infty}^{\infty} S(f) \cdot K_n(f) \cdot e^{i2\pi ft} df] . \quad (3.22)$$

Якщо задається не спектр збудженої напруги, а тимчасова залежність $U_3(t)$, то

$$S(f) = \int_{-\infty}^{\infty} U_3(t) \cdot e^{-i2\pi ft} dt . \quad (3.23)$$

З теорії неперіодичних детермінованих процесів для нас найбільший інтерес представляє функція включення:

$$U_{\omega}(t)_{\text{вкл}} = \sigma(t) = \begin{cases} 1 & \text{при } t > 0 \\ 0 & \text{при } t < 0 \end{cases}, \quad (3.24)$$

в точці $t=0$ ця функція невизначена;

і дельта - функція Дирака $\delta(t)$

$$U_{\omega}(t)_{\text{д}} = \delta(t) = \begin{cases} 0 & \text{при } t \neq 0 \\ \infty & \text{при } t = 0 \\ \int_{-\infty}^{\infty} \sigma(t) dt = 1 \end{cases}. \quad (3.25)$$

Їхні спектри відповідно до (3.23) рівні:

$$S_{\text{вкл}}(f) = \frac{1}{2\pi f} e^{-i\frac{\pi}{4}}, \quad (3.26)$$

і

$$S_{\text{д}}(f) = \int_{-\infty}^{\infty} \delta(t) \cdot e^{-i2\pi ft} dt = e^{-i2\pi f \cdot 0} = 1. \quad (3.27)$$

При підстановці їх у (3.22) одержимо перехідну (ПХ)

$$\begin{aligned} p_o(t) &= \frac{K_{uo}}{\pi} \int_0^{\infty} \frac{\Phi_u(f)}{f} \cos(2\pi ft - \varphi_u(f) - \frac{\pi}{2}) df = \\ &= \frac{K_{uo}}{\pi} \int_0^{\infty} \frac{\Phi_u(f)}{f} \sin(2\pi ft - \varphi_u(f)) df, \end{aligned} \quad (3.28)$$

і імпульсну (ІХ) характеристики:

$$p_u(t) = 2K_{uo} \int_0^{\infty} \Phi_u(f) \cos(2\pi ft - \varphi_u(f)) df. \quad (3.29)$$

Слід зазначити, що вирази (3.28,3.29) прийнятні при $t \geq 0$. Комбінацією ПХ із різними знаками і часом початку можна одержати форму акустичного імпульсу, збуджуваного прямокутним імпульсом. Це не можна зробити, підставивши $S(f)$ прямокутного імпульсу (3.23) у (3.22), на що не завжди звертається увага в тих випадках, коли тривалість імпульсу τ порівняно з

періодом власних коливань чотирьохполюсника (п'єзоперетворювача в даному випадку).

У цьому випадку для довільного $U_{\vartheta}(t)$ застосовна імпульсна характеристика, що грає роль вагової функції інтеграла чи суперпозиції інтеграла Дюамеля, що представляє собою згортку двох функцій

$$p_a(t) = \operatorname{Re}[2 \int_0^t U_{\vartheta}(\xi) \cdot p_u(t - \xi) d\xi] \quad (2.30)$$

Його можна одержати, підставляючи (3.23) у (3.25) із заміною t на ξ і змінюючи порядок і межі інтегрування

$$\begin{aligned} p_a(t) &= \operatorname{Re}[2 \int_{-\infty}^{\infty} (\int_0^t U_{\vartheta}(\xi) \cdot e^{-i2\pi f\xi} d\xi) K_u(f) e^{i2\pi ft} df = \\ &= \operatorname{Re}[2 \int_0^t U_{\vartheta}(\xi) \cdot (\int_{-\infty}^{\infty} K_u(f) e^{i2\pi f(t-\xi)} df) d\xi = \\ &= \operatorname{Re}[2 \int_0^t U_{\vartheta}(\xi) \cdot p_u(t - \xi) d\xi]. \end{aligned}$$

Зверніть увагу, що у випадку імпульсів із тривалістю τ_n інтеграл Дюамеля (3.30) береться з межею інтегрування t при $t < \tau_n$, і τ_n при $t > \tau_n$.

Уводячи безрозмірну частоту $x = f/f_0$ і безрозмірний час $y = t/T = f_0 t$ і змінюючи інтегрування підсумовуванням, для ПХ одержуємо вираз:

$$p(y_m) = \frac{\Delta x}{\pi} \sum_{i=1}^{38} \frac{\Phi_n(x_i)}{x_i} \sin[2\pi x_i y_m - \varphi_u(x_i)] , \quad (3.31)$$

де $x_i = i \cdot \Delta x$, $i = S_1 \dots S_2$, $y_m = m \cdot \Delta y$, $m = 0 \dots 30$, $\Delta y = 0.1$.

У якості збудливих розглядалися ступіньчастий і трапецеїдальний імпульс (рис. 3.6).

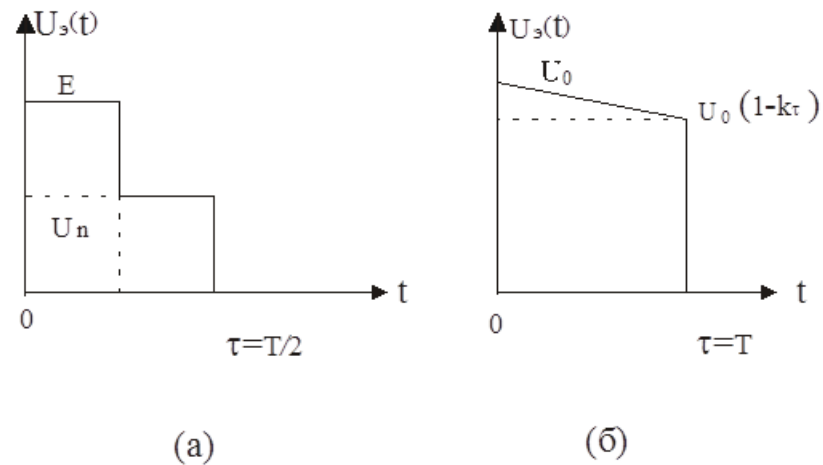
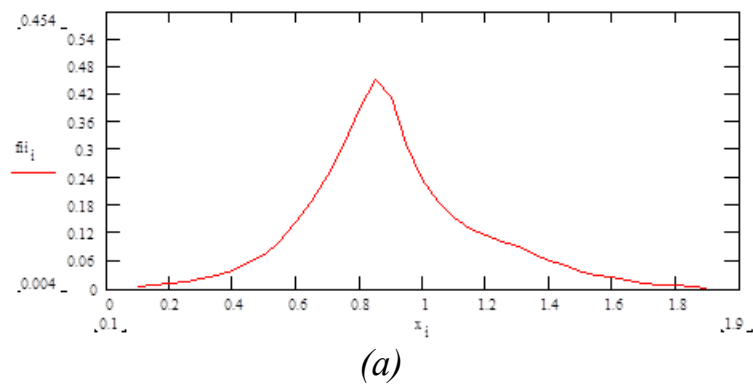

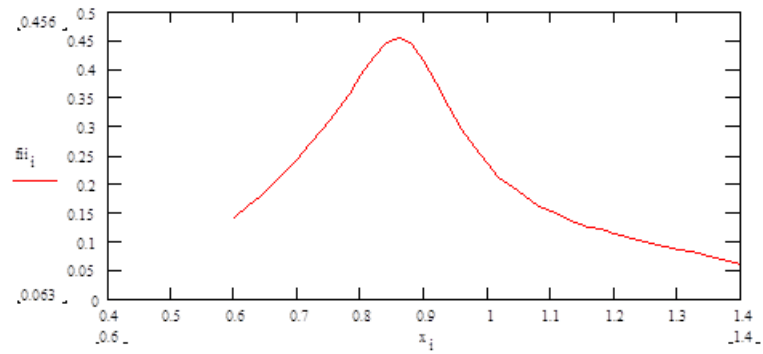
Рис. 3.6. Ступінчастий (а) і трапецеїдальний (б) імпульси

Ступінчастий імпульс визначається в такий спосіб:

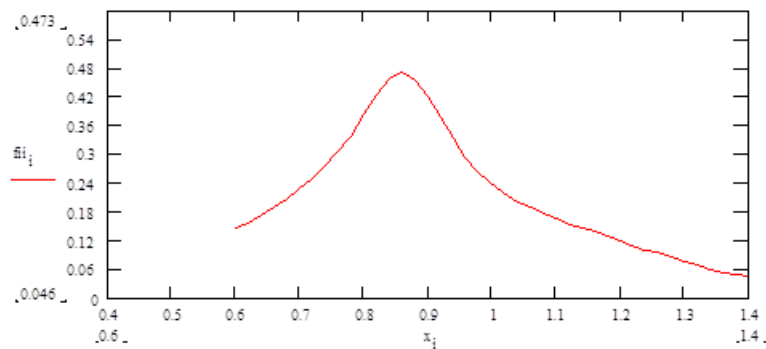
$$U_{cm}(t) = \begin{cases} E = 0 & \text{при } t < 0 \\ U_n & \text{при } 0 < t < \tau \\ 0 & \text{при } \tau < t \end{cases} \quad (3.32)$$

Стрибки напруги однакового знаку в моменти часу 0 і τ формують ПХ із різною амплітудою, зрушені один щодо одного на половину періоду коливань з частотою f_0

(б)

(в)

Рис.3.7. Передатна функція $\Phi_u(x_i)$: (а)- в інтервалі $x_i=0.1\dots\dots19$ кроком $\Delta x=0.05$ – при $n_3 = n_4=0.25$; (б)- в інтервалі $x_i=0.6\dots\dots14$ кроком $\Delta x=0.02$ – при $n_3 = n_4=0.25$; (в)- в інтервалі $x_i=0.6\dots\dots14$ кроком $\Delta x=0.02$ – при $n_3 = n_4=0.28$

Трапецеїдальний імпульс записується в такий спосіб:

$$U_{\text{тр}}(t) = \begin{cases} U_0(1 - kt) & \text{при } 0 \leq t < \tau \\ 0 & \text{при } t \geq \tau \end{cases} \quad (3.33)$$

Тут стрибки напруги в моменти часу 0, τ мають протилежні знаки, тому тривалість імпульсу, необхідна для компенсації ПХ, повинна рівнятися одному періоду власних коливань перетворювача ($\tau \cong T$ чи $f_0\tau \cong 1$).

Передатна функція $\Phi_u(x_i)$ приведена на рис.3.7. В інтервалі $x_i=0,6\dots\dots1,4$ с кроком $\Delta x=0,02$ вона розраховувалася при двох значеннях хвильової товщини шарів: $n_3 = n_4 = 0.25$ и 0.28 ; в інтервалі $x_i=0.1\dots\dots19$ с кроком $\Delta x=0.05$ – при $n_3 = n_4 = 0.25$.

З рис.3.7 видно, що ПФ слабо залежить від товщини шарів в інтервалі 12% від чверті довжини хвилі в кожному шарі на частоті механічного

резонансу перетворювача f_0 . Максимум ПФ знаходиться на частоті $x=0.86$, близької до частоти електричного резонансу $x_1 = \sqrt{1 - 8K_t^2/\pi^2} \cong 0.89$ при $k_t^2=0.26$. Ширина смуги на рівні 0.707 дорівнює $2\Delta x = 0.19$, так що $Q = \frac{x_{max}}{2\Delta x} = 4.5$, а коефіцієнт загасання $\alpha/f_{max} = \pi/Q = 0.7$ чи $\alpha = 0.7f_{max} = 0.6$
 $f_0; = e^{-(\alpha/f_0)y} = e^{-0.6y}$.

Перехідна характеристика випромінювача представлена на рис. 3.8. Вона розраховувалася для $p_3 = p_4 = 0.25$ і $x_1 = 0.6 \dots 1.4$, $\Delta x = 0.02$ (а) і $x_1 = 0.1 \dots 1.9$, $\Delta x = 0.05$ (б) із кроком $\Delta y = 0.1$. Положення нулів на цих кривих з точністю, рівної 0,05, що впливає:

1) 0.6 1.2 1.95 2.6

2) 0.55 1.15 1.95 2.8.

Тривалість напівперіоду відповідно дорівнює:

1) 0.6 0.6 0.75 0.65

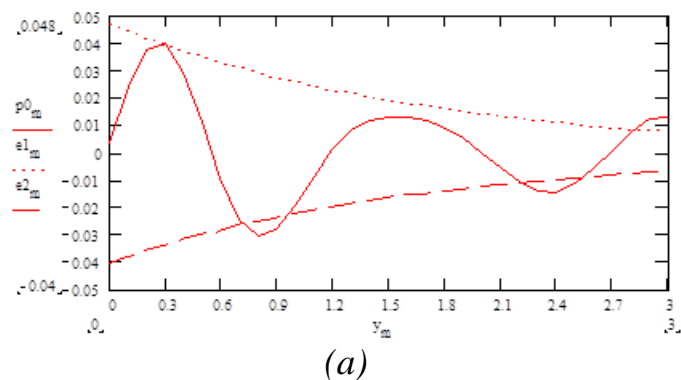
2) 0.55 0.6 0.8 0.85.

Положення позитивних і негативних амплітуд ПХ і їхніх значень, а також значень функцій

$$(0.04 \exp 0.18) \exp (-0.6y) = 0.0476 \exp (-0.6y)$$

$$-(0.025 \exp 0.48) \exp (-0.6y) = -0.04 \exp (-0.6y),$$

співпадаючих з першими позитивними і негативними амплітудами представлені в табл.3.1.,

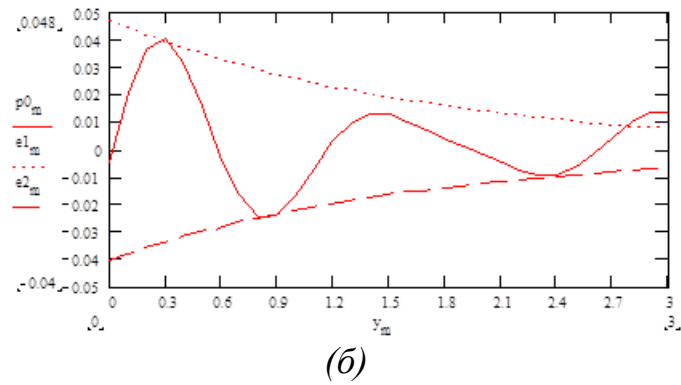

Рис.3.8. Перехідна характеристика випромінювача: (а)- $n_3 = n_4 = 0.25$, $x_i = 0.6 \dots 14$, $\Delta x = 0.02$, $\Delta y = 0.1$; (б) - $n_3 = n_4 = 0.25$, $x_i = 0.1 \dots 19$, $\Delta x = 0.05$, $\Delta y = 0.1$

Таблиця 3.1
Положення позитивних і негативних амплітуд ПХ

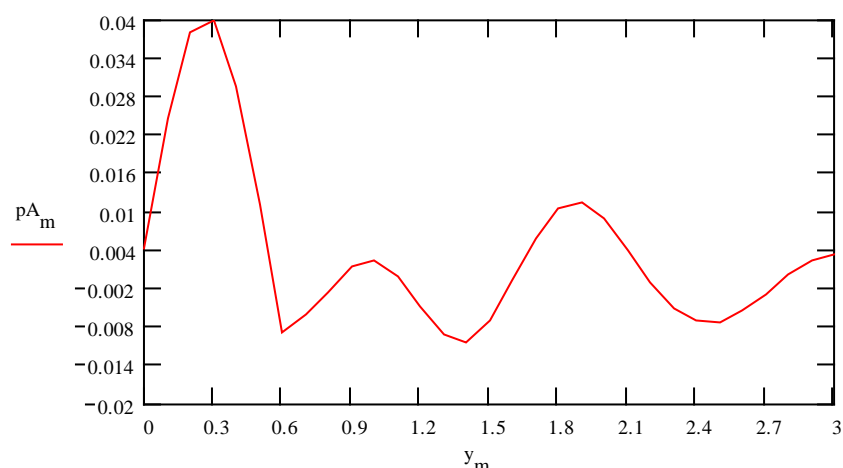
$y_{\text{макс}}$	0.3	1.45	2.95
$p_{\text{макс}}$	0.04	0.0125	0.015
$0.0476e^{-0.6y}$	0.04	0.02	0.08

$y_{\text{мин}}$	0.8	2.35
$p_{\text{мин}}$	-0.025	-0.01
$-0.04e^{-0.6y}$	-0.025	-0.00976

З табл.3.1 видно, що загасання негативних амплітуд відбувається за законом $\exp(-0.6y)$, а позитивних – відхиляється від нього то в одну, то в іншу сторони.

З рис. 3.8 видно, що ПХ, отримані за значеннями $\Phi_{\text{и}}(x)$ в інтервалі $x_i = 0.6 \dots 14$ не відрізняються від ПХ із $\Phi_{\text{п}}(x)$ в інтервалі $x_i = 0.1 \dots 19$.

Рис.3.9. Форма акустичного імпульсу, отримана комбінацією ПХ на

границях східчастого імпульсу

На рис. 3.9 представлена форма імпульсу, отримана комбінацією ПХ на границях ступінчастого імпульсу з тривалістю $f_0 \tau = 0.6$ за умови

$$U_n / (E - U_n) = \frac{p_0(0,8)}{p_0(0,3)} \cong 0.73. \quad (3.34)$$

Вона розраховувалася по формулі:

$$\begin{aligned} p_a(y_m) &= p(y_m), \text{ при } m = 0 \dots 12; \\ p_a(y_m) &= p_0(y_m) + \left| \frac{p_0(0,8)}{p_0(0,3)} \right| \cdot p_0(y_n), \text{ при } m = 13 \dots 30, \end{aligned} \quad (3.35)$$

де $n = m - 12 > 0$.

Являє собою однополуперіодний імпульс з амплітудою $0.04K_{\text{но}}(E - U_n)$ з повною компенсацією другого півперіоду і часткової – наступних, амплітуда яких значно менше амплітуди першого. Спектр такого імпульсу відповідно до (3.23)

$$\pi \cdot p_a(f) \cdot f_0 = \frac{\cos(0.6\pi f/p_0)}{1 - (f/f_0)^2}.$$

На рис. 3.10 представлена форма акустичного імпульсу, порушуваного трапецеїдальним імпульсом із тривалістю $\tau f_0 = 1.2$ і $k\tau = 1 - p_0(1.45)/p_0(0.3) = 0.8$ розрахованого по формулі

$$p_a(y_m) = p_0(y_m) - \left| \frac{p_0(1,45)}{p_0(0,3)} \right| \cdot p_0(y_n), \quad (3.36)$$

де $n = m - 12 > 0$, не враховуючої похилої частини збудливого імпульсу, і формулам (3.29, 3.30) із заміною інтегрування підсумовуванням:

$$p_n(y_m) = \Delta x \sum_{i=1}^{38} [\Phi_n(x_i) \cdot \cos(2\pi x_i y_m - \varphi_u(x_i))],$$

де $y_m = m \cdot \Delta y$, $m = 0 \dots 30 \dots 30$, $\Delta y = 0.1$,

$$p_a(y_m) = \Delta\xi \cdot \sum_{l=0}^m (1 - 0.67\xi_l) p_u(y_m - \xi_l) \quad \text{при } m \leq 12;$$

$$\Delta\xi \cdot \sum_{l=0}^{12} (1 - 0.67\xi_l) p_u(y_m - \xi_l) \quad \text{при } m > 12.$$

Такий датчик, будучи принципово резонансною системою, дозволяє формувати акустичні імпульси зі смугою частот від 0 до f_0 . У ехоскопах, що не використовують режим Допплера, він може бути використаний як універсальний. Широкодіапазонність його в режимі прийому, як показало окремий розгляд, може бути забезпечена перебудовою індуктивності, що компенсує стаціонарну ємність перетворювача.

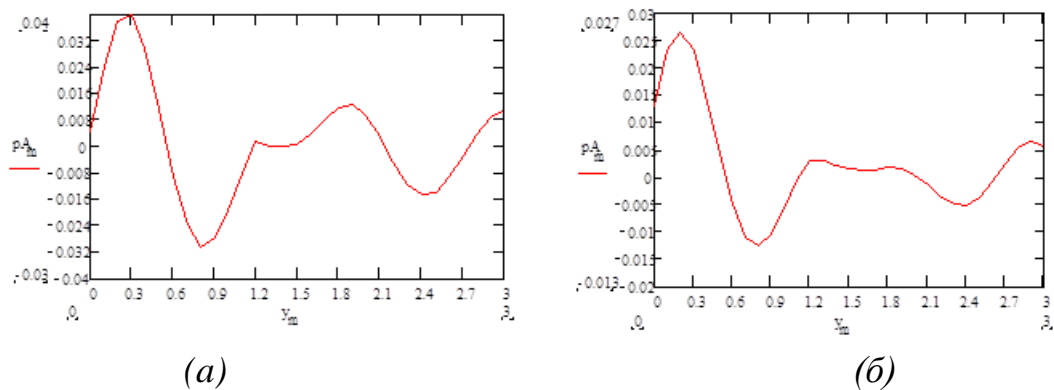

Рис.3.10. Форма акустичного імпульсу, порушеного трапецеїдальним імпульсом

3.4. Широкодіапазонний перестроюваний п'єзоприймач ехо-сигналу для медичного ультразвукового ехоскопа

Широкопasmовість перетворювача, крім перетворення його в універсальний, дозволяє збуджувати короткі ультразвукові імпульси. Такі імпульси можна формувати і з вузькосмуговими перетворювачами без перехідних шарів і механічного демпфера шляхом підбора форми і тривалості електричних збудливих імпульсів [17]. Особливістю перетворювачів медичних ультразвукових ехо-скоп є їхня робота в сполученому режимі і необхідність перехідних шарів. За певних умов порушення короткого ультразвукового імпульсу можливо й у цьому випадку.

Розглянута можливість фільтрації ехо-сигналу і перебудови середньої частоти фільтруємої смуги за допомогою цього ж вузькосмугового перетворювача.

Електрична еквівалентна схема перетворювача і схема для розрахунку представлені на рис.3.11.

Тут z_0, z_3, z_4, z_2 — хвильові опори перетворювача, перехідних шарів і біологічної тканини відповідно; P — акустичний тиск у хвилі під час відсутності перетворювача; Z_0 — ємність загальмованого перетворювача; L_d, C_d — його динамічна індуктивність і ємність; R_a, X_a — дійсної і уявної частини опору навантаження середовища; n_3 і n_4 — хвильові товщини перехідних шарів (в одиницях довжини хвилі в матеріалі шару на частоті механічного резонансу п'єзопластини f_0); $\varepsilon, U_{\text{вих}}$ — еквівалентна е.р.с. і напруга на виході перетворювача; значення е.р.с. $\varepsilon(x) = \frac{z_3}{z_4} F(x) \frac{l_0}{e_{33}} P$, R_a, X_a є частотно залежними ($x = f/f_0$), а у випадку без перехідних шарів $\varepsilon = \frac{l_0}{e_{33}} P$, R_a — частотно незалежні, а $X_a = 0$; e_{33} — п'єзоелектрична постійна для коливань по товщині.

Амплітудно-частотна характеристика коефіцієнта перетворення (чутливості) п'єзоприймача $K_{\Pi} = U_{\text{вих}} / P$ (передатна функція) розраховувалася по методу електромеханічного чотириполюсника [17]:

$$K_{\Pi}(x) = K_{\Pi 0} \cdot \Phi_{\Pi}(x), \quad (3.37)$$

де

$$K_{\Pi 0} = \frac{4e_{33}}{\omega_0 \varepsilon^s z_2} \equiv \frac{4k_t}{\pi} \cdot \frac{z_0}{z_2} \cdot \frac{l_0}{e_{33}}. \quad (3.38)$$

Параметри перетворювача і перехідних шарів наступні: $K_t = 0,55$; $k_3 = z_3/z_0 = 0.156$; $k_4 = z_4/z_0 = 0.074$; $k_2 = z_2/z_0 = 0.05$; $n_3 = 0.25$; $n_4 = 0.25$. АЧХ розраховувалася для ряду значень $x_k = \omega_k/\omega_0$, де $\omega_k = \frac{1}{\sqrt{L_k C_0}}$.

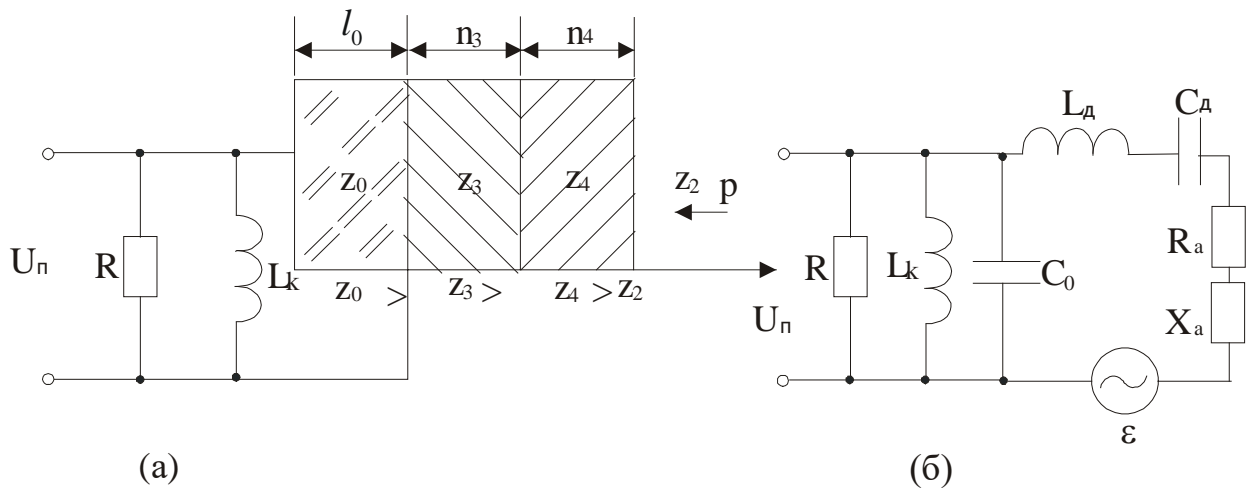

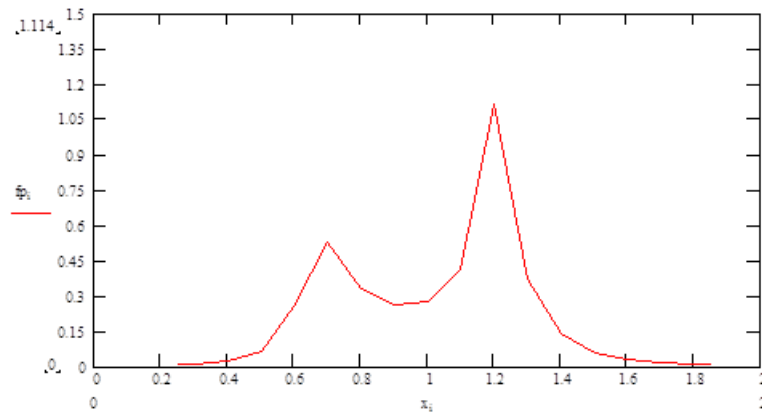
Рис.3.11. Електрична еквівалентна схема перетворювача (а) і схема для розрахунку (б)

На рис.3.12 представлені результати розрахунку при $R = \infty$ для $x_k = 1$ в інтервалі $0.1 \leq x \leq 2$ із кроком $\Delta x = 0.1$. З рис.3.12 видно, що АЧХ має двогорбий характер, типовий для зв'язаних контурів з малим загасанням, якими тут є рівнобіжний контур $L_k C_0$ і послідовний $L_d C_d$. Парціальні частоти контурів (частоти резонансу без врахування зв'язку і загасання на активних елементах) однакові і рівні ω_0 . З аналізу матричного рівняння електромеханічного чотириполюсника перетворювача на частоті $x = 1$ при $x_k = 1$ випливає, що

$$K_{\Pi}(1) = \frac{z_3}{z_4} \frac{l_0}{e_{33}}. \quad (3.39)$$

Це ж співвідношення виходить і з еквівалентної схеми рис.3.11, б), тому що $U_{\text{ввих}}(1) = \frac{z_3}{z_4} \frac{l_0}{e_{33}} R$. Підставляючи (3.39) і (3.38) у (3.37), одержимо:

$$\Phi_{\Pi}(1) = \frac{z_3}{z_4} \frac{\pi k_2}{4K_t^2} = 0,274. \quad (3.40)$$

Рис.3.12. Ампліудно-частотна характеристика коефіцієнта перетворення п'єзоприймача

Збіг цього значення з розрахунковим служило для перевірки правильності складання програми розрахунку на ПК.

Значення частот максимумів $x = 0.7$ і 1.2 збігаються з частотами власних коливань зв'язаних контурів, розрахованими по формулі:

$$x_{I,II} = \sqrt{1 \mp 0.9K_t}, \quad (3.41)$$

тобто $x_I = 0.71$; $x_{II} = 1.23$, якщо врахувати величину кроку $\Delta x = 0.1$.

Зменшення R практично не впливає на АЧХ поблизу $x = 1$, але приводить до згладжування максимумів. Ширина згладженої АЧХ на рівні $0.7 \Phi_{II}(1)$ дорівнює $\Delta x \approx 0.76$, що близько до обумовленого по формулі для зв'язаних контурів:

$$\frac{\Delta f}{f_0} = 1.3K_t = 0.72. \quad (3.42)$$

На рис.3.13 представлені результати розрахунку для $x_k = 0.6; 0.8; 1; 1.2; 1.4$ в інтервалах зміни $x [x_k - 0.1; x_k + 0.1]$ із кроком 0.02 при інших значеннях $k_3 = 0.173$; $k_4 = 0.075$. З рис.3.13 видно, що зі збільшенням різниці парціальних частот зв'язаних контурів:

максимуми на частотах 0.7 і 1.2 зникають, що свідчить про те, що власні частоти пересуваються ближче до парціального відповідно до співвідношень для зв'язаних контурів;

значення $\Phi_{\Pi}(x_k)$ у смузі (0.267; 0.315; 0.3; 0.315; 0.267) відрізняються не більш, ніж на 15 % від $\Phi_{\Pi}(1)$.

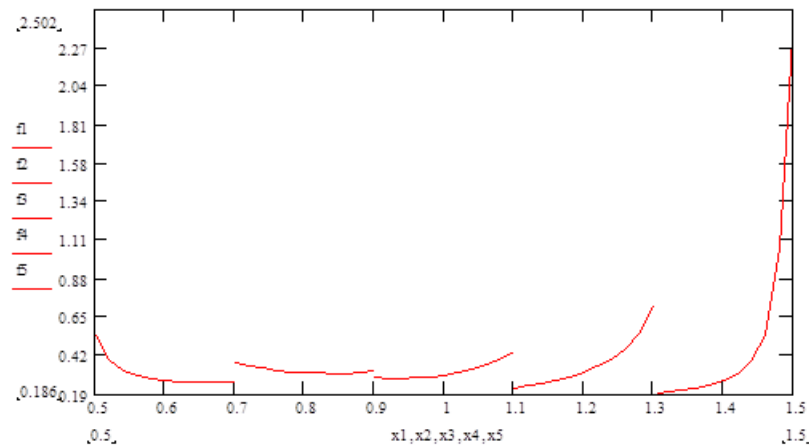

Рис.3.13. Амплітудно-частотна характеристика коефіцієнта перетворення п'єзоприймача для $x_k = 0.6; 0.8; 1; 1.2; 1.4$ в інтервалах зміни $x [x_k - 0.1; x_k + 0.1]$ із кроком 0.02 при $k_3 = 0.173; k_4 = 0.075$

Становить інтерес порівняння такого п'єзоприймача з п'єзоприймачом без механічного демпфірування і перехідних шарів, що пропонувалось у [17] для вузькосмугових, що перебудовуються по частоті ультразвукових вимірювальних приладів, наприклад, широкодіапазонних інтерферометрів. Експериментально досліджувалася п'єзокерамічна (ЦТС-19) пластина діаметром 30 мм і з антирезонансною частотою $f_0 = 0.7$ МГц. Що приводиться АЧХ у режимі холостого ходу має вид резонансної кривої з максимумом на частоті $x = 1$, значення якого вважається рівним теоретичному (3.38). Ширина цієї кривої на рівні 0.7 дорівнює $\Delta x = \Delta f/f_0 \approx 0.07$ і відповідає значенню $\Delta x = 1/Q = 0.065$ у припущенні двостороннього акустичного навантаження на воду ($Q = \frac{\pi}{2} 2k_2 = 15.7$). При приєднанні індуктивності L_k , що компенсує ємність C_o , чутливість $\Phi_{\Pi}(x_k) = 0.29$ в інтервалі зміни $0.5 \leq x_k \leq 1.7$. Відповідно до теоретичного значення $\Phi_{\Pi}(x_k) = \frac{\pi k_2}{4K_t^2} = 0.34$, у припущенні $K_t = 0.34$ і з урахуванням припустимого розкиду значень K_t . Варто помітити, що залежність $\Phi_{\Pi}(x_k)$ не є передатною

функцією п'єзоприймача зі скомпенсованою ємністю, як вона помилково названа в [17]. Справжня АЧХ при різних x_k , як показано вище (рис.3.13), не має максимуму на цих частотах, як у режимі холостого ходу, а її ширина $\Delta x \approx x_{II} - x_I$ значно більша, ніж у режимі холостого ходу. Тому перестроюваний вузькосмуговий п'єзоприймач можна одержати лише у випадку $K_t \ll 1$, як, наприклад, для кварцу з $K_t = 0.09$. У розглянутому випадку великих K_t з шарами чи без них необхідна перебудова і радіоприймальний пристрій з необхідним діапазоном при одному зі значень x_k . Цей метод може бути застосований в ультразвукових ехо-скопах, у яких робочий діапазон датчиків перекриває лише частина робочого діапазону.

3.5 Принципи побудови універсального п'єзоперетворювача медичного ультразвукового ехоскопа

Метою даного підрозділу є узагальнення вищевикладеного і формулювання можливих принципів побудови багатоелементного широкосмугового п'єзоперетворювача для медичного ультразвукового ехоскопа і методів його розрахунку й оптимізації.

Придатним виявився метод розширення смуги п'єзоперетворювача за допомогою акустичних шарів і електричних ланок найпростішого типу [32]. Останнє особливо важливо для перетворювачів з лінійним скануванням, у яких число елементів досягає сотні, і для вирівнювання їхніх характеристик використовують елементи підстроювання (звичайно паралельні з елементами індуктивності).

Перед тим, як розглядати можливі принципи побудови широкосмугового п'єзоперетворювача в ехо-режимі, розглянемо характеристики традиційних одночастотних перетворювачів на прикладі ехоскопа ЕТС-ЭЛ-01, параметри УЗ пучка якого експериментально досліджувалися в роботі [15]. Робоча частота $f_0 = 3,5$ МГц, тривалість імпульсу $\tau_i \approx 2$ мкс, пучок формується групою N п'єзоеlementів,

переміщенням якої здійснюється лінійне сканування. При фокусуванні у фокус з $F=70$ мм як при випромінюванні, так і при прийомі, $N=12$, а у фокус з $F=110$ мм - $N=16$. Глибина зондування 185 мм. Помітимо, що якби ехоскоп працював на частоті $f=10$ МГц, то в результаті збільшення коефіцієнта загасання в біологічних тканинах пропорційно частоті, тобто в 2.85 рази, при незмінних параметрах випромінюючої і приймальної систем глибина зондування в стільки ж раз зменшилася б, тобто до 85 мм.

Ширину смуги можна оцінити по формулі:

$$\Delta f/f_0 = 1/\tau \quad f_0 = 0.14. \quad (3.43)$$

Забезпечується така ширина смуги за допомогою демпфера з тильної сторони перетворювача, у результаті чого його чутливість значно знижується. Цього не відбувається, якщо розширення смуги досягається за допомогою двох акустичних шарів, як, наприклад, у ехо-камері SSD 630 фірми ALOKA (1991).

Істотним недоліком перетворювачів, що складаються з матриці полоскових чи кільцевих елементів, є, як відомо, відносно велика величина решітчастих максимумів (бічних пелюстків). Якщо A_1/A_0 – відношення амплітуди першого і центрального максимумів при безупинному випромінюванні, то при імпульсному його можна оцінити по формулі

$$P_{1 \text{ отн}} = (A_1/A_0)(\sqrt{\pi} \tau f_0/N). \quad (3.44)$$

Для розглянутого вище ЭТС – ЭЛ – 01 коефіцієнт при A_1/A_0 для перетворювача зі смугою від 2.5 до 10 МГц та $f_0=6.3$ МГц для $N=10-20$ він дорівнює 0.14 – 0.07, тобто інтенсивність бічних пелюстків значно зменшується.

Прийом в смузі частот 2.5 – 10 МГц через загасання в біологічних тканинах ВЧ частини спектра привів би до її звуження, а, отже, до збільшення тривалості імпульсу в міру збільшення глибини.

Тому обов'язковою умовою прийому ехо-сигналу є його фільтрація в більш вузькій смузі, середня частота якої повинна зменшатися в часі відповідно до глибини зондування. При цьому зменшується і розрішаючи здатність (ширина пучка збільшується) відповідно до вираження для ширини полоскового пучка у фокусі:

$$2x_{0.7}=0.89 \lambda (F/D), \quad (3.45)$$

де λ - довжина хвилі, D – апертура п'єзоприйомної групи елементів. У ехоскопах SIGMA така фільтрація здійснюється багаточастотним процесором.

Приведемо деякі результати розрахунку передатних функцій широкосмугових п'єзоперетворювачів (рис.3.14), оптимізованих на основі моделі зв'язаних електро-механічних контурів.

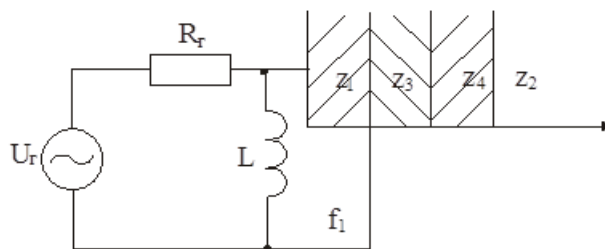

Рис.3.14. Схема п'єзоперетворювача: $z_0=2.5 \cdot 10^7$ Па с/м; $z_2=1.5 \cdot 10^6$ Па с/м, $k_t=0.55$

3.5.1. Одношарова акустична система

Під час відсутності шарів така електро-механічна система може розглядатися як два зв'язаних коливальні контури, а її передатна функція при оптимальному значенні параметра $Q=\omega_0 C_0 R_r$ має майже П-образну форму зі смугою

$$\Delta f/f_0 = 1.3 k_t, \quad (3.46)$$

де C_0 – статична ємність п'єзоперетворювача, а k_t – коефіцієнт електромеханічного зв'язку. При $k_t = 0.55$ $\Delta f/f_0 = 71.5\%$. Ідея методу розширення цієї смуги в область великих частот полягає в тому, щоб частоту четвертьхвильового резонансу шаруючи розташувати вище границі зазначеної смуги. Вона вибиралася рівної:

$$f_{cl}/f_0 = 1 + (1 - f_{II}/f_0) = 2 - (1 - 0.5k_{cb}^2 - k_{cb})^{1/2}, \quad (3.47)$$

де $k_{cb} = 1/(1 + \pi^{2/8} k_t^2)^{1/2}$, f_{II} – нижня власна частота зв'язаних контурів при відсутності R_r і акустичного навантаження z_2 для випадку: парціальна частота I-го контуру $f_1 = f_0(1 - k_{cb}^2)^{1/2}$, а II-го – $f_2 = f_0$. Для $k_t = 0.55$, $f_{cl}/f_0 = 1.39$, так що хвильова товщина шару на частоті f_0 дорівнює $n_{cl} = 0.25(f_{cl}/f_0) = 0.18$. З умови рівності динамічного опору перетворювача із шаром на частоті f_{cl} динамічному опору на частоті f_0 , де вплив шару вже не позначається, одержуємо значення $z_{cl} = z_3 = 0.35z_0$. Для перевірки оптимальності товщини шару передатні функції розраховувалися також для значень $n_{cl} = 0.16$ і $n_{cl} = 0.20$ на 10% менших і великих $n_{cl} = 0.18$.

Результати розрахунку представлені на рис. 3.15, а, б кривими 1, 2, 3. Функція $\varphi_i(x)$ при $n_{cl} = 0.18$ приведена також при $Q = \infty$ (рис. 3.15, в) З рис. 3.15 випливає: 1) значення $n_{cl} = 0.18$ дійсно є оптимальним; 2) ширина смуги на рівні $\varphi_i(x) = 0.7 \varphi_{i \max}(x)$ дорівнює 100%, що в 1.39 разів більше 71.5%; 3) передатна функція п'єзоприймача при $Q = \infty$ сильно неоднорідна з $\varphi_{i \max} = 1.13 \gg 0.21$ – максимуму при Q_{opt} ; 4) максимум $\varphi = \varphi_i \varphi_{ii}$ у режимі ехо-сигналу дорівнює 0.023.

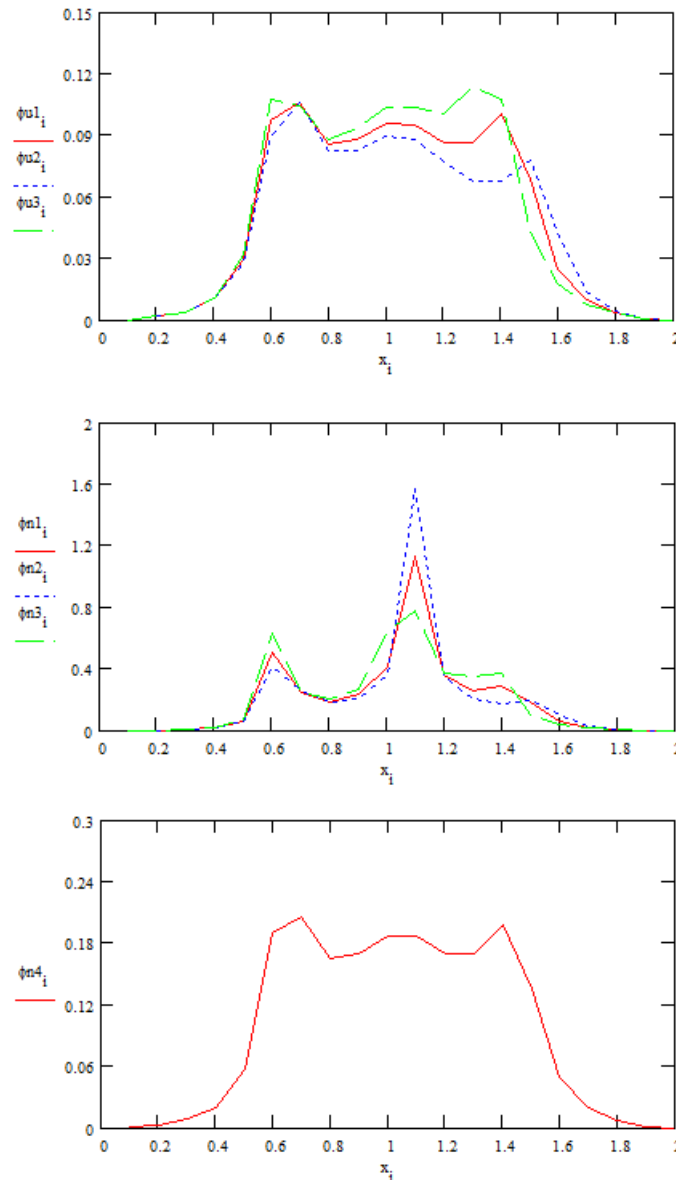
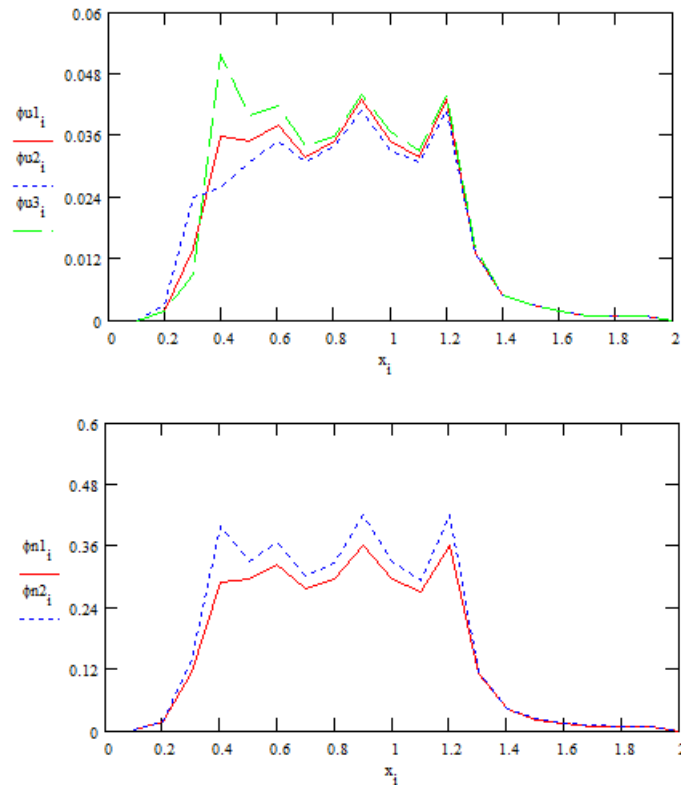

Рис.3.15. Передатні функції одношарової акустичної системи

3.5.2. Двошарова акустична система

Величина рівнобіжної індуктивності вибирається так, що парціальна частота І контуру дорівнює $f/f_0 = f_{1/2}/f_0 = 0.45$, а хвильова товщина четвертьхвильового резонансу шарів близької до f_1 . На частоті $0.5f_1$ шари виявляються напівхвильовими і не змінюють імпедансу навантаження перетворювача. Хвильові опори шарів вибираються близькими до опорів біномінального трансформатора. Для перевірки оптимальності частот $0.45f_0$ розраховувалися так само варіанти $0.4f_0$ і $0.5f_0$ на 11% менше і більше $0.45f_0$.

Рис.3.16. Передатні функції двошарової акустичної системи

Результати розрахунку представлені на рис. 3.16, а, б кривими 1, 2, 3. З рис.3.16 випливає: 1) значення $0.45f_0$ дійсно є оптимальним; 2) ширина смуги на рівні $\varphi_i(x)=0.7\varphi_{i\max}$ дорівнює 100%, але розширена вона у бік низьких частот; 3) передатна функція п'єзоприймача майже не залежить від шунтування опором; 4) максимум передатної функції в режимі ехо-сигналу дорівнює 0.016. При виборі верхньої частоти $f_b=1.29f_0=10.5$ МГц ($f_0=7.8$ МГц) $f_n=0.29f_0=2.3$ МГц, що майже збігається зі смугою ехоскопов SIGMA 1, SIGMA 21.

Становить інтерес розглянути також принцип побудови універсального перетворювача на основі середньосмугового з використанням збудливих електричних імпульсів спеціальної форми. Цей метод розглядався якісно в [17] для випадку вузькосмугових (недемпфованих) роздільних п'єзовипромінювачів і приймачів. Короткий акустичний імпульс виходив за рахунок порушення в перетворювачах декількох перехідних процесів, що частково компенсують один одного. Оптимізація здійснювалася в

експерименті підбором форми і тривалості електричного імпульсу. У цікавлячому нас випадку потрібно чисельний розрахунок форми акустичного імпульсу або з використанням комплексних спектрів збудливого імпульсу і передатної функції середньосмугового перетворювача і перетворення Фур'є, або форми електричного імпульсу й імпульсної характеристики й інтеграла Дюамеля (згортки цих функцій).

Для прийому ехо-сигналу на середніх частотах у діапазоні частот випроміненого акустичного імпульсу робочий частотний діапазон п'єзоприймача необхідно розширити і підвищити чутливість на частотах, далеких від резонансної. Це можна зробити компенсацією ємності C_0 на кожній робочій частоті паралельною індуктивністю, рівною $L_k = 1/\omega_k^2 C_0$ (C_0 – ємність затиснутої п'єзопластини). При цьому модуль чутливості на частоті компенсації $x_k = f_k/f_0$ дорівнює:

$$K_{\Pi}(x_k) = (l_0/e_{33})\Phi_{\Pi}(x_k) , \quad (3.48)$$

де:

$$\Phi_{\Pi}(x_k) = 1/\sqrt{1 + (z_2/2z_0)\operatorname{ctg}(\pi x_k/2)} , \quad (3.49)$$

z_0, z_2 – хвильові опори п'єзопластини і біологічної тканини ($z_2 = 1,5 \cdot 10^6$ Па с/м). $\Phi_{\Pi}(x_k) \approx 1$ у діапазоні $0,1 < x_k < 1,9$ і різко спадає до 0 при $x_k=0$ і $x_k=2$, де ефективність перетворювача нульова. Крім розширення діапазону необхідно розширити до $\Delta f/f_k \approx 0,2$ смугу прийнятих частот ехо-сигналу. Це можна зробити за допомогою згоджувальних шарів. Варто помітити, що тут вираз для $K_{\Pi}(x_k)$ не є передатною функцією, тому що змінною є не тільки частота x_k , але і параметр ланцюга L_k . Передатна функція при фіксованому L_k значно вузьче діапазону $\Delta x_k \approx 1,8$ і визначає смугу прийнятих частот.

3.6. Експериментальне дослідження макетного зразка широкосмугового ультразвукового терапевтичного випромінювача

Ультразвукові випромінювачі використовуються в апаратах для лікування цілого ряду захворювань: периферичної нервової системи, опорно-рухового апарата, внутрішніх органів, стоматологічних, акушерсько-гінекологічних, а також очних. Відповідно до цього є велика розмаїтість серійних вітчизняних випромінювачів з ефективною площею випромінювання від 0.5 до 4 див² і фіксованої для кожного випромінювача частотою: 0.88 чи 2.64 МГц. Інтенсивність випромінювання, за ГОСТом, не перевищує 1 Вт/см² в імпульсному і 0.5 Вт/см² у неперервному режимах. Припустима інтенсивність західних терапевтичних випромінювачів ультразвуку, згідно [30], у три рази більше.

Найбільш розповсюдженим способом введення УЗ енергії в тіло пацієнта є контактний, коли п'єзовипромінювач прикладається безпосередньо до шкіри людини. Іншим способом є введення за допомогою акустично прозорого мішка з водою, що може приймати форму поверхні тіла, що опромінюється. Під час процедури перетворювач, у залежності від інтенсивності, може утримуватися в одному чи положенні безупинно переміщатися над оброблюваною областю. При будь-якій можливості необхідно уникати режиму стаціонарного випромінювання, оскільки можливе утворення стоячих хвиль і «гарячих крапок», що можуть привести до локальних ушкоджень [27]. У випадку безпосереднього контакту випромінювача зі шкірою вона знаходиться в області ближнього поля перетворювача, у якому є різкі максимуми інтенсивності, і, якщо УЗ пучок не переміщається чи постійно переривчасто, то можуть бути отримані високі дози опромінення. Отже, у загальних випадках необхідний широкосмуговий УЗ випромінювач.

Одержання необхідної широкосмуговості за допомогою тильного демпфірування для терапевтичних випромінювачів є неприйнятним. Широкосмуговість з десятикратним відношенням верхньої і нижньої частот діапазону в мегагерцовому діапазоні була отримана в різнотовщинних перетворювачах, що знайшли застосування в імпульсній дефектоскопії [47]. Однак, для цілей УЗ терапії такі перетворювачі принципово не підходять, тому що різні крапки в перетині створюваного ними пучка опромінюються різними частотами і з різною інтенсивністю.

Аналітичні методи розрахунку й оптимізація широкосмугових випромінювачів для УЗ сканерів на основі рівнотовщинних п'єзокерамічних пластин з акустичними згоджувальними шарами і коригувальними електричними ланками розглядалися в [27]. В даний час пропозиції широкосмугових придатних для терапевтичних цілей випромінювачів відсутні.

У дійсному розділі приводяться результати розробки, створення й експериментального дослідження макетного зразка широкосмугового терапевтичного випромінювача зі смугою $1 \div 3$ МГц. У процесі роботи використовувалися наступні методи дослідження: 1) математичне моделювання за допомогою ПК одномірної моделі пластинчастого перетворювача з різними параметрами, що враховують технологію виготовлення; 2) вимір АЧХ коефіцієнта передачі по потужності по методу двох вольтметрів і фазометра, що дозволяють виявляти двовимірні коливання; 3) вимір споживаної випромінювачем електричної потужності за допомогою спеціального ВЧ ваттметра; 4) вимір випромінюваної у воду акустичної потужності за допомогою різних радіометрів.

Коефіцієнт передачі по потужності Π_i звичайно використовується як розрахункову величину електромеханічних чотириполюсників і дорівнює:

$$\Pi_i = P_{ак} / P_r \leq 1, P_r = U^{2/8} R_r, \quad (3.50)$$

де P_r - потужність, передана генератором у погоджену з ним навантаження;

$P_{ак}$ - випромінювана акустична потужність (у випадку одномірних коливань пластини по товщині вона збігається з переданої їй електричною потужністю).

При цьому потужність, що відбирається від ВЧ генератора з внутрішнім опором R_r , дорівнює

$$P_{\Sigma} = P_r + P_{ак} = P_{ак}(1 + 1/\Pi_i). \quad (3.51)$$

Звідси випливає, що при $\Pi_i = \Pi_{імах} = 1$, $P_{\Sigma} = 2P_{ак}$, а при

$\Pi_i \ll 1$ - $P_{\Sigma} \gg P_{ак}$.

Вузькосмугові терапевтичні випромінювачі звичайно зроблені у виді дисків з високодобротної п'єзокераміки, поміщеної у водонепроникну оболонку з Al чи нержавіючої сталі; зворотна сторона диска граничить з повітрям [30]. Робочою для них є частота електричного резонансу, на якій величина еквівалентного електричного опору п'єзоперетворювача R_3 пропорційна акустичному навантаженню. При зменшенні навантаження в результаті погіршення контакту R_3 зменшується, а в результаті перерозподілу напруги між R_r і R_3 зменшується і напруга на перетворювачі. Це використовується для контролю акустичного контакту і переривання відліку часу по таймері, по якому визначають сумарну дозу опромінення. У широкосмуговому випромінювачі такий метод контролю не застосовують. Тому при його розробці необхідно передбачити інший.

На підставі аналізу методів побудови широкосмугових п'єзоелектричних випромінювачів, вимог до діапазону і потужності випромінювачів, а також до застосовуваних матеріалів, була розроблена система, що складається з п'єзоперетворювача з великою механічною

добротністю і коефіцієнтом електромеханічного зв'язку з одним згоджувальним шаром і двома коригувальними ланками. Оптимізуємими параметрами виявилися: товщини п'єзопластини і згоджувального шару ; резонансні частоти першого і другого коригувальних ланок; величина ємності другої ланки; величина внутрішнього опору резонансу R_r .

На рис.3.17 приведені АЧХ Π_i для випадків оптимальних товщин згоджувального шару (1) і R_r , і відрізняється на 7% у меншу (2) і більшу (3) сторони товщини під час відсутності коригувальних ланок. Товщина сполучного шару приймається рівною нулю. Мінімально припустима товщина цього шару визначалася розрахунком двошарової згоджувальної системи для різних його товщин.

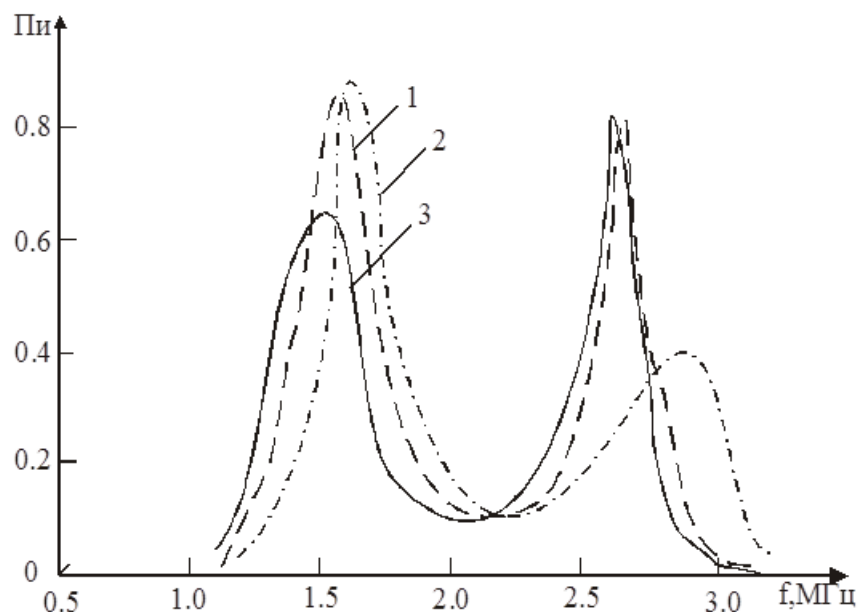
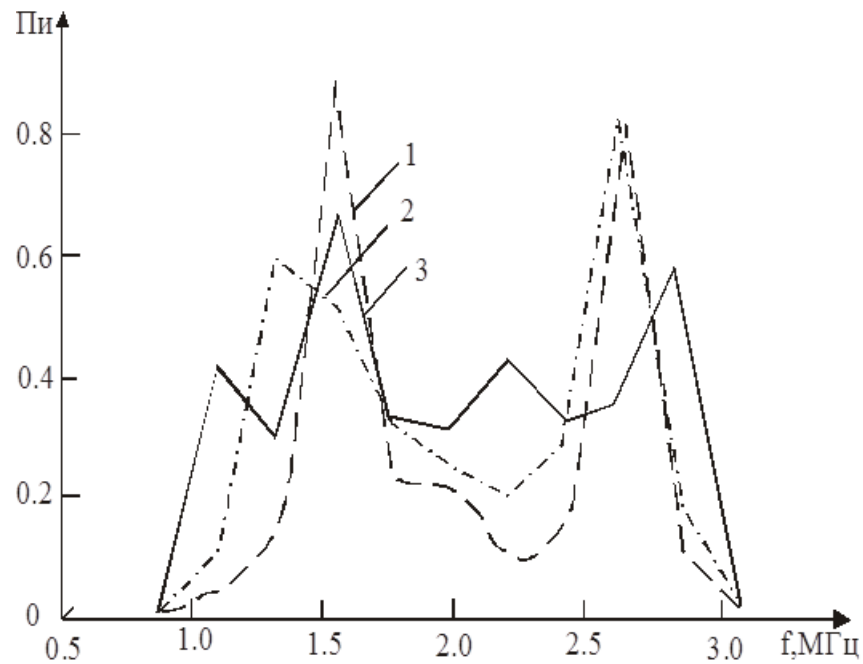

Рис.3.17. АЧХ Π_i для випадків оптимальних товщин згоджувального шару (1) і R_r , і відрізняється на 7% у меншу (2) і велику (3) сторони товщини під час відсутності коригувальних ланок

На рис.3.18 приведені АЧХ Π_i для випадків оптимальних товщин згоджувального шару і R_r під час відсутності коригувальних ланок (1), при додаванні першого (2) і двох (3) ланок з оптимальними параметрами.

Рис.3.18. АЧХ P_i для випадків оптимальних товщин згоджувального шару і R_g під час відсутності коригувальних ланок (1), при додаванні першого (2) і двох (3) ланок з оптимальними параметрами

На рис.3.19 приведені оптимальна розрахункова (1) і отримані при дискретній зміні одного з параметрів другої ланки залежність від частоти випромінюваної потужності при малому значенні напруги генератора U . Видно, що підбором параметра ланки ці залежності можна зблизити.

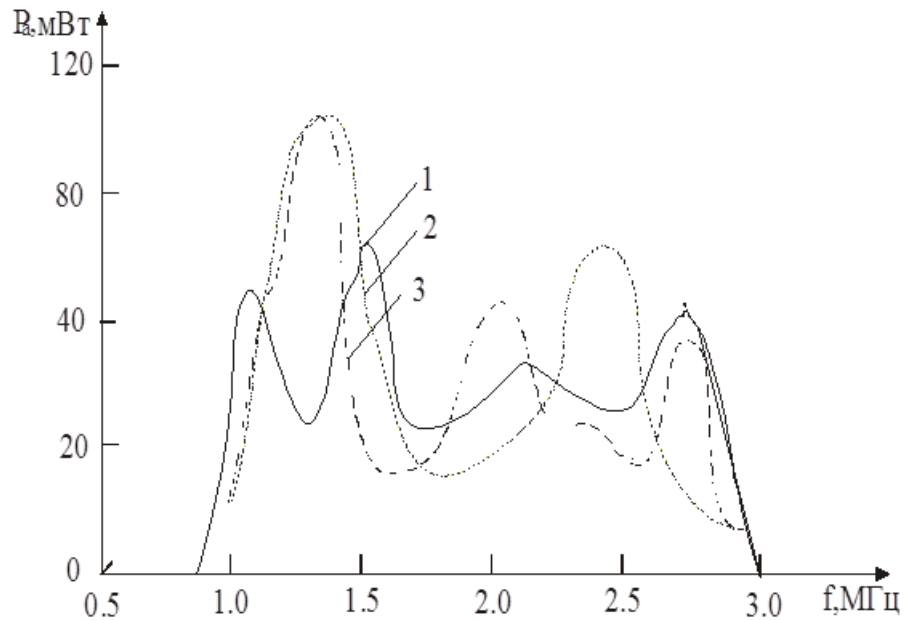

Рис.3.19. Частотна залежність випромінюваної потужності при малому значенні напруги генератора U_g

Ступінь нерівномірності АЧХ у формованій смузі частот, як і у випадку смугових електричних фільтрів, істотно залежить від величини опору R_r . Для демонстрації цього на рис.3.20 приведена експериментальна АЧХ відносини вимірюваної потужності до квадрата напруги генератора при параметрах випромінювача, близьких до оптимальних, але при $R_r=0$, отримана при малих (1) і великих (2) значеннях U_g . У цьому випадку вся активна потужність, що відбирається від генератора, переходить у випромінювану, але нерівномірність АЧХ велика. Видно, що в смузі $1 \div 3$ МГц спостерігаються 4 чітко виражених піки приблизно однакової величини (1), так що в цьому режимі випромінювач може використовуватися як чотирьохчастотний з частотою, що переключається. При цьому його ефективність на частоті 3 МГц набагато вище, ніж ефективність на третій гармоніці вузькосмугового випромінювача з основною частотою 1 МГц, що, як відомо, у 9 разів менше, ніж на першій. Крім того ширина відповідного

піка значно більше, ніж у вузькосмугового випромінювача, що забезпечує попадання в неї частоти генератора при зміні, наприклад, температури.

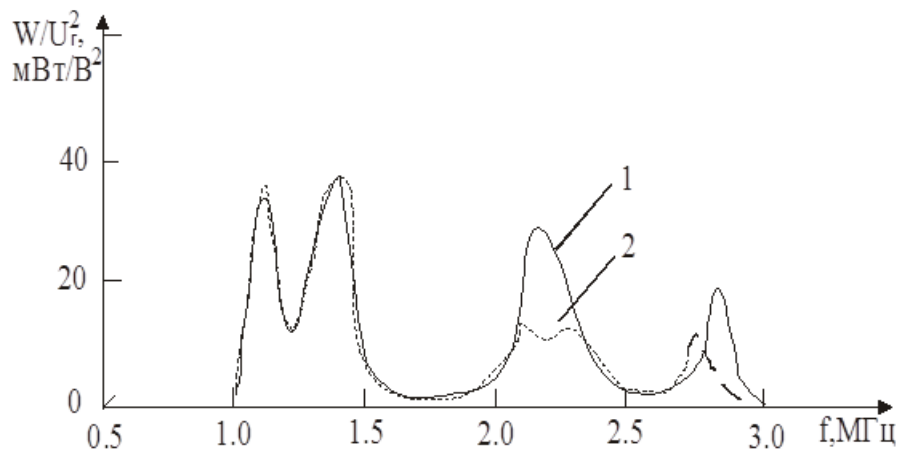

Рис.3.20. Експериментальна АЧХ відносини вимірюваної потужності до квадрата напруги генератора при параметрах випромінювача, близьких до оптимальних, але при $R_c=0$, отримана при малих (1) і великих (2) значеннях U_g

Цікавий факт виявлений при порівнянні АЧХ при малих і великих значеннях U_g . З рис. 3.20 видно, що висота піка в області 2.2 МГц при великих значеннях U_g у 2.7 рази менше, ніж при U_g в 5 разів меншому. Факт обмеження випромінюваної потужності при виникненні кавітації відомий. Однак резонансний характер такого явища має потребу в додатковому з'ясуванні.

На рис.3.21 приведені АЧХ відношення $P_{ак}/U_g^2$ (1) і величина споживаного струму при $U_g = \text{const}$ (2), а також середнє по смузі частот значення $P_{ак}/U_g^2$ при $U_g = \text{const}$ для близьких до оптимальних параметрів випромінювача. З них видно, що АЧХ споживаного струму не корелює з АЧХ акустичної потужності, як у випадку перетворювача, що працює на одній частоті. З цього випливає, що широкосмуговий випромінювач не може бути погоджений з генератором у всій смузі частот, а напруга на

перетворювачі не може служити для індикації акустичного контакту зі шкірою людини.

З величини середнього значення можна визначити напругу генератора, необхідну для одержання заданої акустичної потужності.

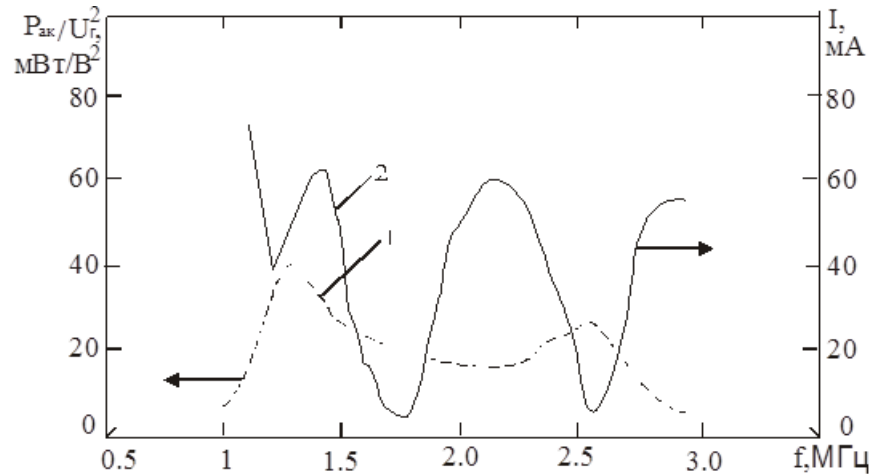

Рис.3.21. (1)- АЧХ відношення $P_{ак}/U_r^2$; (2)- величина споживаного струму при $U_r = \text{const}$

Порівняння розрахункових і обмірюваних за допомогою радіометра і методу двох вольтметрів з фазометром АЧХ показують, що двовимірні коливання в диску не збуджуються. Це можна пояснити наявністю згоджувального шару з відносно великим акустичним хвильовим опором.

Розроблений терапевтичний випромінювач не має аналогів у літературі і може бути використаний для проведення лікувальної процедури без його переміщення, особливо при максимально припустимих інтенсивностях, що у закордонних ультразвукових апаратах у три рази вище, ніж у вітчизняних. Споживана ВЧ потужність не перевищує потужності, виготовлених рядом закордонних фірм, двухчастотних апаратів, що працюють крім основної частоти товщинних коливань п'єзодиска також на його третій гармоніці.

3.7. Висновки

Методом комбінації перехідних характеристик на ПК показана можливість випромінювання і розраховані амплітуда і форма короткого (полуперіодного) УЗ імпульсу зі смугою частот $\Delta f/f_0 \approx 2$ шляхом порушення резонансного недемпфованого перетворювача з двома акустичними шарами, електричним імпульсом східчастої форми, а методом інтеграла Дюамеля - також одноперіодного імпульсу шляхом збудження трапецеїдальним імпульсом.

Показано можливість фільтрації широкосмугового ехо-сигналу і зміни середньої частоти фільтруючої смуги шляхом компенсації ємності перетворювача зі згоджувальними шарами, паралельною індуктивністю і за допомогою широкосмугового процесора.

Розроблений, створений і експериментально досліджений макетний зразок широкосмугового терапевтичного випромінювача зі смугою $1 \div 3$ МГц, що складається з п'єзоперетворювача з великою механічною добротністю і коефіцієнтом електромеханічного зв'язку з одним згоджувальним шаром і двома коригувальними ланками. Розроблений терапевтичний випромінювач не має аналогів у літературі і може бути використаний для проведення лікувальної процедури без його переміщення особливо при максимально припустимих інтенсивностях.

РОЗДІЛ 4

ДИНАМІЧНЕ ФОКУСУВАННЯ УЛЬТРАЗВУКУ В ШИРОКОСМУГОВИХ МЕДИЧНИХ ЕХОСКОПАХ З ЧАСТОТНИМ СКАНУВАННЯМ

4.1. Динамічне фокусування ультразвукового пучку, формованого лінійною матрицею п'єзоелементів

Багатоелементність перетворювача дозволяє здійснювати електронне фокусування УЗ пучка. Для цього в кола, що з'єднують елементи матриці з джерелом порушення в режимі випромінювання, і суматора ехо-сигналів у режимі прийому, включаються лінії затримки перемінної довжини, що зменшується від центра до краю матриці (рис. 4.1).

Для моделі ґрат, що складається з N (для простоти-непарного) числа лінійних джерел, що знаходяться на відстані T одне від одного, затримка сигналу, що вводиться в j -ий елемент ($1 \leq j \leq N$), дорівнює

$$t_{zj} \cong \frac{1}{2cF} (x_{1,N}^2 - x_j^2) \quad (4.1)$$

де

$$x_j = (2j - N - 1) \cdot \frac{T}{2}, \quad -\left(\frac{N-1}{2}\right)T \leq x_j \leq \left(\frac{N-1}{2}\right)T; \quad (4.2)$$

де c - швидкість звуку в середовищі;

F - відстань до крапки геометричного фокуса (фокусна відстань).

При беззупинній зміні довжини ліній затримки в процесі прийому ехо-сигналів реалізується режим динамічного фокусування ультразвукового пучка. При цьому ширина пучка у фокусі для моделі поля пучка у виді циліндричного хвильового фронту, що сходиться

$$2x_{0,7} = 0.89\lambda(F/D), \quad (4.3)$$

де $\lambda = c/f$ - довжина хвилі в середовищі; f - частота УЗ; D - апертура (рис.4.2).

Якщо F/D залишається постійним, тобто одночасно з затримкою змінюється і D , то залишається постійною і ширина пучка в геометричному фокусі.

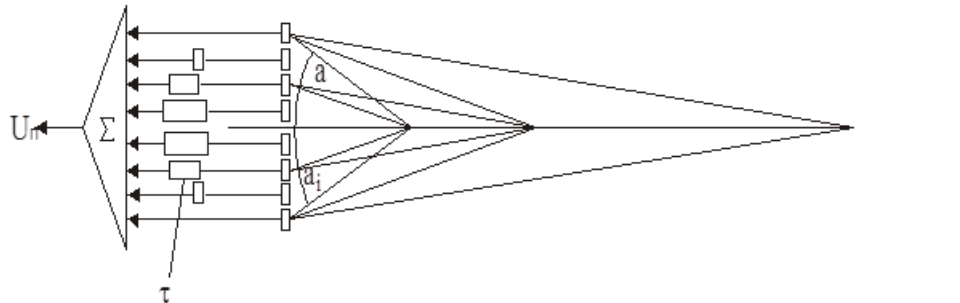

Рис.4.1. Динамічне фокусування ультразвукового пучка матриці п'єзоелементів за допомогою ліній затримки перемінної довжини

Звичайно в сучасних ехоскопах зміна F і D здійснюється дискретно, а число переключень вибирається таким, щоб пучок складався з фокальних зон, ділянок променя, на краях яких його ширина в n раз більше, ніж у фокусі.

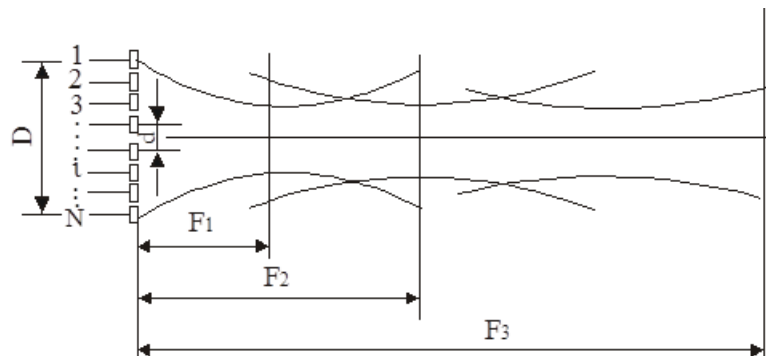
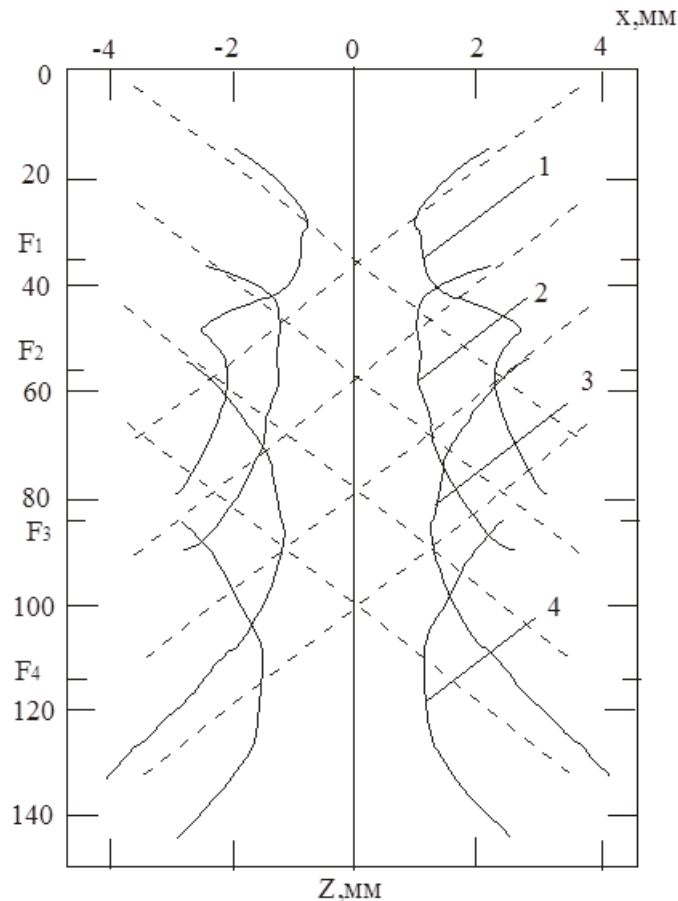

Рис.4.2. Форма ультразвукового пучка матриці п'єзоелементів при фокусуванні послідовно на три фокусні відстані F_1, F_2, F_3 :
 D і $d=D/N$ – апертура і крок матриці, відповідно; N – число елементів

На рис.4.3 представлений результат розрахунку форми реального пучка при динамічному фокусуванні з чотирма фокусними відстанями, для перетворювача, що складає з акустично ізольованих полоскових п'єзоелементів шириною $t=0.37$ мм із зазором 0.005 мм, об'єднаних у групи по 4, так що ширина групи $d=1.5$ мм; з резонансною частотою толщинних коливань $f_0=5$ МГц ($\lambda =0.3$ мм, $d/\lambda=5$); із $F_i/D_i = 4,67$; $F_1 = 35$ мм,

$N_1 = 5, D_1 = 7.5 \text{ мм}; F_2 = 56 \text{ мм}, N_2 = 8, D_2 = 12 \text{ мм}; F_3 = 84 \text{ мм}, N_3 = 12, D_3 = 18 \text{ мм};$
 $F_4 = 112 \text{ мм}, N_4 = 16; D_4 = 24 \text{ мм}.$

Звичайно в сучасних одночастотних ехоскопах зі змінними перетворювачами, розрахованих на зондування на малу ($f_0 = 3.5 \text{ МГц}$), середню ($f_0 = 5 \text{ МГц}$) і велику глибину ($f_0 = 3.5 \text{ МГц}$) зондування, число зон динамічного фокусування прийомного пучка не перевищує 19. При цьому є можливість ручного переключення фокуса в режимі випромінювання числом до ~ 8 .

Рис.4.3. Результати розрахунку форми пучка при динамічному фокусуванні з чотирма фокусними відстанями

Число N у (4.2) є і число ліній затримки, і число каналів, що комутуються. Тому воно звичайно не перевищує 30. Зі співвідношення $N = D/d$ (d і D дивися вище) випливає, що $d > D/30$. Якщо на ширині d

укладається кілька довжин УЗ хвиль (стандартні перетворювачі), то така група елементів являє собою спрямовану акустичну лінійну антену і порушуваний чи прийнятий хвильовий фронт, не є ідеальним циліндричним хвильовим фронтом, що сходиться. Передбачається, що це викликає визначені перекручування зображення. Щоб уникнути їх в окремих ехоскопах, як впливає з рекламних проспектів, застосований перетворювач надвисокої щільності елементів. Кількісно, як показано в [21], його можна характеризувати нерівністю

$$N > \sqrt{\frac{2F}{\lambda}} \quad (4.4)$$

При його виконанні форма і параметри пучка, розраховані для лінійної матриці плоских п'єзоелементів на ПК, близькі до форми і параметрів для циліндричного фронту. На рис. 4.4 з [15] показана границя пучка: 1-отримана за рівнем тиску 0.5 від тиску в центрі пучка; 2-отримана з умови сталості потужності і припущення, що інтенсивність у поперечному перерізі розподілена рівномірно, так що $p^2(z)x_{0,5}(z) = p_{\text{макс}}^2 \cdot x_{\text{мин}}$ чи

$$x_{0,5}(z) = \frac{x_{\text{мин}}}{\left(\frac{p(z)}{p_{\text{макс}}} \right)^2}, \quad (4.5)$$

3-утворена крайніми променями від апертури при геометричному фокусуванні. Форма пучка розрахована для наступних параметрів перетворювача:

$$f_0 = 7 \text{ МГц}, \quad F=50 \text{ мм}, \quad T=t+\Delta = 0.14, \quad n=1(d=0.14), \quad N=88, \quad D=d=12.3 \text{ мм}, \\ d/\lambda = 0.64, \quad z_6 = D^2/4\lambda = 171 \text{ мм} - \text{довжина ближньої зони}, \quad F/D = 4,$$

$$N = 88 > \sqrt{2F/\lambda} = 22.$$

○

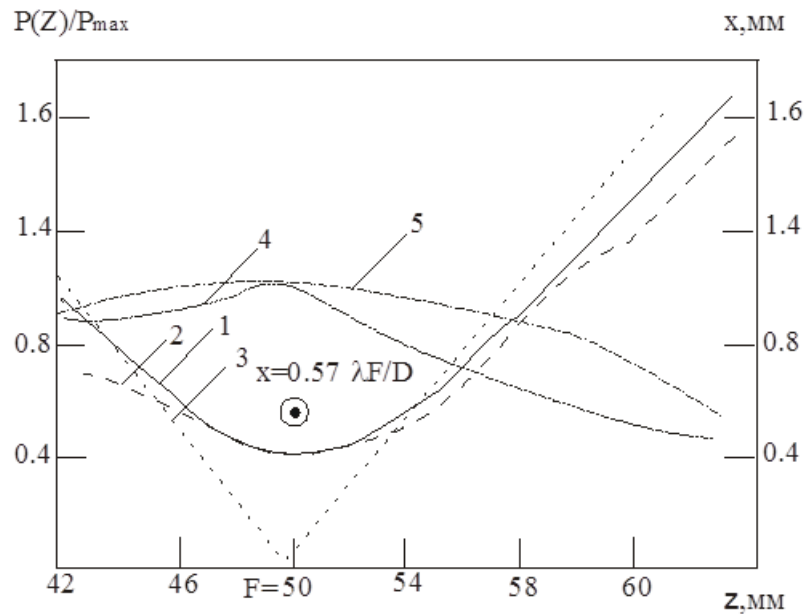

Рис.4.4. Границя ультразвукового фокусуемого пучка, розрахована по: 1 – рівню тиску 0.5 від тиску у фокусі; 2 – з умови сталості потужності; 3 – утворена крайніми променями від апертури при геометричному фокусуванні, $N=88$; 4 – розподіл тиску по осі z для лінійної матриці плоских n' єзоелементів; 5 – розподіл тиску по осі z для нескінченного циліндричного фронту; $\tilde{O}$ - напівширина пучка в геометричному фокусі, розрахована по формулі (4.3)

На рис. 4.5 з [16] показана розрахована аналогічно границя пучка для випадку: $N = 22 \cong \sqrt{2F/\lambda} \cong 22$, і тих же параметрів, крім $T=0.28$, $n=2(d=0,56\text{мм})$, $N=22$, $d/\lambda = 2.5$.

З порівняння малюнків видно, що:

1) мінімальна ширина пучка в першому випадку близька до розрахованої по формулі (1.3), а у другому - у 1.6 рази більше;

2) довжина фокальної зони між границями $z_{x_{\text{гр}}} / x_{\text{мин}} = 2$, - навпаки; у стільки ж раз більше.

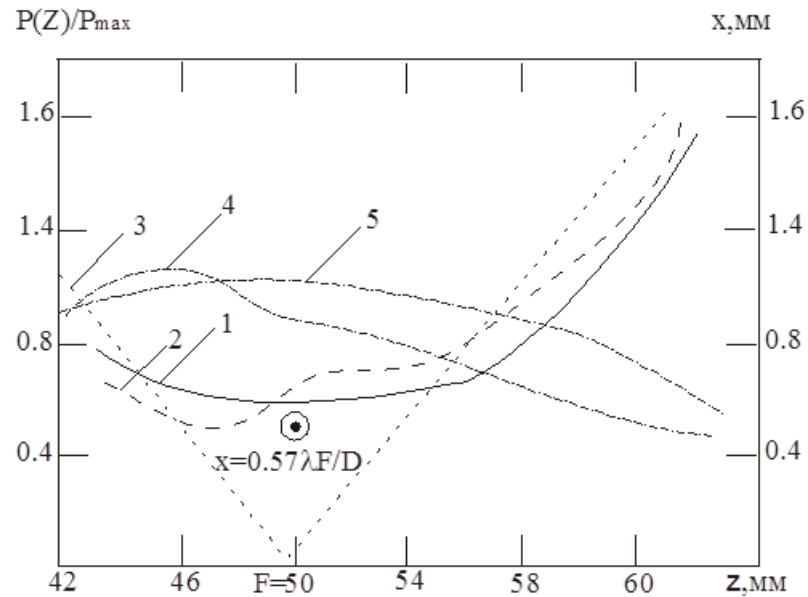

Рис.4.5. Границя ультразвукового пучка, розрахована для $N \cong 22$

Ефект розширення фокальної зони проміння, формованого перетворювачем із плоских елементів, за умови $N < \sqrt{2F/\lambda}$ теоретично й експериментально досліджувався в [15] на ехоскопі ЕТС-ЕЛ-01. Його перетворювач являє собою лінійну матрицю 80 акустично та електрично ізольованих елементів шириною $d=1,5\text{мм}$, розташованих майже впритул один до одного. УЗ пучок формується групою N елементів, на які подаються високочастотні імпульси з $f_0=3,5\text{МГц}$ і тривалістю $\tau < 2\text{мкс}$ і з яких знімаються ехо-імпульси. Ці імпульси подаються через лінії затримки на суматор, забезпечуючи електронне фокусування в одній із двох крапок фокуса, як при випромінюванні, так і прийомі. При $F_1=70\text{мм}$ $N_1=12$, а при $F_2=110\text{мм}$ $N_2=18$. У цих випадках

$$N_1 = 12 < \sqrt{2F_1/\lambda} = 18, N_2 = 18 < \sqrt{2F_2/\lambda} = 23 \quad (4.6)$$

Форма проміння, фокусуемого в крапку $F_1=70\text{мм}$ приведена на рис. 4.6. Суцільні лінії на границі заштрихованої області позначають розраховані й експериментально обмірювані границі пучка, що збігаються. Суцільні лінії,

що перехрещуються в крапці фокуса, – границі пучка, фокусуючого за законом геометричної акустики. Пунктирними лініями позначені осі решіткових максимумів (пучків) $x_p = \lambda z/d$; значками ∇ і цифрами біля них позначені обмірювані координати, і відносні амплітуди ехо-сигналів від одиночного дроту діаметром 0.3мм ($\lambda=0.43$ мм).

З рис.4.6 видно, що:

1) за умови $N \approx 12 < \sqrt{2F/\lambda} = 18$ можна одержати УЗ зондувальний пучок, сколімірований на всій глибині зондування 180 мм;

2) амплітуда решіткових максимумів значно менше амплітуди ехо-сигналів на осі зондувального пучка (для ґрат ненаправлених елементів вони були б рівні);

3) величина решіткового максимуму найменша у фокальній зоні:

–37.5дБ. Це ще значно більше, ніж часто потрібно у високоякісних медичних системах, де рівень бічних пелюстків не повинний перевищувати – 60дБ від рівня основного пелюстка [21].

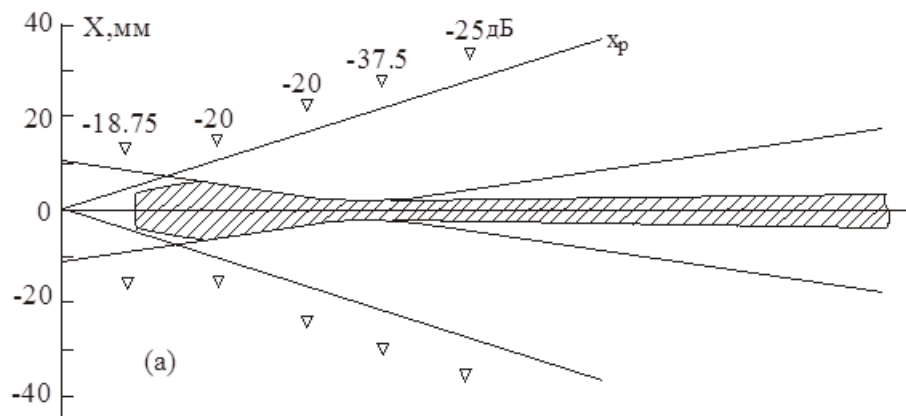

Рис.4.6. Розрахована (суцільні лінії) і обмірювана (границя заштрихованої області) форма ультразвукового пучка

У [21] приведені приклади розрахунків, що показують, що аподизація (див.. §1) у випадку 32 – елементних ґрат ненаправлених елементів приводить до придушення рівня бічних пелюстків (першого – з –13дб до –

45дБ) і залишає без зміни решіткові максимуми. Зменшення їх при зондуванні короткими уз імпульсами розглядалося в 1 розділі.

4.2. Особливості динамічного фокусування ультразвуку в широкопasmових медичних ехоскопах з частотним скануванням

У сучасних традиційним (одночастотних) ультразвукових ехоскопах використовується режим динамічного фокусування УЗ пучка в процесі прийому ехо-сигналу. Він полягає в тім, що фокус переміщається в часі відповідно до глибини зондування. Звичайне переміщення здійснюється стрибками, так що вся глибина перекривається цілим поруч фокальних зон. Так, наприклад, у ехоскопе із секторним скануванням фірми Тошиба мається 19 фокальних крапок для прийому УЗ хвиль. Додатково фокальні крапки випромінювача переключаються 8 ступіннями ручкою діапазону глибин 4; 6; 8; 10; 12; 15; 19; 24 див.

Одночасно зі збільшенням фокусної відстані збільшується й апертура п'єзоприймача так, щоб залишалася постійної поперечна здатність, що дозволяє, що для моделі пучка у виді циліндричного хвильового фронту що сходиться, визначається вираженням (4.3).

При цьому довжина фокальної зони між рівнями 0.5 від інтенсивності у фокусі (розмір пучка в 2 рази більше розміру у фокусі) виражається співвідношенням

$$2 \Delta z_0 = 6.9 \lambda (F/D)^2. \quad (4.7)$$

При розрахунку параметрів фокусування F і D вибирається оптимальне співвідношення між числом зон фокусування і дозволом [10].

Удосконалювання УЗ діагностики привело до появи ехоскопів з універсальними широкопasmовими перетворювачами зі смугою частот, що перекриває весь (від 2.5 до 10.5 МГц) чи половину робочого діапазону УЗ діагностики. Крім універсальності, такі перетворювачі при випромінюванні

акустичних імпульсів матрицею смугових елементів дозволяють значно зменшити інтенсивність решіткових пучків.

При прийомі ехо-сигналу, за допомогою багаточастотного процесора, здійснюється його фільтрація більш вузькою смугою, у межах якої зміна його спектра через частотно-залежне загасання в біологічних тканинах незначно. При цьому середня частота смуги може регулюватися і залишатися незмінною на всій глибині зондування, або зменшуватися згодом відповідно до глибини зондування (динамічне частотне сканування), у результаті чого поліпшується здатність, що дозволяє, на малих глибинах, і збільшується глибина зондування. Розглянемо особливості динамічного фокусування.

Розглянемо спочатку перетворювач надвисокої щільності елементів. Від стандартного перетворювача з невеликим числом елементів, що створює східчастий хвильовий фронт, він відрізняється тим, що створює майже ідеальний циліндричний фронт, що сходиться. Кількісно, як показано в [15], його можна характеризувати співвідношенням:

$$N = D/d > \sqrt{2F/\lambda}, \quad (4.8)$$

де d — ширина одночасно порушуваної групи елементів, N — число груп елементів в апертурі D , порушуваних з різними тимчасовими затримками, що забезпечують фокусування в крапку геометричного фокуса. Варто помітити, що фокусування за рахунок фазових затримок у випадку широкосмугових перетворювачів, що випромінюють УЗ імпульси з тривалістю менше періоду коливань, для режиму випромінювання не підходить.

З іншого боку, фокусування пучка можливе тільки в зону Френеля перетворювача, тобто повинні виконуватися умову:

$$D^2/4\lambda > F, \text{ чи } D > \sqrt{4\lambda F}. \quad (4.9)$$

З (4.8) і (4.9) видно, що залежність правої частини цих співвідношень від довжини хвилі λ зворотна: у (4.8) вона зі зменшенням λ збільшується, а в (4.9) — зменшується. Таким чином, усі 4 співвідношення виявляються взаємозалежними, і розрахунок параметрів динамічного фокусування значно ускладнюється навіть для ідеального хвильового фронту. Одна з можливих схем розрахунку пропонується нижче.

Оскільки для одночастотних ехоскопов, що перекривають робочий діапазон, стандартними є частоти 3.5; 5; 7 МГц ($\lambda = 0.43; 0.3; 0.2$ мм), доцільно вибирати їх для прийому і широкосмугового п'єзоприймача при динамічному частотному скануванні. При цьому кожній частоті відповідає визначена кількість однакових фокальних зон.

При виборі значення F/D для зони з мінімальною глибиною зондування ($f = 3.5$ МГц) додатково до умов (4.8), (4.9) приймемо, що апертура D значно менше довжини перетворювача, який визначається область лінійного сканування, і яка дорівнює близько 100 мм.

Для зони з мінімальною глибиною зондування ($f = 7.5$ МГц) необхідно, щоб $N = D/d \gg 1$, тому що одна група одночасно порушуваних елементів не може фокусувати пучок. Величину d виберемо з наступних розумінь.

Будемо вважати, що частота механічних коливань по товщині елемента перетворювача дорівнює $f_0 = 7.5$ МГц. Це відповідає товщині елемента

$$l_0 = v^D / 2f_0. \quad (4.10)$$

Для п'єзокераміки ЦТС-19 $v = 3.63 \cdot 10^3$ м/з і $l_0 = 0.24$ мм. Відомо, що для усунення поперечних паразитних мод коливань у п'єзопластині цього типу її потрібно розрізати на акустично ізольовані смужки шириною $b/l_0 \approx 0.6$, при цьому товщина мода коливань залишається такий же, як і для пластини з

великими розмірами. У розглянутому випадку $b \approx 0.6 \ l_0 = 0.14$ мм. Якщо врахувати товщину інструмента, що $\approx$ ріже, 0.06 мм, то ширина щілини складе $0.06/0.20 = 0.3$ від періоду ґрат, що приведе до появи решіткових пелюстків з відносно великою інтенсивністю (для ґрат лінійних елементів вона дорівнює інтенсивності основного пелюстка). Покладемо $b \approx l_0 = 0.24$ мм, а $d = 0.24 + 0.06 = 0.3$ мм.

Ця схема припускає попередню прикидку параметрів. Як ілюстрацію її здійснення приведені табл. 4.1 і 4.2.

У табл.4.1 приведені параметри всіх 7 зон; необхідні як при здійсненні фокусування (F_i , D_i , $2x_{0,7}$), так і для перевірки застосовності як модель ультразвукового пучка циліндричного хвильового фронту, що сходиться. З табл.4.1 видно, що ця модель застосовна, тому що

$$D_i > \sqrt{4\lambda_i F_i} \quad \text{і} \quad N_i > \sqrt{2F_i/\lambda_i}.$$

Видно також, що N_i для $f = 5$ і 3.5 МГц перевищує величину $\sqrt{2F_i/\lambda_i}$ в 2-4 рази. Для числа окремо пересічних каналів з таким же числом затримок це дуже велика величина. Тому доцільно зменшити N_i для 4 і 5 фокусів у 2, а 6 і 7 у 3 рази, включивши в групу елементів, що живляться синфазно, 2 чи 3 акустично ізольованих елементів. Число таких груп у таблиці позначене N_i' . Видно, що виконується умова

$$N_i' \approx \sqrt{2F_i/\lambda_i}.$$

У табл. 4.2 приведені в міліметрах координати мінімальної $z_H=11$ мм і максимальної $z_K=180$ мм глибин зондованню, границь між зонами $z_{i,i+1}$ і фокусних відстаней F_i . Зондування області 0-11 мм можна здійснити через акустично прозорий буфер товщиною 11 мм, включений у корпус перетворювача.

Таблиця 4.1
Параметри фокальних зон

F, МГц	7.5			5		3.5	
i	1	2	3	4	5	6	7
F_i/D_i	4	4	4	5	5	5	5
F_i , мм	15	27	39	59	86	120	160
D_i , мм	4	7	10	12	17	24	32
$\sqrt{4\lambda_i F_i}$, мм	3.5	4.6	5.6	8	10	14	17
N_i	13	23	33	40	57	80	107
N_i	13	23	33	20	28	27	39
$\sqrt{2F_i/\lambda_i}$	12	17	20	20	24	24	28
$2x_{0,7}$, мм	0.7	0.7	0.7	1.3	1.3	1.9	1.9

Таблиця 4.2
Координати фокальних зон

z_n	F_1	z_{12}	F_2	z_{23}	F_3	z_{34}	F_4	z_{45}	F_5	z_{56}	F_6	z_{67}	F_7	z_k
11	15	21	27	33	39	45	59	72	86	100	120	140	160	180

У випадку виконання зворотного до (4.8) нерівності, тобто

$$N < \sqrt{2F/\lambda}, \quad (4.11)$$

елементи перетворювача є спрямованими антенами, у результаті чого розбіжність пучка після фокуса помітно менше, ніж за законами геометричної акустики, а ширина пучка у фокусі більше, ніж випливає з (4.3) для того ж відношення F/D [15].

Розрахунок параметрів динамічного фокусування в цьому випадку вимагає рішення рівнянь поля з граничними умовами, заданими на матриці полоскових п'єзоелементів. Можна сказати, що, як і у випадку одночастотного ехоскопа [15], число зон фокусування зменшиться. А зменшення відносини ширини групи елементів d до сумарної ширини щілин приведе до зменшення амплітуди решіткових максимумів.

4.3. Висновки

Розглянуто особливості динамічного фокусування ультразвукового пучка в широкосмугових медичних ехоскопах з частотним скануванням, у яких зондування по всій глибині одночастотних ехоскопов може здійснюватися одним універсальним п'єзоперетворювачем. При цьому випромінювання в широкій смузі частот сполучається з фільтруванням ехо-сигналу більш вузькою смугою, середня частота якої зменшується в часі відповідно зі збільшенням глибини зондування. У результаті поліпшується здатність, що дозволяє, на малих глибинах і збільшується глибина зондування.

Запропоновано одна з можливих схем розрахунку, по якій розраховані параметри фокусування (апертура, фокусна відстань, положення фокальних зон) разом із середньою частотою ехо-сигналу в зонах для перетворювача з лінійним скануванням пучка. Приводиться приклад розрахунку цих параметрів і їхня оптимізація. Для спрощення розрахунку весь діапазон частот і максимальна глибина зондування розбиті на 3 частотних піддіапазону з частотами, що дорівнюють стандартним частотам одночастотних перетворювачів: 3.5 МГц; 5 МГц; 7.5 МГц, і 3 ділянки динамічного фокусування, переключення яких здійснюється синхронно з частотою.

РОЗДІЛ 5

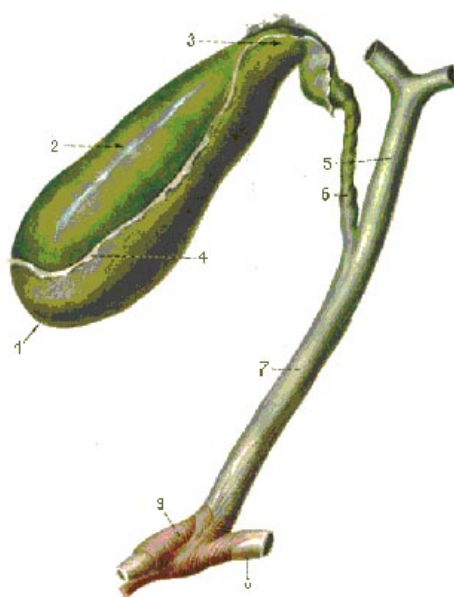
ПРИКЛАД РОЗРАХУНКУ П'ЄЗОУТВОРЮВАЧА УЗ СКАНЕРА

4.1. Призначення і область застосування ультразвукового сканера

Прилад, що розробляється, призначений для ультразвукової діагностики внутрішніх хвороб (печінки, нирок, підшлункової залози й ін.) при обстеженнях у багатопрофільних і спеціалізованих медичних установах.

Виберемо об'єкт спостереження - жовчний міхур.

Наведемо опис об'єкта спостереження.

Рис. 5.1. Жовчний міхур і жовчні протоки

1 - дно, 2 - тіло, 3 - шейки, 4 - серозна оболонка, 5 - загальна печіночна протока, 6 - міхурова протока, 7 - загальна жовчна протока, 8 - протока підшлункової залози, 9 - стискач печінково-шлункової ампули

Жовчний міхур являє собою резервуар для вироблюваної в печінці жовчі. Він має подовжену форму з одним широким, іншим вузьким кінцем, причому ширина міхура від дна до шийки зменшується поступово. Довжина жовчного міхура коливається від 8 до 14 см, ширина - 3-5 см, ємність його досягає 40-70 см³. Він має темно-зелене фарбування і відносно тонку стінку.

У жовчному міхурі розрізняють дно, саму дистальну і широку його частину, тіло - середню частину і шийку - периферичну вузьку частину, від

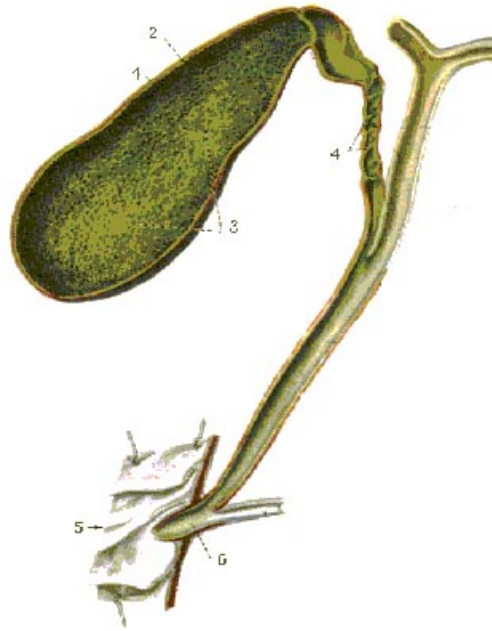
якої відходить міхурова протока, що з'єднує міхур із загальною жовчною протокою.

Жовчний міхур лежить на внутрішній поверхні печінки в ямці жовчного міхура, що відокремлює передній відділ правої частки від квадратної. Дно його спрямоване вперед до нижнього краю печінки в місці, де розташована однойменна вирізка, і виступає з-під неї. Шийка спрямована убік воріт печінки і залягає разом з міхуровою протокою в дупликатурі печінково-дванадцятипалого зв'язування. На місці переходу тіла жовчного міхура в його шийку звичайно утвориться вигин, тому шийка виявляється лежачою до тіла під кутом.

Жовчний міхур розташований мезоперитонеально: знаходячись у ямці жовчного міхура, він прилягає до неї своєю верхньою, позбавленою очеревини поверхнею і з'єднується за допомогою пухкої клітковини з волокнистою оболонкою печінки. Вільна його поверхня, звернена вниз, у порожнину живота, покрита серозним листком внутрішньої очеревини, що перейшла на міхур із прилеглих ділянок печінки. У деяких випадках жовчний міхур може лежати інтраперитонеально і навіть мати брижі. Звичайно виступаюче з вирізки печінки дно міхура покрите очеревиною з усіх боків.

Стінка жовчного міхура складається з трьох шарів (за винятком верхньої позаочеревних стінки): серозної, м'язової і слизуватої оболонок. Під очеревиною стеку міхура покриває тонкий пухкий шар сполучної тканини - підсерозна основа жовчного міхура. На позаочеревній поверхні вона розвита сильніше.

М'язова оболонка жовчного міхура утворена одним круговим шаром гладких м'язів, серед яких маються також пучки подовжньо і косо розташованих волокон. М'язовий шар слабкіше виражений в області дна і сильніше - в області шийки, де він безпосередньо переходить у м'язовий шар міхурової протоки.

*Рис.5.2. Слизова оболонка жовчного міхура і жовчних проток
1 - м'язова оболонка, 2 - слизова оболонка, 3 - складки, 4 - спіральні складки, 5 - дванадцятипала кишка.*

Слизова оболонка жовчного міхура тонка і має протягом тіла і шийки підслизову основу жовчного міхура. Слизова оболонка утворює численні дрібні складки, що додають їй вид сітки. В області шийки слизова оболонка утворює декілька розташованих косо спіральних складок, що йдуть одна за іншою. Ці спіральні складки є також у міхуровій протоці. Слизова оболонка жовчного міхура вистелена однорядним циліндричним епітелієм. В області шийки в підслизовій основі є залози.

Кровопостачання жовчного міхура здійснюється від міхурової артерії, ділянки печіночної артерії.

4.2. Технічні характеристики ультразвукового сканера

Приведемо основні технічні характеристики розроблювального пристрою для діагностики жовчовивідних шляхів.

1. Просторовий розподільна здатність:

Подовжнє - 1,5 мм

Поперечне - 1,5 мм.

2. Область огляду:

По глибині - 180 мм;

По фронту - 120 мм.

3. Число зон динамічного фокусування - 4;

4. Робоча частота - 3,5 МГц;

5. Спосіб і вид ультразвукового сканування - електричний лінійний.

Усі приведені технічні характеристики цілком відповідають вимогам ТЗ.

Максимальна випромінювана інтенсивність:

$$I_{SPTA} = 50 \cdot 10^{-3} \frac{\text{Вт}}{\text{см}^2},$$

що набагато менше гранично припустимого значення:

$$I_{SPTA\text{дРТ}} = 0,1 \frac{\text{Вт}}{\text{см}^2}.$$

4.3. Опис структурної схеми ультразвукового сканера

Даний прилад призначений для ультразвукової діагностики захворювань черевної порожнини при обстеженнях у багатопрофільних і спеціалізованих медичних установах.

Прилад дозволяє формувати динамічні (у реальному масштабі часу) ультразвукові ехозображення анатомічних перетинів біологічних об'єктів методом лінійно-растрового сканування ультразвукового променя матриці перетворювачів, що комутується електрично, відображати телевізійний еквівалент багаторадаційного по яскравості ехозображення в різних функціональних режимах, автоматизувати аналіз динамічних і структурно-топологічних характеристик візуалізованих об'єктів і виконувати необхідні виміри з відображенням чисельних результатів на екрані.

На рис.5.3 представлена структурна схема ехоскопа з лінійним скануванням для абдомінальних досліджень, де

1 – блок випромінювання і фокусування (БВФ);

- 2 - автоматичне регулювання посилення (АРП)
- 3 - лінійної решітки п'єзоелементів (ЛРП);
- 4 - блоки сканування (БС);
- 5 - комутаторів прийому - передачі (КПП);
- 6 - блоку прийому і динамічного фокусування (БПДФ);
- 7 - попереднього підсилювача з ВРУ (ПП);
- 8 - смугового фільтра (СФ);
- 9 - основного підсилювача (ОП);
- 10 - детектора;
- 11 - фільтра низьких частот (ФНЧ);
- 12, 16 - перетворювачів рівня логічних сигналів;
- 13 - схеми запуску генераторів;
- 14 - каналу формування сигналів ВРУ;
- 15 - мікроконтролера із синхронізатором;
- 17 - конвертера.

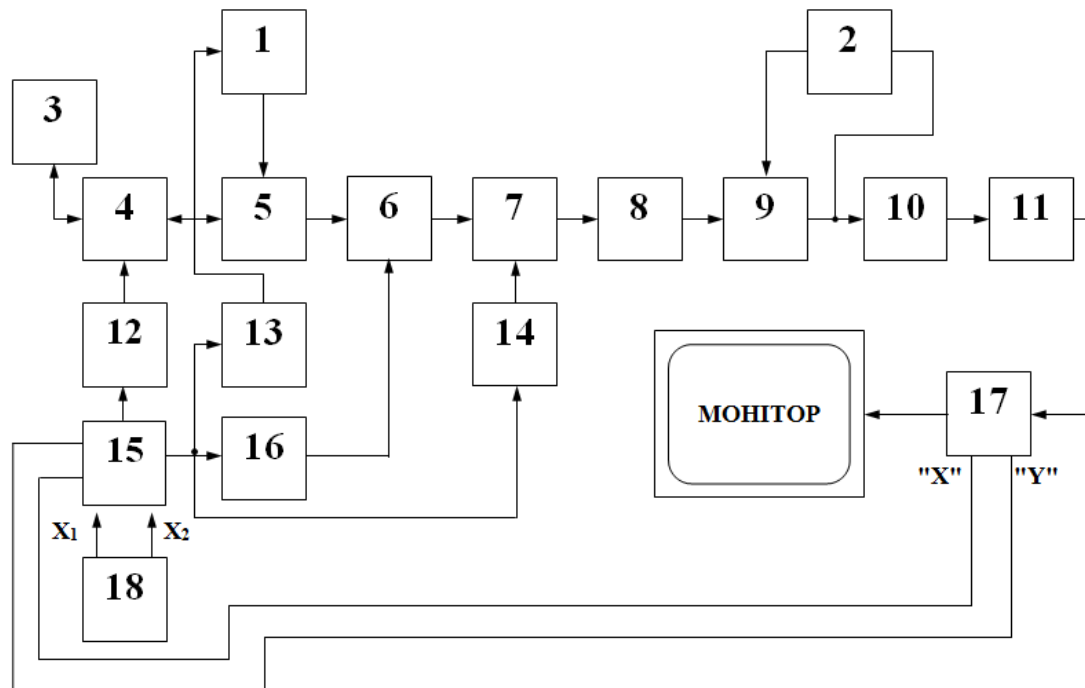

Рис.5.3. Структурна схема екоскопа

Розглянемо роботу схеми ультразвукового сканера.

Синхронізатор забезпечує необхідну тимчасову послідовність роботи усіх вузлів приладу. Імпульси рядкової синхронізації надходять від синхронізатора на мікроконтролер, побудований на елементах ТТЛ-логіки. Керуючі сигнали з нього подаються через перетворювач рівня логічних сигналів (ТТЛ-КМОП) у блок сканування, здійснюючи підключення 264 елементів до комутаторів сканування (КС), з яких складається БС, на час одержання одного рядка 117 мкс.

Час формування одного рядка зображення розбиваємо на декілька інтервалів.

Протягом 1-го інтервалу 0-6,5 мкс, що відповідає часу проходження сигналом зони, що не переглядається, (жировий прошарок 10мм), випромінюється ультразвуковий імпульс, через лінії затримки подається на кожний з 264 генераторів. З генераторів уже радіоімпульси подаються на 264 п'єзоелементів, підключених за допомогою подачі відповідного коду на КС. Радіоімпульси, проходячи через лінію затримки розподіляються в часі відповідним чином для фокусування ультразвукового пучка на відстані $r_f = 180,2$ мм, тобто в середину 4-ої робочої зони (найбільш вилученої від поверхні датчика зони). Для відключення прийомного тракту на КПП протягом 6,5 мкс подається 5В и крім цього прийомний тракт защіпається схемою ВРУ. На цьому режим випромінювання закінчується і починається режим прийому.

2-ий часовий інтервал 6,5-35,5 мкс. Подається код формування сигналів ВРУ, одночасно подається код на комутатори AMS відводів лінії затримки в прийомному тракті (блок БПДФ) і на комутатор апертури (такий же як і на AMS). У результаті цього встановлюється розподіл затримок, що відповідає фокусуванню ультразвукового пучка на відстані 54,7 мм, тобто в середину 1-ої робочої зони по глибині (найближчої до поверхні датчика) і установці розміру апертури 14,4 мм

3-ій інтервал - 35,5-64,4 мкс. Код, що подається на AMS і комутатор апертури змінюється для фокусування ультразвукового пучка на $r_f = 94,5$ мм тобто в середину 2-ої робочої зони й установки розміру апертури 24,9 мм.

4-ий інтервал - 64,4-89 мкс відповідає прийомові сигналів з 3-їй робочої зони = 137 мм із розміром робочої апертури 36 мм. Для цього на AMS і комутатор апертури подається відповідний код.

5-ий інтервал - 89-117 мкс відповідає прийомові сигналів з 4-ої робочої зони = 180,2 мм із розміром робочої апертури 47,4 мм. Для цього на AMS і комутатор апертури подається відповідний код.

Розглянемо подальший шлях сигналу: із блоку БПДФ, просумований на послідовній лінії затримки, сигнал надходить у типовий тракт виявлення (ТТО) і послідовно проходить через попередній підсилювач із ВРУ, смуговий фільтр, основний підсилювач з АРУ, детектор, фільтр низьких частот і нарешті надходить на вхід конвертера.

У розробленому ультразвуковому сканері число рядків: $N = 16$, а частота повторення кадрів:

$$F_K = \frac{1}{T_K} = \frac{c}{32 \cdot r_{\max}} = \frac{1540}{32 \cdot 200 \cdot 10^{-3}} = 241 \text{ Гц.}$$

Оскільки сканер не забезпечує умов для формування телевізійного еквівалента зображення прямим методом, застосовуємо конвертер, що забезпечує перетворення розгорнень і тимчасового масштабу ехозображення для приведення його у відповідність телевізійному стандарту. Крім цього в конвертері ехозображення виробляється інтерполяція, за допомогою якої здійснюється множення числа рядків до необхідного значення. Цим ми досягаємо одержання суцільного, а не дискретного, як при прямому відображенні, ехозображення. За допомогою конвертера можлива також багаторазова регенерація ехозображення з пам'яті, що дозволяє реалізувати режими стоп-кадру, зміна його масштабу.

З виходу конвертера сигнал надходить на дисплей, на якому формується акустичне зображення черевної порожнини.

5.4. Акустичний розрахунок

5.4.1. Розрахунок параметрів зондувального імпульсу

Для виявлення каменю необхідно, щоб ехосигнал був досить великий відносно перешкоди, що діє на вхід прийомного тракту ультразвукового сканера. У свою чергу, амплітуда ехо-сигналу залежить як від відстані до дефекту, так і від його відбивної здатності. Якщо дефект малий відносно довжини пружної хвилі, то малим буде і відбитий сигнал.

Робоча частота вибирається з умови максимальної відбивної здатності каменю жовчного міхура. Як модель відбивача візьмемо сферу з діаметром 1,5 мм (мінімально можливий діаметр каменю), $c_k = (1400 - 2200) \text{ м/с}$, $z = (1,3 - 2,4) \cdot 10^6 \text{ Н} \cdot \text{с/м}^3$, за даними роботи [22].

У цьому випадку за умови $d \gg \lambda$, де d - діаметр сфери, ефективна відбиваюча поверхня, має площу:

$$S_{\text{эф}} = \pi \cdot \left(\frac{d}{2} \right)^2, \quad (5.1)$$

де $S_{\text{эф}}$ - площа миделевого перетину.

При $d = 1,5 \text{ мм}$, швидкості звуку в жовчі за даними розділу 1.1. $c_{\text{ж}} = 1540 \text{ м/с}$ одержимо:

$$\lambda = 0,3 \cdot 1,5 = 0,45 \text{ мм},$$

$$f = \frac{c_{\text{ж}}}{\lambda} = \frac{1,54 \cdot 10^6}{0,45} = 3,4 \cdot 10^6 \text{ Гц}.$$

Найближчою стандартною частотою до розрахованої частоти $f = 3,4 \text{ МГц}$ є $3,5 \text{ МГц}$, що і вибирається як робоча для ультразвукового сканера:

$$f_p = 3,5 \text{ МГц}.$$

Дозволяюча здатність по глибині для двох дефектів залежить від тривалості зондувального сигналу τ_u . Сигнали будуть сприйняті роздільно, якщо відстань:

$$\Delta h \geq \frac{c \tau_u}{2}. \quad (5.2)$$

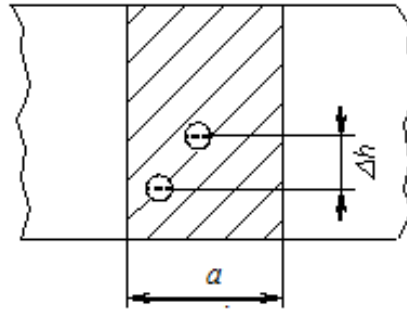

Рис.5.4. До розрахунку тривалості зондувального сигналу

$$\tau_u \leq \frac{2 \cdot \Delta h}{c} = \frac{2 \cdot 1,5 \cdot 10^{-3}}{1540} = 1,9 \cdot 10^{-6} \text{ с} = 1,9 \text{ мкс.}$$

Тривалістю імпульсу визначається також і величина "мертвої зони" перетворювача $\Delta h_{\min} = \Delta h = 1,5 \text{ мм.}$

5.4.2. Вибір методу сканування ультразвукового пучка

Як метод сканування виберемо електронне лінійне сканування ультразвукового пучка в просторі. Це дозволяє:

1. Досягти значно більш високої швидкості сканування, ніж при механічному методі.
2. Забезпечує сталість поперечної дозволяючої здатності по глибині.
3. Найбільш простий спосіб формування координатних сигналів.

З метою формування ультразвукового пучка і зміни його напрямку в просторі в електронному лінійному скануючому пристрої застосуємо малогабаритні (порівнянні з довжиною ультразвукової хвилі в досліджуваному сигналі) п'єзоелектричні елементи, згруповані в лінійні решітки.

5.4.3. Розрахунок елементів лінійних решіток п'єзоелементів

Розрахунок загальної довжини лінійних решіток п'єзоелементів.

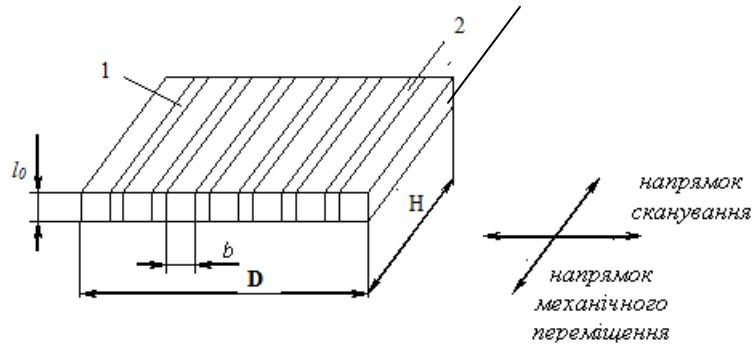

Рис.5.5. Модуль лінійної скануючої комутуючої решітки п'єзоелементів:
1 - п'єзоелемент, 2 - звукоізоляція

Довжина лінійних решіток повинна бути не менше, ніж ширина зондуємої зони, що дорівнює 120 мм (максимальний розмір жовчного міхура):

Розрахунок ширини решітки H .

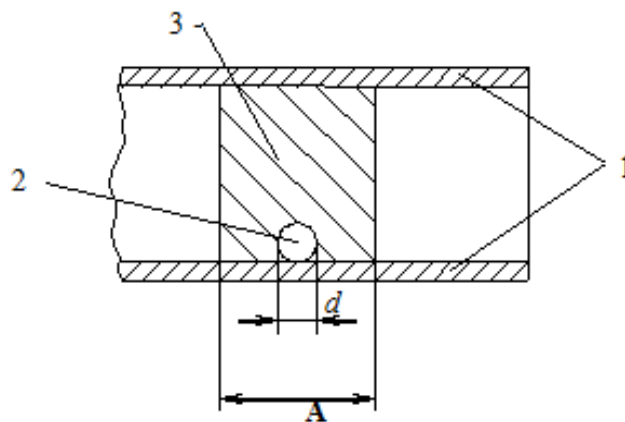

Рис.5.6. Визначення ширини решітки п'єзоелементів: 1 - стінки жовчної протоки, 2 - камінь, 3 - перетин ультразвукового пучка уздовж протоки.

Визначимо ширину з компромісу двох умов:

1. Для виключення пропуску мети при ручному пересуванні датчика уздовж протоки, ширина H повинна бути значно більше розміру каменю.
2. Відбитий сигнал від стінки протоки не повинний перевищувати сигнал від каменю при найгіршому його положенні впритул до стінки, тобто:

$$dk_{отр.к} \geq H \cdot k_{отр.с}, \quad (5.3)$$

де $k_{отр.к}$ і $k_{отр.с}$ - коефіцієнти відображення відповідно границь середовищ жовч - камінь і жовч - стінка жовчної протоки (холидаса).

З таблиці [11].:

$$k_{отр.к} = 0,17, \quad k_{отр.с} = 0,015, \text{ відповідно:}$$

$$H = d \frac{k_{отр.к}}{k_{отр.с}} = 1,5 \cdot \frac{0,17}{0,015} = 17 \text{ мм.}$$

Виберемо $H = 12$ мм.

Розрахунок кроку лінійних решіток п'єзоелементів.

У скануючих пристроях з лінійним електричним управлінням променя застосовується комутуюча матриця п'єзоутворювачів.

Переміщення ультразвукового пучка в таких пристроях досягається шляхом послідовного електричного переключення п'єзоелементів матриці з кроком, рівним ширині одного елемента. Матриці, що комутуються, дозволяють реалізувати різні види ультразвукового сканування в залежності від форми скануючих апертур (мал. 5.4). Однак на практиці в основному застосовуються лінійні і віялові скануючі решітки п'єзоутворювачів.

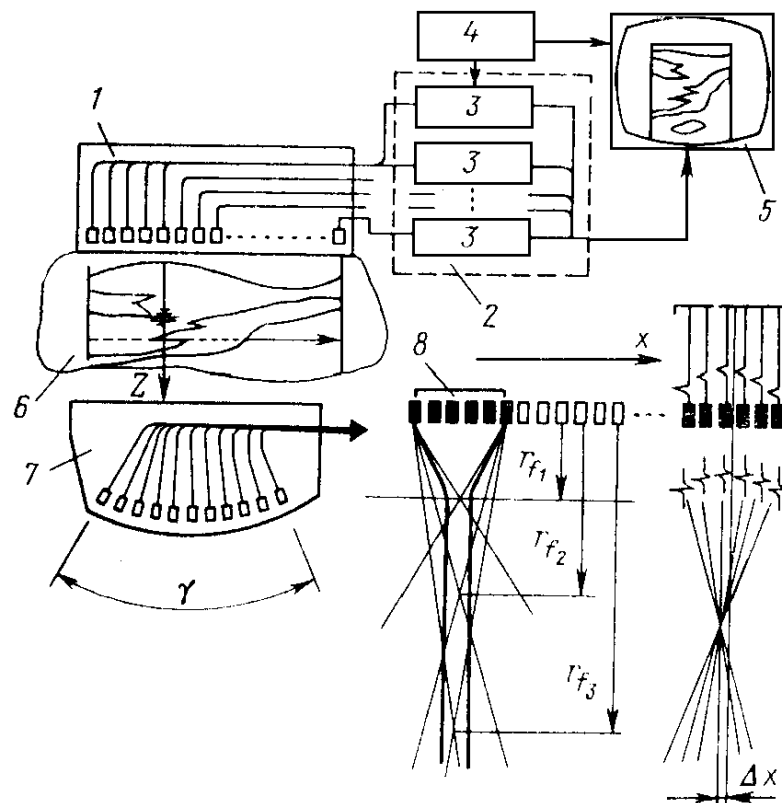

Рис.5.7. Узагальнена структура скануючого пристрою на основі матриці, що комутується: 1 - лінійна матриця (решітки) п'єзоелементів; 2 - комутуючі ланцюги; 3 - передавальні і прийомні канали; 4 - керуючі ланцюги; 5 - дисплей; 6 - об'єкт досліджень.

У випадку комутуючої матриці ширина п'єзоелемента $b_{\text{эл}}$, що знаходиться під одним потенціалом, може складати, на відміну від фазуємої матриці, кілька довжин ультразвукових хвиль у середовищі. Це пояснюється тим, що робочою областю фазованої решітки є далека зона, тоді як комутованої - ближня, тобто $r < \frac{D^2}{4\lambda}$, де D - апертура групи випромінюючих і приймаючих п'єзоелементів.

Практично ширина елемента b визначається з умови відсутності порушення побічних мод коливань і на підставі роботи [11] ця умова має вигляд:

$$\frac{b_{ak}}{l_0} < 0.7 \text{ або } \frac{b_{ak}}{l_0} > 2 \quad (5.4)$$

де $l_0 = \frac{\lambda_{n/2}}{2}$ - товщина п'єзoeлемента.

Друга умова приводить до збільшення кроку сканування і, відповідно, до погіршення поперечної дозволяючої здатності. Тому перевагу варто віддавати умові $\frac{b_{ak}}{l_0} < 0,7$. Для його виконання може виявитися необхідним розрізати п'єзoeлемент на декілька акустично ізолюваних, але з'єднаних електрично п'єзoeлементів.

Тому крок решітки b , дорівнює відстані між електрично ізолюваними елементами, що комутуються, вибираємо рівним ширині акустично ізолюваного елемента. Як відзначалося вище, остання повинна задовольняти умові (5.4). Скористаємося умовою $\frac{b_{ak}}{l_0} < 0,7$. Звідси $b_{ak} < 0,7 \cdot l_0$. Як буде

показано нижче: $l_0 = 0,65$ мм..

Отже $b_{ak} < 0,7 \cdot 0,65 = 0,5$ мм. Виберемо: $b_{ak} = 0,4$ мм.

У результаті розрахунків, приведених у даному підрозділі, одержали наступні розміри лінійних решіток п'єзoeлементів:

$H = 12$ мм,

$D = 120$ мм,

$b = 0,4$ мм.

5.4.4. Розрахунок акустичного поля

Розрахунок фокусних відстаней.

Для того, щоб ширина скануючого ультразвукового пучка по всій довжині зондування залишалася постійною, розглянемо режим динамічного фокусування ультразвукового пучка. Він полягає в тім, що в процесі прийому ехо - сигналів відбувається безперервна зміна довжини лінії затримки таким

чином, що положення фокуса переміщається одночасно з прийнятим ехо - сигналом. На практиці поставлена задача досягається послідовним фокусуванням променя на кілька фіксованих відстаней від робочої поверхні. Можливий наступний випадок: поєднуються в цифровому конвертері фрагменти ехо - зображень, отримані з окремих фокусних зон. Тоді число цих зон зверху обмежується тією обставиною, що частота сканування знижується в число раз, рівне числу зон. А, отже, швидкість сканування також знижується. Ціль подальшого розрахунку полягає в знаходженні фокусних відстаней $r_{f_1}, r_{f_2}, r_{f_3}, r_{f_4}$ при заданому поперечному дозволі і значень апертур D_1, D_2, D_3 , що відповідають знайденим фокусним відстаням.

Вихідні дані для розрахунку:

- границі глибини зондування $r_{\min}=10$ мм, $r_{\max}=200$ мм;
- частота ультразвукових коливань $f_0=3,5$ МГц;
- швидкість поширення ультразвукової хвилі в м'якій тканині $c=1540$ м/с;
- ширина решіток п'єзоелементів $H=12$ мм;
- поперечна дозволяюча здатність у фокальній площині 1,5 мм.

1. Визначимо відношення r_f/D по формулі (4.3)

Звідки $r_f/D=3.8$.

Виберемо моменти перетинання фокусних відстаней і апертур таким чином, щоб інтенсивність на межах зони складала 0,5 від інтенсивності в центрі. При цьому розмір пучка на границях буде в 2 рази більше, ніж у центрі, тому що потужність у пучку залишається незмінною.

Довжина фокальної зони на рівні 0,707 за рівнем визначається по формулі (4.7): $2 \Delta z_0 = 43,8$ мм.

3. Визначимо кількість фокусуючих зон:

$$4. \quad n = \frac{r_{\max} - r_{\min}}{2 \Delta z_0} \quad (5.5)$$

$$n = 4$$

5. Знаходимо в першому наближенні значення фокусних відстаней (r_f), зсув акустичного фокуса від геометричного (z_{0a}), значення апертур (D) і коефіцієнтів підсилення по тиску (K_p);

$$a) \quad r_{f4} = r_{\max} - \Delta z_0 = 178,1 \text{ мм};$$

$$K_{p4} = \frac{D}{\sqrt{\lambda \cdot r_f}} = 5,3;$$

$$z_{0a4} = \frac{9,1 \cdot r_f}{(K_p)^4} = 2,1 \text{ мм};$$

$$b) \quad r_{f3} = r_{f4} - 2 \Delta z_0 = 134,3 \text{ мм};$$

$$D_3 = 35,3 \text{ мм};$$

$$K_{p3} = 4,6;$$

$$z_{0a3} = 2,7 \text{ мм};$$

$$c) \quad r_{f2} = r_{f3} - 2 \Delta z_0 = 90,5 \text{ мм};$$

$$D_2 = 23,8 \text{ мм};$$

$$K_{p2} = 3,8$$

$$z_{0a2} = 4 \text{ мм};$$

$$d) \quad r_{f1} = r_{f2} - 2 \Delta z_0 = 46,7 \text{ мм};$$

$$D_1 = 12,3 \text{ мм};$$

$$K_{p1} = 2,7;$$

$$z_{0a1} = 8 \text{ мм}.$$

6. Залишивши границі фокальних зон незмінними і зміщаючи геометричний фокус у кожній зоні в напрямку від перетворювача на z_{0a} так, щоб розподіл тиску був симетричним щодо акустичного фокуса, знаходимо уточнені значення фокусних відстаней і апертур, при цьому зміною K_p можна зневажити:

$$r_{f1} = 54,7 \text{ мм}$$

$$D_1 = 14,4 \text{ мм}$$

$$r_{f2} = 94,5 \text{ мм}$$

$$D_2 = 24,9 \text{ мм}$$

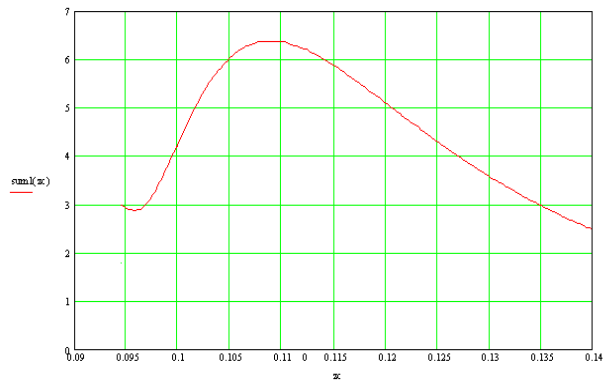
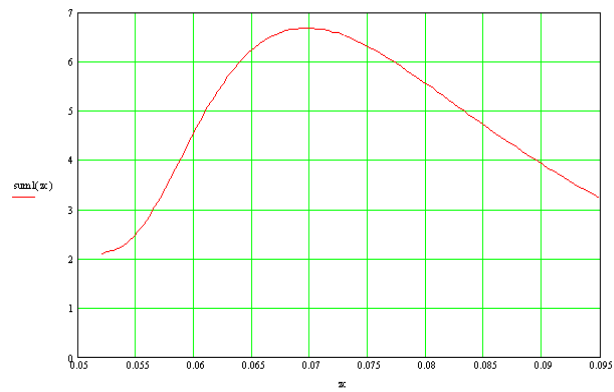
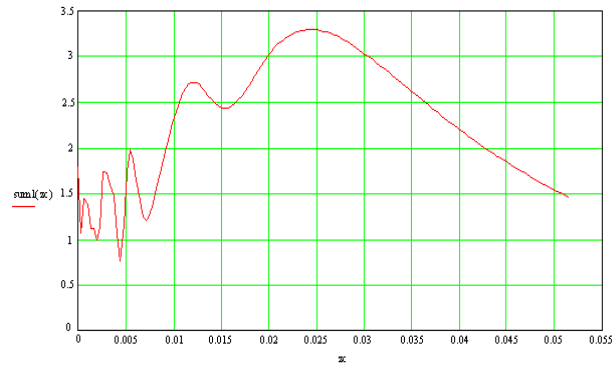
$$r_{f3} = 137 \text{ мм}$$

$$D_3 = 36 \text{ мм}$$

$$r_{f4}=180,2 \text{ мм}$$

$$D_4=47,4 \text{ мм}$$

Уточнимо отримані результати, скориставшись формулами для решіток плоских елементів (рис.5.8).

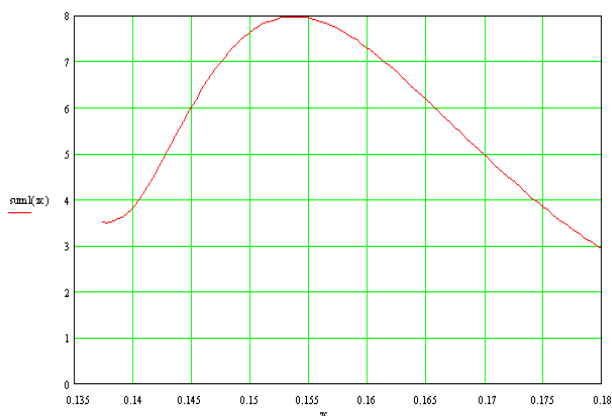

Рис.5.8. Розподіл акустичного тиску вздовж вісі решітки

5.4.5. Розрахунок п'єзокерамічного елемента лінійних решіток

1. Вибір матеріалу

В даний час відомо досить багато моно- і полікристалічних матеріалів, що володіють п'єзоелектричними властивостями. Характерно те, що необхідною умовою наявності п'єзоефекта є відсутність центра симетрії кристалів матеріалу. Такі матеріали анізотропні і мають різні пружні, п'єзоелектричні і діелектричні постійні по різних напрямках.

П'єзоелектричний ефект був відкритий на кристалічних матеріалах типу кварцу, і спочатку в техніці застосовували кристалічні п'єзоутворювачі. П'єзопластина кварцу Х-зрізу (вирізана перпендикулярно оптичній осі Х) коливається по товщині, а Y-зріз робить зсувні коливання.

П'єзокерамічні матеріали мають переваги перед іншими п'єзоматеріалами в тім, що вони в багатьох випадках дешевше, допускають просту технологію виготовлення п'єзоелементів різної форми і разом з тим мають високі коефіцієнти електромеханічного зв'язку і досить гарні механічні і температурні властивості.

З п'єзокерамічних матеріалів найбільше поширення в нашій країні одержали цирконат-титонат свинцю (ЦТС) і тверді розчини чотирьохкомпонентних систем, що включають титонат свинцю і цирконат свинцю (ПКР). За кордоном широко застосовують метаніобат свинцю і ніобат літію. Перевага першого з них у тім, що в нього слабкі коливання по

ширині пластини, що є паразитними стосовно основних коливань по товщині; другий має велике загасання і дозволяє одержати короткі імпульси.

Приведемо основні характеристики деяких п'єзоелектричних матеріалів найбільше часто застосовуваних у медичній техніці за рубежом у табл.5.1, складеної за даними роботи [24].

Кварц непридатний для використання в діагностиці, тому що має слабку чутливість поза резонансом. П'єзокерамічні матеріали типу PZT (ЦТС) мають порівняно високий коефіцієнт електро механічного зв'язку і мають помітну чутливість поза резонансом, що дозволяє їх використовувати для роботи в широко смуговому режимі.

Таблиця 5.1.
Параметри п'єзоелектричних матеріалів, застосовуваних у медичній техніці

	Кварц Х – зрізу	Цирконатітанат свинцю		Метаніобат свинцю	ПВДФ
		PZT - 4	PZT – 5A		
Діелектрична проникність, ϵ/ϵ_0	5,0	1300	1700	22,5	
Коефіцієнт електромагнітної зв'язку, k_{33}	0,1	0,7	0,7	0,38	0,19
П'єзоелектричний модуль, d_{33}	2	290	370	85	
Тангенс кута діелектричних втрат, $\text{tg } \delta$	$\approx 10^{-4}$	0,04	0,02	0,01	
Питомий акустичний імпеданс, Z/Z_w	7,6	14,7	13,6	10,3	1,5

Із врахуванням високої діелектричної проникності з цих матеріалів можуть бути виготовлені перетворювачі досить малих розмірів, електричний імпеданс яких не буде занадто великим. Тому п'єзокерамічні матеріали

широко застосовуються для генерації і прийому акустичних хвиль у медицині.

Крім вище перерахованого п'єзокерамічні матеріали мають ще деякі переваги: їх можна різати, додавати їм необхідну форму і komponувати будь-яким чином.

Матеріали типу полівінілідентфторид (ПВДФ) також володіють рядом переваг для використання в медичній техніці: їхній акустичний імпеданс близький до імпедансу води і м'яких тканин, а його дуже низька механічна добротність забезпечує можливість роботи в широкій смузі частот. Крім того, технологічно їх можна виготовити у виді тонкої гнучкої плівки, що має велике практичне значення в ряді випадків. На жаль, такі матеріали ще мало розроблені в нашій країні.

Таким чином, як матеріал для п'єзоелементів будемо використовувати п'єзокераміку PZT - 8, для якої температура Кюрі - 300°C , а коефіцієнт електромеханічного зв'язку досягає 0,3 і більше.

Приведемо його основні параметри в табл. 5.2.

Таблиця 5.2
Основні параметри п'єзокераміки PZT – 8

Щільність, $\rho_0 \cdot 10^3$, кг/м ³	Швидкість ультразвуку, c , м/с	Постійна пружності, $c_{33}^D \cdot 10^{10}$, Па	КЕМС k_{33}^t	Нормована діелектрична проникність $\epsilon_{33}^T / \epsilon_0$	Температура Кюрі, $^{\circ}\text{C}$
7,6	4580	16,1	0,48	1000	300

Примітка: $\epsilon_0 = 8,85 \cdot 10^{-12}$ Ф/м.

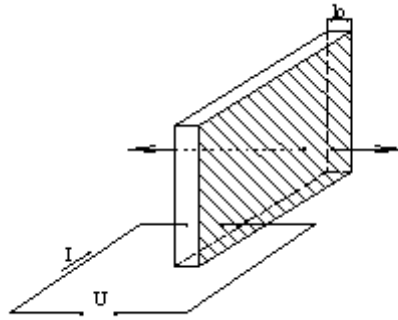

Рис. 5.9. П'єзоелемент

На рис.5.9 заштриховані металізовані екіпотенціальні поверхні, що є електродами перетворювача. Величиною l_0 позначений геометричний розмір п'єзоелемента, що визначає резонансну частоту порушуваних у ньому коливань. Стрілками показані напрямки поширення акустичних хвиль, випромінюваних розглянутим п'єзоелементом.

Виберемо п'єзоелемент, що робить подовжні коливання по товщині (рис.5.9).

Вивчення частотних характеристик системи випромінювач - приймач показало, що ці характеристики мають симетричні максимуми щодо основної антирезонасної частоти f_0 . Виберемо в якості робочої цю частоту, оскільки в нас ті самі елементи працюють на випромінювання і прийом (див. підрозділ 5.1):

$$f_p = f_0 = 3,5 \text{ МГц.}$$

По визначенню:

$$f_0 = \frac{C^D}{2 \cdot l_0} \quad (5.6)$$

Взявши з табл. 5.2. значення швидкості акустичних хвиль C^D , одержимо :

$$l_0 = \frac{C^D}{2f_0} = \frac{4580}{2 \cdot 3,5 \cdot 10^6} = 6,5 \cdot 10^{-4} \text{ м} \approx 0,65 \text{ мм.}$$

Відношення , що визначає відсутність побічних мод коливань і рівне за умовою:

$$\frac{b}{l_o} = \frac{0,4}{0,65} = 0,6 < 0,7, \text{ виконується.}$$

5.4.6. Розрахунок фокусуючої лінзи

Зсув фокуса у бік лінзи при збільшенні θ від 0 до $\theta_{\max}$ ($\sin\theta_{\max}=D/(2R_{\text{л}})$) (аберація) дорівнює $r_{f0}-r_f(\theta_{\max})$.

У нашому випадку $\theta_{\max}=15^\circ$ і $r_{f0}-r_f(\theta_{\max})=14$ мм.

Тому що $r_{f0}-r_f(\theta_{\max})>1$ см, використовується безабераційна лінза.

Графічно лінза може бути представлена в такий спосіб (рис.5.10).

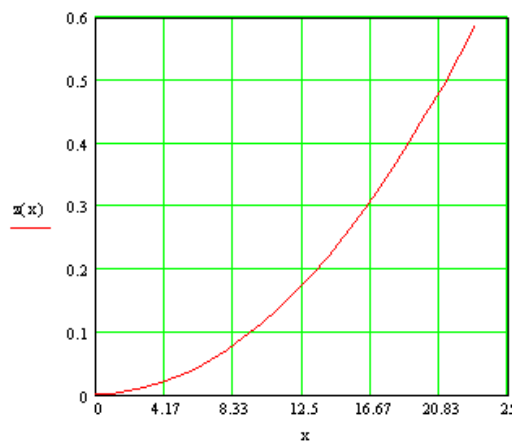

Рис.5.10. Форма поверхні безабераційної лінзи

Необхідно прагнути до того, щоб хвильовий опір матеріалу лінзи $z_{\text{л}}$ не сильно відрізнявся від хвильового опору робочого середовища $z_{\text{с}}$ і загасання на максимальній товщині лінзи було малим.

5.4.7. Розрахунок частотних характеристик перетворювача

Остаточні розрахунки представлені у виді графіків на рис.5.11-5.16.

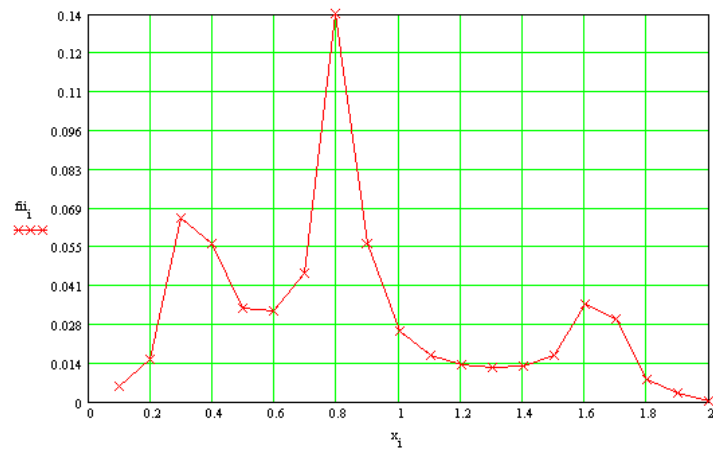

Рис.5.11. АЧХ у режимі випромінювання.

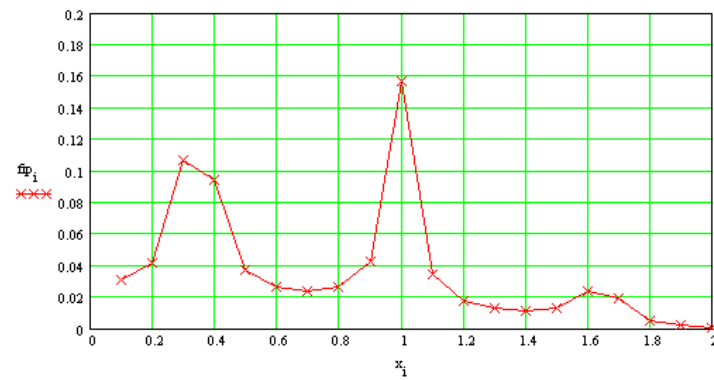

Рис. 5.12. АЧХ у режимі прийому .

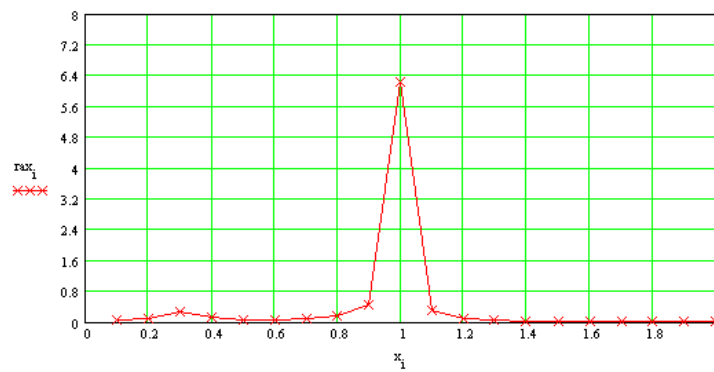

Рис. 5.13. Залежність активного складового вхідного електричного опору перетворювача від частоти.

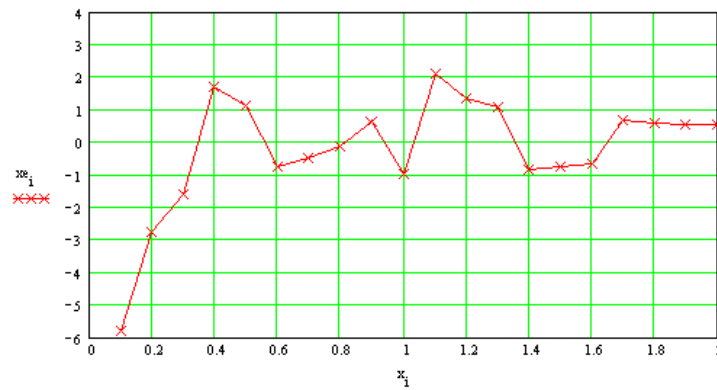

Рис.5.14. Залежність реактивного складового вхідного електричного опору перетворювача від частоти

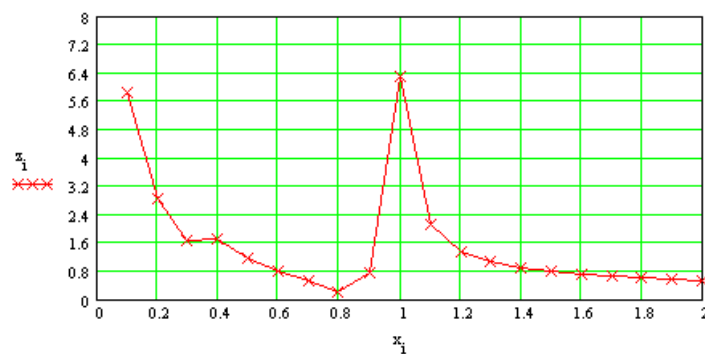

Рис. 5.15. Залежність модуля вхідного електричного опору перетворювача від частоти

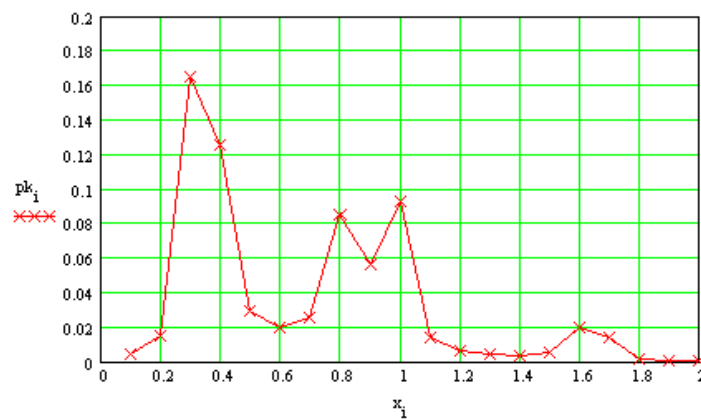

Рис. 5.16. Залежність коефіцієнта подвійного перетворення від частоти

Отримані результати переведемо в ненормовані величини . Для цього:

-визначимо площу активної поверхні A_0 по формулі:

$$A_0 = 4 \cdot H \cdot t; \quad (5.7)$$

$$A_0 = 1,92 \cdot 10^{-5} \text{ м}^2;$$

-визначимо ємність перетворювача:

$$C_0 = \frac{A_0 \cdot \epsilon_{33}^s}{l_0}; \quad (5.8)$$

де ϵ_{33}^s - діелектрична проникність ($\epsilon_{33}^s = 5.133 \cdot 10^{-9} \text{ м/Ф}$)

$$C_0 = 150, \text{ пФ.}$$

1). Коефіцієнти передачі в режимі випромінювання і прийому :

$$k_{\text{и}} = 15705 \text{ Па/В};$$

$$k_{\text{п}} = 1,21 \cdot 10^{-4} \text{ В/Па.}$$

2). Коефіцієнт подвійного перетворення:

$$k = 1,9.$$

3). Активного і реактивна складового вхідного електричного опору:

$$R_0 = 117,9 \text{ Ом};$$

$$X_e = -266,7 \text{ Ом.}$$

4). Модуль вхідного електричного опору:

$$|z| = 291,5 \text{ Ом.}$$

5.4.8. Розрахунок коефіцієнта передачі середовища

Ціль розрахунку, що нижче приводиться, полягає у визначенні коефіцієнта передачі середовища із врахуванням: фокусування ультразвукового пучка в режимі випромінювання на відстань r_{f2} і динамічне фокусування в режимі випромінювання; загасання ультразвукової хвилі в біологічних тканинах; коефіцієнта відбиття каменю.

Знайдемо коефіцієнт передачі середовища, що дорівнює відношенню інтенсивності прийнятого і випромінюваного сигналів.

Потужність, випроменена групою випромінювачів і рівна $P_{\text{изл}}$, на відстані r_{max} через загасання зменшиться до значення:

$$P_{\text{изл}} \cdot 10^{-0,1\beta \left[\frac{\partial B}{\partial l} \right] r_{\text{max}}},$$

β - коефіцієнт поглинання ультразвукових хвиль у робочому середовищі в децибелах на одиницю довжини на частоті 3,5 МГц:

$$\beta = 8,695 \cdot \alpha = 3 \text{ дБ/см} = 300 \text{ дБ/м},$$

по даним [11]: $\alpha = 0,35 \text{ см}^{-1}$.

І розподілиться на площі, рівній :

$$S_{\text{фок}} = 1,5 X_{0,5} \cdot H.$$

Якщо $S_{\text{кам}} = \pi \cdot r^2$ - миделевий перетин жовчного каменю, то від каменю убік випромінювача відіб'ється наступна частина цієї потужності:

$$\frac{S_{\text{кам}}}{S_{\text{фок}}} \cdot H.$$

Оскільки камінь можна розглядати як сферичний випромінювач, що випромінює в простір, то інтенсивність відбитого сигналу в площині приймача буде дорівнювати:

$$I_{\text{пр}} = \frac{1}{2\pi r_{\text{max}}^2} \cdot P_{\text{изл}} \cdot \frac{S_{\text{кам}}}{S_{\text{изл}}} H \cdot 10^{-0,2\beta \left[\frac{\partial B}{\partial l} \right] r_{\text{max}}} \quad (5.9)$$

Підставивши сюди $P_{изл} = I_{изл} \cdot D \cdot A$, і врахувавши, що $X_{0,5} \approx \frac{r_f}{D} \cdot \lambda$,

одержимо :

$$\begin{aligned} I_{np} &= \frac{1}{2\pi r_{\max}^2} \cdot I_{изл} \cdot \frac{S_{кам} \cdot D \cdot A}{1,5 \cdot X_{0,5} \cdot A} H \cdot 10^{-0,2\beta \left[\frac{\partial B}{\partial l} \right] r_{\max}} = \\ &= \frac{I_{изл}}{3\pi r_{\max}^2} \cdot S_{кам} \cdot H \cdot \frac{D \cdot D \cdot 4}{r_f \cdot \lambda \cdot 4} \cdot 10^{-0,2\beta \left[\frac{\partial B}{\partial l} \right] r_{\max}} = \\ &= \frac{I_{изл}}{3\pi r_{\max}^2} \cdot S_{кам} \cdot H \cdot 4K \cdot 10^{-0,2\beta \left[\frac{\partial B}{\partial l} \right] r_{\max}} \end{aligned}$$

де $K = \frac{D^2}{4r_f \lambda}$ - коефіцієнт відносного фокусування.

Остаточно:

$$K_{cp} = \frac{I_{np}}{I_{изл}} = \frac{S_{кам} \cdot H \cdot 4K}{3\pi r_{\max}^2} \cdot 10^{-0,2\beta \cdot r_{\max}}. \quad (5.10)$$

Підставимо в отриманий вираз значення з вихідних даних і одержимо :

$$K_{cp} = \frac{4 \cdot 7,1 \cdot 1,8 \cdot 10^{-6} \cdot 2,89 \cdot 10^{-2}}{3 \cdot 3,14 \cdot (200 \cdot 10^{-3})^2} \cdot 10^{-0,2 \cdot 3 \cdot 10^2 \cdot 0,2} = 1,6 \cdot 10^{-18}.$$

Отримане значення буде використовуватися для визначення максимальної чутливості прийомного тракту.

Згідно [22] пошкоджуючі біоефекти не виявляються при інтенсивностях ультразвуку (середніх за часом і пікових по простору) менше $0,1 \text{ Вт/см}^2$, а

також, коли добуток інтенсивності і часу опромінення (експозиція) ультразвуком не перевищує 50 Дж/см^2 .

Для визначення максимальної інтенсивності випромінювання в імпульсі, що задовольняє зазначеній вимозі, знайдемо спочатку залежність її від відстані до випромінювача.

Будемо вважати, що за рахунок фокусування вона (інтенсивність) збільшується назад пропорційно ширині пучка в даній площині з координатою r .

Поза фокальною областю скористаємося наближенням променевої акустики. Тоді, як видно з мал. 6.15:

$$\frac{J(r)}{J(0)} = \frac{D}{d} = \frac{r_f}{r_f - r} = \frac{1}{1 - r/r_f} = 1 + \frac{r}{r_f}, \text{ якщо } \frac{r}{r_f} \ll 1$$

З урахуванням загасання одержуємо:

$$\frac{J(r)}{J(0)} = \left(1 + \frac{r}{r_f}\right) \cdot 10^{-0,1\beta r}.$$

Визначимо координату площини з максимальною інтенсивністю. Для цього необхідно знайти похідну отриманого виразу і дорівняти її до нуля:

$$\frac{d}{dr} \left(\frac{J(r)}{J(0)} \right) = 10^{-0,1\beta r} \left(\frac{1}{r_f} - 0,1\beta \ln 10 \left(1 + \frac{r}{r_f} \right) \right)$$

$$r = \frac{1}{0,1\beta \ln 10} - r_f = \frac{1}{0,1 \cdot 3 \cdot 10^2 \ln 10} - 57,2 \cdot 10^{-3} = -4,272 \cdot 10^{-2} < 0$$

Це вказує на те, що при заданому β і $r_f = r_{f3} = 57,2 \text{ mm}$ (табл. 4.1) максимуму інтенсивності в області додатніх r не спостерігається, тобто найбільша інтенсивність при $r = 0$.

Визначимо зв'язок між інтенсивністю випромінювання в імпульсі і середньої за часом і пікової по простору (surface peak time averred - SPTA) інтенсивністю на границі буферної зони.

При скануванні випромінююча апертура переміщається уздовж напрямку сканування. При цьому крапка А (мал. 6.16), розташована проти середини апертури в її крайнім положенні, буде опромінюватися в плинні періоду сканування $\frac{n}{2}=14$ раз імпульсами тривалістю τ_u . Якщо вибрати період сканування:

$$T_{\text{скан}} = T_{\text{обз}} \cdot N_{\text{шагов}} = \left(\frac{2r_{\text{max}}}{c} \right) N_{\text{шагов}},$$

де $N_{\text{шагов}}$ - число комутацій для сканування довжини 20 мм

$$(N_{\text{шагов}} = \frac{20}{b} = \frac{20}{1} = 20), \quad \text{то:}$$

$$J_{\text{SPTA}} = J_u \cdot \frac{14\tau_u}{T_{\text{скан}}} = J_u \cdot \frac{14\tau_u}{N_{\text{шагов}} \cdot \frac{2r_{\text{max}}}{c}}$$

Звідси:

$$J_u = \left(\frac{N_{\text{шагов}}}{14} \right) \left(\frac{2r_{\text{max}}}{c} \right) \frac{1}{\tau_u} \cdot J_{\text{SPTA}} \quad (5.11)$$

Підставляючи $\tau_u = 1,33$ мкс, $r_{\text{max}} = 66,5$ мм, $c = 1,54 \cdot 10^6$ мм/с у формулу (5.11), одержимо :

$$J_u = \frac{20}{14} \left(\frac{2 \cdot 6,65 \cdot 10^{-2}}{1,54 \cdot 10^3} \right) \cdot \frac{J_{\text{SPTA}}}{1,33 \cdot 10^{-6}} = 95 J_{\text{SPTA}}$$

Узявши $J_{\text{SPTA}} = 0,1 \text{ Вт} / \text{см}^2$, одержимо :

$$J_{u \text{ max}} = 9,5 \text{ Вт} / \text{см}^2,$$

Це значення відповідає тискові:

$$P_u = \sqrt{J_u} \cdot \rho c = \sqrt{9,5 \cdot 10^4} \cdot 1,54 \cdot 10^6 = 3,82 \cdot 10^5 \text{ Па}.$$

Згідно [23], максимальна амплітуда акустичного тиску, створювана діагностичними ехо-імпульсними ультразвуковими приладами, сягає $7,7 \cdot 10^5$ Па. Однак, у нашому випадку через наявність буферної рідини обмеження

на амплітуду тиску накладається кавітаційною межею. Відомо, що в звичайних умовах межа кавітації близька до тиску насиченої пари рідини при даній температурі. Значення даного тиску для різних рідин наведені в табл.5.3.

Таблиця 5.3
Тиск насиченої пари (у КПа)

t, °C	Вода	Спирт етиловий	Ефір етиловий
20	2,3	6,0	58,7
40	7,3	17,9	122

Як видно з табл.5.3, кавітаційна межа значно менше тиску, припустимого для людських тканин, розрахованого вище.

Виберемо в якості буферної рідини етиловий спирт. Тоді максимально припустимий тиск при температурі, близької до температури людського тіла: $P_{\text{ч}} = 17,9 \cdot 10^3 \text{ Па}$ (етиловий спирт дозволений до застосування в медицині).

5.4.9. Розрахунок напруги генератора і напруги ехо-сигналу

Визначимо збуджувану напруга і напругу ехосигналу в такий спосіб:

$$\kappa_{\text{и}} = \frac{P_0}{U_{\text{г}}}, \quad (5.11)$$

де $\kappa_{\text{и}}$ - коефіцієнт передачі в режимі випромінювання;

$U_{\text{г}}$ - збуджувана напруга.

$$U_{\text{г}} = 2,6 \text{ В}$$

$$\kappa_{\text{р}} = \frac{U_{\text{ехо}}}{P_1}, \quad (5.12)$$

де $\kappa_{\text{р}}$ - коефіцієнт передачі в режимі прийому ;

$U_{\text{ехо}}$ - напруга ехосигналу.

$$U_{\text{ехо}} = 0,66 \text{ мВ.}$$

5.5. Технологія виготовлення скануючого багатоеlementного перетворювача

Розглянемо технологічний процес виготовлення такого датчика, розбитий на окремі операції.

1. Береться монолітна, поляризована по товщині п'єзопластина з PZT-8, покрита по обидва боки електродом у виді металевої плівки.

2. На одну (тильну) сторону п'єзопластини наноситься демпфер у формі паралелепіпеда так, щоб край подовжніх граней п'єзопластини залишився непокритим демпфером на рівні 1 мм. Демпфер виготовляється з епоксидного компаунда ЕД-5 з 30 % PbO .

3. На тильну частину демпфера в процесі полімеризації встановлюється половина роз'єму зі штирями, що надає модулевій твердість; виведення від штирів виведені на бічну поверхню демпфера.

4. На бічні грані демпфера встановлюють дві гнучкі друковані плати струмовивідних провідників, крок яких дорівнює подвоєному крокові п'єзоelementів решітки , а провідники на гранях зміщені один відносно одного на крок решітки [Заявка № 62-40012, 870826, МКИ ЧА61В 8/00, Японія].

5. Після пайки на бічні грані компаунда, що демпфірує, з наклеєними на ньому струмовідводящими провідниками 6, наноситься гетерогенна суміш на основі епоксидної смоли.

6. З робочої сторони модуля в п'єзопластині нарізаються рівнобіжні пази на товщину пластини з кроком штахет $b = 0,4$ мм.

7. Технологічні зазори заповнюються клеєм.

8. На модуль наноситься металеве покриття, що забезпечує електричне з'єднання робочої поверхні всіх п'єзоelementів, і з'єднується з заземленими виходами роз'єму.

9. Після металізації модуля наноситься чвертьхвильовий перехідний шар з органічного скла Д-34-1 11.

10. До модуля приєднується друга половина роз'єму з виводами у вигляді кручених пар провідників багатожильного кабелю. Кабель проводиться через отвір корпусу і його провідники припаюються до приладового роз'єму.

Корпус приладового роз'єму, корпус усередині металізовані, з'єднані з земляними контактами рознімання і утворюють екран від зовнішніх електродинамічних полів .

11. Кабельне введення у корпус герметизується за допомогою вулканізації.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛІВ 1-5

1. Акустика: Справ./ Под ред. М.А.Сапожкова. - М.: Радио и связь, 1989. - 336с.
2. Дидковский В.С., Найда С.А., Алексеенко А.В. Широкополосные электроакустические тракты медицинских приборов. Монографія (Рекомендовано до друку Вченою Радою НТУУ "КПІ" Протокол №8 від 1 липня 2013 г.). - Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014.- 264 с.
3. Аналоговая и цифровая электроника/ Под ред. О.П.Глудкина.-М.: Горячая Линия-Телеком, 1999.-768с.
4. Аронов Б.С. Электромеханические преобразователи из пьезоэлектрической керамики. - Л.: Энергоатомиздат,1990.- 272с.
5. Баскаков С.И. Лекции по теории цепей. - М.: Изд-во МЭИ, 1991.-224с.
6. Вахитов Я.Ш. Теоретические основы элетроакустики и электроакустическая аппаратура. -М.: Искусство, 1982. -415с.
7. Гусак А.А., Гусак Г.М. Справочник по высшей математике. - Минск: Навука і тэхніка,1991. - 480с.
8. Дидковский В.С., Найда С.А. О методе расчета фокальных зон при динамической фокусировке ультразвукового пучка. –К., 1992. -9 с. -Деп. в УкрИНТЭИ 01.06.92, №776-Ук92.
9. Дидковский В.С., Найда С.А. Линзовый безабберационный концентратор для локального измерения или возбуждения акустических полей в биологических тканях. –К., 1992. -8 с. -Деп. в УкрИНТЭИ 08.06.92, №839-Ук92.
- 10.Дидковский В.С., Найда С.А. О выборе оптимального соотношения между разрешением и числом зон динамической фокусировки при конструировании ультразвуковых диагностических сканеро // Вест. Киев. политехн. ин-та. Электроакустика и звукотехника. -1993. -Вып. 17. -С.38-42.

11. Дидковский В.С., Лущик У.Б., Найда С.А. Требования к преобразователям медицинских эхоскопов для визуализации ультразвукового изображения позвоночного канала // Электроника и связь. – 2001. - №11. – С. 49-50.
12. Дидковский В.С., Найда С.А., Самир Гази Фарис Кураан. Анализ широкополосных пьезоэлектрических излучателей // Электроника и связь, - 1999. - № 7, - С. 37-41.
13. Дидковский В.С., Найда С.А., Самир Гази Фарис Кураан. Принципы построения универсального пьезопреобразователя медицинского ультразвукового эхоскопа // Український журнал медичної техніки і технології. – 1999. - № 4, - С. 31-34.
14. Дидковский В.С., Найда С.А., Самир Гази Фарис Кураан. Особенности динамической фокусировки ультразвука в широкополосных медицинских эхоскопах с частотным сканированием // Техническая диагностика и неразрушающий контроль. – 2000. №4. С.59-61.
15. Дідковський В.С., Найда С.А. Вимірювання параметрів ультразвукового пучка медичного ехоскопа // Український журнал медичної техніки і технології. - 1998. - №1,2. - С.24-28.
16. Дідковський В.С., Найда С.А. П'єзоелектричні перетворювачі медичних ультразвукових сканерів: Навч. посібник. - К.: НМЦВО, 2000. - 178 с.
17. Домаркас В.И., Р.-И.Ю. Кажис. Контрольно-измерительные пьезоэлектрические преобразователи. Вильнюс: Минтис, 1975.- 258с.
18. Домаркас В.И., Пилецкас Э.Л. Ультразвуковая эхоскопия. – Л.: Машиностроение, 1988.- 276с.
19. Залесский В.В. Анализ и синтез пьезоэлектрических преобразователей. - Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1971.-152с.
20. Ермолов И.Н. Контроль ультразвуком: Краткий справ. - М.: НПО ЦНИИТМАШ, 1992. - 86с.

21. Кайно Г. Акустические волны: Устройства, визуализация и аналоговая обработка сигналов: Пер.с англ. - М.: Мир, 1990. - 656с.
22. Каневский И.Н. Фокусирование звуковых и ультразвуковых волн. -М.: Наука, 1977. - 336с.
23. Касаткин Б.А., Павин Н.Я. Сравнительный анализ и энергетические оценки широкополосных пьезопреобразователей // Дефектоскопия. – 1979. №1. - С.61-66.
24. Касаткин Б.А., Павин Н.Я. Многопараметровая оптимизация и энергетические оценки широкополосные пьезопреобразователей // Акуст. журн. – 1980. - Т.26 . - Вып.5. - С.721-726.
25. Королев М.В., Карпельсон А.Е. Широкополосные ультразвуковые пьезопреобразователи. - М.: Машиностроение, 1982. - 157с.
26. Моисеев Н.Н., Иванюков Ю.П., Столярова Е.М. Методы оптимизации.- М.: Наука, 1978.- 352с.
27. Найда С.А. Методы построения и оптимизации пластинчатых широкополосных пьезоэлектрических излучателей. –К., 1997. -21 с. - Деп. в ГНТБ Украины 11.11.97, №548-Ук97.
28. Неразрушающий контроль: В 5 кн. Кн.2. Акустические методы контроля: Практ.пособие / Под.ред. В.В. Сухорукова. - М.: Высш.шк., 1991. -283с.
29. Потёмкин В.Г. Система MATLAB: Справочное пособие. – М.: Диалог. – МИФИ, 1997.-350с.
30. Применение ультразвука в медицине: Физические основы: Пер. с англ../ Под ред. К.Хилла. – М.: - Мир, 1989.- 568 с.
31. Принципы фокусировки и сканирования в ультразвуковых диагностических эхоскопах. Медицинские приборы, оборудование и инструменты. - 1991. - Вып.1.

- 32.Пьезокерамические преобразователи. Методы измерения и расчёт параметров: Справочник / Под ред. С.И.Пугачёва. - Л.: Судостроение, 1984.
- 33.Розенберг Л.Д. Звуковые фокусирующие системы.-М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949.-110с.
- 34.Самир Гази Фарис Кураан. Оптимизация пластинчатых широкополосных пьезопреобразователей для медицинских ультразвуковых эхоскопов // Український журнал медичної техніки і технології. -2000. -№3-4. -С.21-26.
- 35.Самир Гази Фарис Кураан. Динамическое частотное сканирование в широкополосных ультразвуковых эхоскопах // Электроника и связь, - 2000. - № 8. -Т.1. -С.56-57.
- 36.Самир Гази Фарис Кураан. Широкодиапазонный перестраиваемый пьезопреобразователь эхо-сигнала для медицинского ультразвукового эхоскопа // Электроника и связь, - 2000. - № 9. -С.72-73.
- 37.Самир Гази Фарис Кураан. Возбуждение коротких акустических импульсов пьезопреобразователем с переходными слоями с помощью электрических импульсов специальной формы // Вимірювальна техніка в технологічних процесах (Зб.наук.пр. за результатами VIII науково-технічної конференції “Вимірювальна техніка в технологічних процесах”, Хмельницький). –2001. №8. –С.181-185.
- 38.Скучик Е. Основы акустики: В 2 т.-М.: Мир,1976.-Т.2.-546с.
- 39.Смарышев М.Д. Направленность гидроакустических антенн. -Л.: Судостроение, 1973.-280с.
- 40.Собенин Я.А. Расчет полиномиальных фильтров. - М.: Связьиздат, 1963.-208с.
- 41.Справочник по гидроакустике / А.П.Евтютов, А.Е.Колесников, А.П.Ляликов и др.-Л.: Судостроение, 1982.-344с.

42. Увидешь то, что вам необходимо. Ультразвуковая диагностика. Краткий каталог фирмы KONTRON INSTRUMENTS(Франция). Printed in France 0893.
43. Ультразвук. Маленькая энциклопедия / Под ред. А.П.Голяминой.-М.: Советская энциклопедия, 1979.-400с.
44. Ультразвуковая диагностика: Краткий каталог фирмы “KONTRON INSTRUMENTS”, Франция.1993.
45. Ультразвуковая система IDI 1000. Спецификация. Worldwide Headquarters ATL Ultrasound. 1997.
46. Ультразвуковые преобразователи: Пер. с англ./ Под ред. Е.Киучи. -М.: Мир, 1972.-424с.
47. Ультразвуковые преобразователи для неразрушающего контроля. Под ред. И.Н. Ермолова. - М.: Машиностроение, 1986.- 280с.
48. Физика визуализации изображений в медицине. В 2-х томах. Т.2. Пер. с англ./ Под ред. С.Уэбба. - М.: Мир,1991.-408с.
49. Эхо-камера SSD 630. Многоцелевой линейный и секторный сканер. Printed in Japan 91-5 U13-415(D).
50. Эхо-камера SSD 650. Высококачественный многоцелевой линейный и секторный сканер. ALOKA. Рекл. проспект. Printed in Japan 90-3U12-33(D).
51. SIEMENS. Sonoline Elegra Platform. Ground – Breaking Ultrasound Technology. From the Ground Up. Siemens Medical System. Inc. 1998. Printed in the USA.
52. SIEMENS. Explore new territory with our. VFX 13-5 Multi-D™ Array transducer. 1999 Siemes Medical Systems. Inc.
53. Sonosite™ 180 – переносна ультразвукова система нового покоління. Технічні характеристики. ATL. Рекламна сторінка.
54. The HDI (High Defimation Imaping) 1000 System – a new class of ultrasaund, 1997. ATL Ultrasound. R-1245 Printed in USA 2-97.

55. Дідковський В.С. Електроакустичні п'єзокеамічні перетворювачі. Навч. посібник. / В.С. Дідковський, О.Г. Лейко, В.Г. Савін – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2006. – 448 с.
56. Пат. на корисну модель 80344 Україна, МПК А61N 7/00, G01N 29/00. Випромінювач ультразвукового терапевтичного апарату / Дідковський В.С., Найда С.А., Желяскова Т.М.; заявники та власники Дідковський В.С., Найда С.А., Желяскова Т.М. – № u201213518; заявл. 26.11.2012; опубл. 27.05.2013, Бюл. №10/2013.
57. Chivers R.C, Zell K., Peak J.C.F., Fielding S.H. The tethered float ultrasonic radiometr// *Acustica*. -1993. -№2. -V.79. -P.170-174
58. Desilets C. S., Fraser J. P., Kino G. S. The design of efficient broad – band piezoelectric transducers // *IEEE Trans. Sonics Ultrason.* –1978. №3. P.115–125.
59. Handrik Willing et al. Diagnostic ultrasound for two–dimensional temperature mapping in hypertermia and laser–induced tissue coagulation// *Acustica*. Supliment 1. January/Faruary 1999, Vol. 85. – 3aBD3.
60. Ostrovskii I.V., Marchenko A.T. Variable thickness piezoelectric transducers for medical applications // 3 Annual Convention of the AIUM, Georgia, 1991, Absrakt. №4012.
61. SIEMENS. Explore new territory with our. VFX 13–5 Multi–Dä Array transducer. 1999 Siemes Medical Systems. Inc.
62. SIEMENS. Sonoline Elegra Platform. Ground – Breaking Ultrasound Technology. From the Ground Up. Siemens Medikal System. Inc. 1998. Printed in the USA.
63. Sonositeä 180 – переносна ультразвукова система нового покоління. Технічні характеристики. ATL. Рекламна сторінка.

РОЗДІЛ 6

ПАСИВНІ МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ. АКУСТОТЕРММОМЕТРІЯ

6.1. Розрахункові співвідношення методу акустотермометрії біологічних тканин

Новим і в вищому ступені актуальним напрямком в ранній медичній діагностиці є діагностика за пасивним функціональним зображенням людського тіла, яка отримана методами реєстрування фізичних полів людини різної природи [1]. З таких методів найменш розробленим є акустотермометричний, який полягає в реєстрації власного теплового акустичного випромінювання тіла. З його допомогою можна вимірювати не тільки поверхневу, але і глибинну температуру, що принципово не може бути виконано засобами радіометрії, інфрачервоної техніки та ін., і на що була звернена увага ще в [23] і вказані такі галузі застосування як геофізика, океанологія, техніка. Контроль глибинної температури тіла при фізіотерапевтичному впливі на організм людини і гіпертермічному - на пухлини запропонований в [3]. З ціллю з'ясування перспективності методу в медицині порівнянно з радіотермометричним були проведені теоретичні і експериментальні дослідження методу і практичних схем його реалізації при використанні плоских п'єзоелектричних перетворювачів (ПП) для реєстрації акустичного випромінювання [4-10]. Проте, через неадекватний вибір в них моделей ПП і акустичних полів не вдалося пояснити значного кількісного розходження теоретичних і експериментальних результатів. В цій роботі на основі обґрунтованих моделей були одержані співвідношення, які дозволяють розрахувати оптимальні параметри акустотермометра.

В якості моделей біологічних тканин використовується вода, яка має близьке значення акустичного імпедансу. Оскільки фізичною причиною як електромагнітного (радіочастотного), так і акустичного теплових випромінювань будь-якого середовища є хаотичний б.рух його атомів і молекул, вираз для спектральної густини акустичного випромінювання

безмежного середовища аналогічно виразу закону випромінювання Релея-Джинса, який є окремим випадком закону випромінювання абсолютно чорного тіла Планка при $hf \ll k_\sigma T$, а саме:

$$\varepsilon(f, T) = \frac{dI}{df} = \frac{2\pi \cdot f^2 k_\sigma T}{v^2} \quad (6.1)$$

де $h = 6,62 \cdot 10^{-34}$ Дж/с - стала Планка; $k_\sigma = 1,38 \cdot 10^{-23}$ Дж/К - стала Больцмана; f, v - частота і швидкість акустичних коливань в середовищі; T - термодинамічна температура середовища. Якщо врахувати, що інтенсивність акустичних хвиль $I = P^2 / (2 \cdot \rho v) = P^2 / (2 \cdot Z_2)$, для квадрату акустичного тиску P^2 теплових акустичних коливань в інтервалі $\Delta f \ll f$ безмежного середовища з температурною T з (1.1) отримуємо:

$$P^2 = \frac{4\pi \cdot f^2 \rho k_\sigma T \Delta f}{v} \quad (6.2)$$

де ρ - густина, а $Z_2 = 1,54 \cdot 10^6$ Па·с/м - питомий акустичний імпеданс води.

Нехай датчиком тиску, як і в [4-10], є кругла п'єзoeлектрична пластина з діаметром $D \gg \lambda$ (λ - довжина хвилі в воді) і з питомим імпедансом Z_0 , яка навантажена з тильної сторони демпфером з питомим імпедансом z_1 , а з передньої – має один чи два чвертьхвильових шара з питомим імпедансом $(z_3/Z_2)^2 = Z_0/Z_2$ чи $(Z_3/Z_4)^2 = Z_0/Z_2$ відповідно, причому, електричним навантаженням ПП є індуктивність $L \approx 1/(\omega_0^2 \cdot C_0)$, ω_0 - частота його механічного резонансу, а C_0 - статистична ємність п'єзопластини. Користуючись представленням цієї системи в вигляді складного електромеханічного чотирьохполюсника, який описаний ланцюжковою (А - чи Брейзіга) матрицею, для коефіцієнта перетворення тиску в плоскій хвилі, яка падає нормально до поверхні ПП, у відсутності ПП, в напругу, отримуємо вираз:

$$K_{по} \equiv U/P = (z_0 / z_2)^{1/2} \cdot (I_0 \cdot e_{33}) \quad (6.3)$$

де $l_0 = v^D/(2 \cdot f_0)$ - товщина п'єзопластини, v^D - швидкість звуку при сталій індукції D , ϵ_{33} - електрична стала. Для найбільш поширеної п'єзокераміки і води $(z_0/Z_2)^{1/2} \approx 4.5$. Видно, що шари діють як трансформатори тиску і збільшують $K_{\text{по}}$. Крім того, вони розширюють смугу пропускання Δf навіть у відсутності демпфера ($z_1 = 0$), так що у випадку двох шарів $\Delta f/f_0 \approx 0.6$. При цьому можна вважати, що $K_{\text{п}}(f) \approx K_{\text{по}}$ внутрішній смузі Δf і $K_{\text{п}}(f) = 0$ - поза цієї смуги.

Врахуємо ту принципову обставину, що поле теплових акустичних коливань є полем некогерентних джерел: має рівноймовірний напрям і випадковий характер фаз у просторі. Найбільш поширеною моделю такого поля в гідроакустиці є поле, в якому статистичні незалежні джерела рівної продуктивності рівномірно розподілені за поверхнею сфери в дальньому полі антени (ПП) [14]. В рамках цієї моделі коефіцієнт перетворювача тиску теплових коливань [15]:

$$K_{\text{ш}} = \frac{K_{\text{по}}}{\sqrt{K}} \quad (6.4)$$

де $K = 4\pi A_0 / \lambda^2 = (\pi D / \lambda)^2$ - коефіцієнт концентрації антени, A_0 - площа ПП.

Для використаного у [8] ПЕП з $D = 20$ мм, $f_0 = 2$ МГц ($\lambda = 0.7$ мм): $K_{\text{ш}} = K_{\text{по}}/90$, тобто майже на два порядки менша за $K_{\text{по}}$.

З врахуванням (6.2) і (6.4) вираз для квадрату напруги на електродах ПП, відповідного тепловим акустичним коливанням середовища, має вигляд:

$$U_{\text{ш.сп}}^2 = (K_{\text{ш}} P)^2 = \frac{Z_2}{A_0} k_{\text{с}} T_{\text{сп}} K_{\text{по}}^2 \Delta f \quad (6.5)$$

тобто представляє собою "білий" шум. Тут Δf може бути порядку f_0 . На виході ПП воно квадратично сумується з напругою його власних теплових шумів, яка, згідно теореми Найквіста, дорівнює:

$$U_{\text{шн}}^2 = 4 R k_{\text{с}} T_{\text{ш}} \Delta f \quad (6.6)$$

де $R = \int_{f_n}^{f_v} R(f) \cdot df / \Delta f$ еквівалентний опір шумів;

$R(f)$ - дійсна частина електричного імпедансу ПП з електричним навантаженням; T_n - температура ПП; $\Delta f = f_v - f_n$

Можна показати, що висновком комплексної теореми взаємності ПП є співвідношення:

$$K_n(f) \approx 2 \sqrt{\frac{RA_0}{GZ_1 + Z_2}} \quad (6.7)$$

де $G = 1$, $G = (z_2/z_3)^2 = Z_2/Z_0$, $G = (z_4/z_3)^2 = z_2/z_0$ для випадків відсутності, наявності одного чи двох шарів відповідно; точна рівність виконується на частоті f_0 . З врахуванням (6.7) співвідношення шумів середовища і ПП дорівнює:

$$\frac{U_{ш.ср}^2}{U_{ш.п}^2} = \frac{T_{ср} / T_n}{1 + GZ_1 / Z_2} \quad (6.8)$$

З (6.8) видно, що при $T_{ср} \approx T_n$, відсутності узгоджуючих шарів ($z_3 = z_4 = z_2$) і $z_1/z_2 \gg 1$, що у цьому випадку необхідно для отримання широкої смуги пропускання ПП, співвідношення значно менше за одиницю. Тому для використання в акустотермометрі цей випадок не представляє цікавості. При наявності шарів і $GZ_1/z_2 = z_1/z_0 \ll 1$: $U_{ш.ср}^2 \approx U_{ш.п}^2$

Із співвідношення (6.5) можна визначити температуру однорідного середовища. У випадку однорідного середовища з відомою температурою T_0 , в якій на глибині z є ділянка, яка нагріта відносно середовища на температуру ΔT , вимірювання температура дорівнює

$$T = T_0 + \Delta T \exp(-z/\delta),$$

і для визначення z і ΔT необхідне двочастотне зондування на частотах f_1 і f_2 , так що

$$T_1 = T_0 + \Delta T \exp(-z/\delta_1), \quad T_2 = T_0 + \Delta T \exp(-z/\delta_2),$$

де δ_1, δ_2 - довжина затухання на цих частотах. Розв'язуючи цю систему рівнянь відносно ΔT і z отримуємо:

$$\Delta T = \left(\frac{(T_1 - T_0)^{\delta_1}}{(T_2 - T_0)^{\delta_2}} \right)^{1/(\delta_2 - \delta_1)}$$

$$z = \ln \left[\frac{T_1 - T_0}{T_2 - T_0} \right] \frac{\delta_1 \delta_2}{\delta_1 - \delta_2}$$

Розглянемо тепер випадок ПП з фокусуючою лінзою, яка в [8] використовувалась тільки для демонстрації великого поперечного просторового разрешення, але раніше не розглядалась. Візьмемо в якості радіуса сферу, яка синфазно випромінює у всі напрямки і яка знаходиться у фокусі лінзи, радіус просторової кореляції $\rho = \lambda/2$. При врахуванні розходження сферичної хвилі і її затухання з коефіцієнтом $\gamma = Af^n$ (для біологічної тканини $n \approx 1$), в площині ПП отримуємо плоску хвилю з тиском:

$$P^2 = \frac{\pi \cdot Z_2}{F^2} k_\delta T(F) \int_{f_n}^{f_n} \exp(-AfF) df \quad (6.9)$$

де F , $T(F)$ - фокусна відстань лінзи і температура середовища в фокусі. Вираз для напруги на електродах ПП має вигляд:

$$U_{ш.ф}^2 = K_{no}^2 P^2 = U_{ш.сер}^2 \left\{ \frac{\exp(-Af_n F) - \exp(-Af_6 F)}{A \Delta f F} \cdot \frac{\pi D}{2F} \right\}^2 \quad (6.10)$$

де $U_{ш.сер}^2$ визначається з (6.5) з заміною $T_{сер}$ на $T(F)$. Якщо $\gamma_{в,н} \ll 1$, вираз переходить в наступний:

$$U_{ш.ф}^2 = U_{ш.сер}^2 \left\{ \frac{\pi D}{2F} \right\}^2 \quad (6.11)$$

Спектр напруги представляє собою "білий" шум. Узявши $(D/F)_{\max} = 2$, отримуємо, $U_{ш.ф}^2 = U_{ш.сер}^2 \pi^2$, тобто інтенсивність обумовлена сфокусованим сигналом, майже в 10 разів більша, ніж несфокусованим. Оскільки інтенсивність власних шумів ПП (6.6) від фокусування не залежить, то співвідношення $U_{ш.сер}^2 / U_{ш.н}^2$ у стільки ж разів збільшиться. Цей випадок можна

реалізувати, якщо для вимірювання поверхневої температури тіла ПП з лінзою розташувати на відстані F від тіла, а простір між ними в вигляді збіжного конусу заповнити водою, закривши вершину конусу акустично прозорим вікном.

У випадку $\gamma F \approx 1$ коефіцієнт при $U_{\text{ш.сер}}^2$ у (6.11) все ще набагато більший за, тобто має вигоду і при визначенні глибинної температури. Другою важливою перевагою при цьому є те, що для цього достатньо одночастотного зондування.

Що до спектра напруги у (6.11), то воно вже не є "білим" шумом. Проте, визначення із нього температури в фокусі $T(F)$ з врахуванням того, що $\gamma(f) = Af^n$ припущенно відомим, не представляє великих зусиль.

Особливістю акустотермометра біологічних об'єктів є вимога чутливості порядку 1°K чи $1/310 = 0.003$ (0.3 %). Для вимірювання інтенсивності шумових сигналів з високою чутливістю в радіоастрономії використовують ланцюги, які складаються з 3-х кілець [16]: смугового фільтра високої частоти (ФВЧ) з коефіцієнтом передачі k_1 ; квадратичного детектора (КД) з нелінійною характеристикою $y = \beta x^2$ і фільтра низьких частот (ФНЧ) з функцією передачі k_2 . Вважається, що $x(t)$ є стаціонарним випадковим процесом з нульовим середнім значенням, тобто $x(t) = 0$. Тоді коефіцієнт згладжування флуктуацій Q , дорівнює співвідношенню відносної флуктуації $\delta_y/y = \sqrt{2}$ на виході детектора до відносної флуктуації $\delta/\xi = \Theta/T_{\text{cp}}$ (при $U_{\text{ш.сер}}^2 \gg U_{\text{ш.п}}^2$) на виході ФНЧ, дорівнює:

$$Q \equiv \frac{\delta_y/y}{\delta/\xi} = \sqrt{\Delta W \Delta \Omega}$$

де $y = \beta x^2$, $\sigma_y^2 = 2\beta^2 \langle x^2 \rangle^2$, δ_y , δ , Θ - середньоквадратичне відхилення величин y , ξ , T_{cp} від їх середнього значення. Звідси :

$$\Theta = T \sqrt{\frac{2\Delta \Omega}{\Delta W}}$$

де ΔW - смуга ФВЧ, центроване коло W_0 , а $\Delta\Omega \ll \Delta W$ - смуга ФВЧ. Це граничне значення чутливості, яке досягається тільки тоді, коли відносна чутливість вихідного приладу не гірша Θ/T . Для цього на вимірювальних приладах можна подати зустрічну постійну напругу - ξ_0 і зробити цей прилад більш чутливим. Але стабільність показників приладу порушується повільними флуктуаціями підсилення ("дрейфом нуля"). Від їх впливу позбавляє модуляційний метод вимірювання.

У [6-10] використовувалась механічна модуляція (нагадаємо, для нефокусуєчого ПП): періодичне з частотою 10 Гц перемикання випромінювання від об'єкта на випромінювання з води, яке знаходиться між ПП і модулятором. Розглянемо процес модуляції більш докладніше. При цьому на вхід ФВЧ (ПП + УВЧ) надходить випадковий процес:

$$U(t) = U_{ш.п}(t) + U_{ш.сеп}(t) \text{ протягом часу } 0 < t < \pi/\Omega;$$

$$U(t) = U_{ш.п}(t) + U_{ш.в}(t) \text{ протягом часу } \pi/\Omega < t < 2\pi/\Omega;.$$

Оскільки $U_{ш.п}(t)$, $U_{ш.сеп}(t)$, $U_{ш.в}(t)$ - незалежні випадкові процеси, вони попарно квадратично сумуються, так, що середньоквадратичну напругу можна представити у вигляді:

$$U^2 = U_{ш.п}^2 + U_{ш.в}^2 + \mu(t) \cdot (U_{ш.о}^2 - U_{ш.в}^2)$$

де $\mu(t) = 1$ при $0 < t < \pi/\Omega$ і $\mu(t) = 0$ при $\pi/\Omega < t < 2\pi/\Omega$, а частина, яка змінюється з частотою Ω дорівнює $U_{ш.о}^2 - U_{ш.в}^2 \ll U_{ш.п}^2 + U_{ш.в}^2$. Слід відзначити, що в роботі [6] для середнього квадрату звукового тиску помилково був прийнятий вираз $P^2 = (z_2/A_0)k_6(T_0 - T_n)df$, в результаті чого для відповідної напруги виявилось набагато менше істинного, яке визначається виразом (6.5). Малий змінний доданок у (6.15) на фоні великої складової можна виділити за допомогою синхронного детектора (СД), який виконує перемноження ВЧ напруги шумів на напругу від модулятора, і ФНЧ. Приймаючи до уваги, що $x(t) = k_1 U(t)$, $y = \beta x^2(t) = \beta k_1^2 U^2(t)$, знаходимо постійну складову, яка вирізає ФНЧ, для нефокусуєчого ПП:

$$\xi = k_2 \frac{A a_1}{2} \beta \cdot k_1^2 \frac{Z_2}{A_0} k_\delta (T_0 - T_B)$$

де A - амплітуда напруги, яка подається на СД від модулятора, $a_1 = 2/\pi = 0.64$ - коефіцієнт Фур'є розкладання функції $\mu(t)$. Суттєво, що величина змінної складової в (6.15) представляє різницю двох великих величин, які по черзі підсилюються УВЧ. Тому при нелінійному обмеженні в підсилювачі величини $[2 \cdot (U_{ш.п}^2 + U_{ш.о}^2)]^{1/2}$ значно зменшиться змінна доданка, а разом з ним - в стільки ж разів і чутливість визначення температури. Цим схема акустотермометра принципово відрізняється від тієї яку розглядаємо в [16], де на вхід ФВЧ надходить процес $f(t) = f_0(t) + \mu(t)\Delta f(t)$, де внутрішній шум $f_0(t)$ і зовнішній шум $\Delta f \ll f_0(t)$ - незалежні випадкові процеси. У випадку порушення лінійності для значень $f_0(t)$ (в [16] він не розглядався) для Δf підсилення залишиться лінійним. Із-за зазначеної вище помилки автори [6] могли не звернути уваги на цю різницю, якою можна пояснити майже в 10 разів менше експериментально визначення значення чутливості порівнянно з теоретичним (6.14).

Оскільки для фокусування на глибину тіла перетворювача механічну модуляцію здійснити неможливо, можна скористатись нульовим модуляційним методом, при якому вхід УВЧ з частотою Ω' перемикається з ПП на шумовий еталон і назад. Якщо еталоном взяти резистор в термостаті з температурой T_e і підібрати опір резистора таким, щоб на виході ФНЧ був нуль, то з врахуванням малості інтенсивності власних шумів ПП можемо записати рівність:

$$4Rk_\delta T_e \Delta f = \frac{\pi Z_2}{F^2} k_\delta t_{cp} \frac{\exp(-\gamma_n f) - \exp(-\gamma_B f) \Delta f}{A \Delta f F}$$

звідси

$$T_{оп} = \frac{4R \left(F^2 / \pi Z_2 \right) A F \Delta f}{\exp(-\gamma_n f) - \exp(-\gamma_B f)}$$

Зміна температури відносно цього значення на ΔT приведе до зміни ξ :

$$\xi = \frac{k_2 \frac{Aa_1}{2} \beta \cdot k_1^2 \frac{\pi \cdot Z_2}{F^2} \exp(-\gamma_n f) - \exp(-\gamma_b f) \Delta T}{AF}$$

При такій модуляції, на відміну від механічної, частоту ω , а разом з нею і $\Delta\omega$, можна взяти значно більшими, а час $\tau = 1/\Delta\omega$ - значно меншим. Так, відповідно з (6.14) для отримання $\Theta = 0.5$ К при $T = 310$ К і $\Delta\omega = 2 \cdot \pi \cdot 10^6$ с⁻¹ достатньо $\tau = 1/\Delta\omega = 0.12$ с, що майже на два порядки менше, ніж $\tau = 30$ с в [5-10], і дозволяє вимірювати температуру в реальному масштабі часу.

6.2. Нульовий модуляційний метод вимірювання теплового акустичного випромінювання біологічних об'єктів

6.2.1. Постановка задачі

Чутливість акустотермометра в значній мірі може залежати від вибору метода вимірювання випромінювання і схеми його реалізації.

Модуляційний метод дозволяє виділити слабкі шумові сигнали електромагнітного випромінювання в радіоастрономії на фоні власних шумів приймача [17], а нульовий модуляційний - значно підвищить точність вимірювання температури біологічних об'єктів за їх тепловим акустичним випромінюванням [2,3,4], який реєструється за допомогою п'єзоелектричного перетворювача (ПП). Електрична схема методу в останньому випадку не аналізувалась, а точність вимірювання температури виявилась значно меншою, ніж витікає з теорії [17]. Такий аналіз даний в цій роботі.

Блок-схема акустотермометра з робіт [8,9] приведена на рис.6.1.

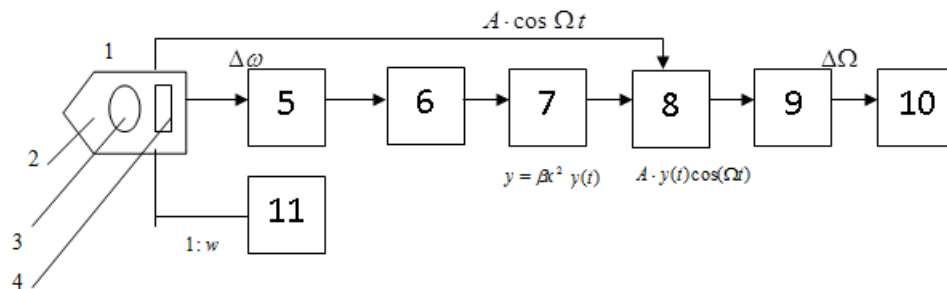

Рис.6.1. Блок-схема акустотермометра.

Акустотермометр через блок модулятора 1, заповнений водою, з акустично прозорим вікном 2 вводиться до стикання з об'єктом, наприклад, зі шкірою пацієнта. Шумовий акустичний сигнал з тіла пацієнта модулюється обтюратором 3, який обертається електродвигуном, і поступає на п'єзоперетворювач 4. Сигнал з його виходу через трансформатор 5 подається на широкосмуговий ВЧ підсилювач 6, детектується квадратичним детектором (КД) 7 і подається на синхронний детектор (СД) 8, на який поступає опорна напруга з модулятора. З виходу СД сигнал подається для усереднення на фільтр низької частоти (ФНЧ) 9 і реєструється самописцем 10; температуру модулятора вимірює схема 11.

При відкритому модуляторі на ПП поступає випромінювання від досліджуваного об'єкта, при закритому – випромінювання із води, яка заповнює модулятор. Цей сигнал є еталонним. Коли температура тіла і модулятора збігаються, самописець повинен установитися на нульовому показнику. Звідси і назва методу: нульовий модуляційний.

6.2.2. Аналіз блоків електричної схеми нульового модуляційного методу

Розглянемо послідовно кожний блок акустотермометра.

1. П'єзоперетворювач

Як показано в [13], середній квадрат напруги на електродах ПП, відповідного тепловим акустичним коливанням об'єкта чи води в модуляторі, дорівнює:

$$\langle U_{o,s}^2 \rangle = \langle p_{ef}^2 \rangle \cdot K_{IIo}^2 = (Z_2/A_0) \cdot k_o \cdot T_{o,s} \cdot K_{IIo}^2 \cdot \Delta f, \quad (6.12)$$

де $z_2 = 1,5 \cdot 10^6 \text{ Па} \cdot \text{с} / \text{м}$ – питомий акустичний імпеданс, однаковий для об'єкта і води; A_0 – площа ПП; $k_o = 1,38 \cdot 10^{-23} \text{ Дж} / ^\circ\text{К}$ – стала Больцмана; $T_{o,s}$ – температура тіла чи води в $^\circ\text{К}$; Δf – ширина смуги частот ПП, в якій $K_{II}(f) \cong K_{IIo}$, а за межами якої $K_{II}(f) \cong 0$; K_{IIo} – коефіцієнт перетворення тиску

– напруга в плоскій хвилі з фронтом, паралельним площині ПП, на частоті його механічного резонансу (антирезонансу) f_0 .

Електричною напругою ПП є індуктивність, яка підключена до його електродів і налагоджена в резонанс з ємністю затиснутого ПП. Акустично ПП узгоджений з об'єктом (водою) за допомогою двох чвертьхвильових (на частоті f_0) шарів з $z_0 > z_3 > z_4 > z_2$, де z_0, z_3, z_4 – питомі акустичні імпеданси ПП, першого і другого шарів відповідно. В цьому випадку:

$$K_{\Pi o} = (z_3 / z_4) \cdot l_0 / e_{33} = (z_0 / z_2)^{1/2} \cdot l_0 / e_{33}, \quad (6.13)$$

де l_0 – товщина, e_{33} – п'єзоелектрична стала ПП. З (6.13) видно, що наявність узгоджуючих шарів збільшує $K_{\Pi o}$, причому у випадку ПП, коли використовують п'єзокераміку, це збільшення ~ 5 . Крім того, наявність шарів розширює смугу пропускання Δf .

Ефективна напруга $\langle U_{o,b}^2 \rangle^{1/2}$ є е.р.с. еквівалентного генератора шумового сигналу, внутрішній імпеданс якого є комплексним, а дійсна частина в смузі частот Δf :

$$R = R(f_0) = (z_2 / (4 \cdot A_0)) K_{\Pi o}^2, \quad (6.14)$$

і є, згідно теоремі Найквіста, джерелом власного теплового електричного шуму ПП [18]:

$$\langle U_{\Pi\Pi}^2 \rangle = 4 \cdot R \cdot k_{\theta} \cdot T_{\Pi\Pi} \cdot \Delta f. \quad (6.15)$$

З (2.2.1.1), (2.2.1.3) і (2.2.1.4) витікає:

$$\langle U_{\Pi\Pi}^2 \rangle / \langle U_{o,b}^2 \rangle = T_{\Pi\Pi} / T_{o,b}, \quad (6.16)$$

і при $T_{\Pi\Pi} = T_{o,b}$ це відношення дорівнює одиниці. Помітимо, що у випадку фокусуєчого ПП співвідношення може бути $\ll 1$ [13].

Величини $\langle U_{o,b}^2 \rangle^{1/2}$ і R в залежності від матеріала п'єзоперетворювача і його площини можуть змінюватись у широких межах. Так, для пластини з ніобата літію ($z_0 = 34 \cdot 10^6$ Па · с/м, $e_{33} = 1,22$ Кл/м²) площиною (1×1) см², яка має частоту $f_0 = 1,3$ МГц, і яка узгоджена з водою за допомогою чвертьхвильової

пластини хлористого калію ($z_3 \cong 9 \cdot 10^6 \text{ Па} \cdot \text{с/м}$) в смузі частот $(0,9 \div 1,8) \text{ МГц}$, $\langle U_{0,g}^2 \rangle^{1/2} = 83 \text{ мкВ}$, а $\text{Re}Z = R = 450 \text{ кОм}$. Для п'єзокераміки PZT – 8 з близькими, крім, $e_{33} = 13,2 \text{ Кл/м}^2$, параметрами $\langle U_{0,g}^2 \rangle^{1/2} = 7 \text{ мкВ}$, а $R = 3,8 \text{ кОм}$.

2. Узгоджуючий трнсформатор

Еквівалентна схема для розрахунку трансформатора представлена на рис.6.2 Вона аналогічна схемі узгоджуючого низькоомного джерела з підсилювачем, яка застосовується в звукотехніці [19], у якої е.р.с. детермінованого сигналу замінена шумовою напругою $U_{o,b}(t)$, а внутрішній опір генератора е.р.с. – комплексною. На схемі позначені: БП – безшумний підсилювач; $U_{\text{під}}$ і $I_{\text{під}}$ – шумові напруга і струм еквівалентних генераторів власного шуму підсилювача. Приведення внутрішніх джерел шуму до входу підсилювача характеризує шумові властивості незалежно від коефіцієнта його підсилення, що дозволяє порівнювати його шум з вхідним сигналом. Еквівалентний генератор струму $I_{\text{під}}$ враховує ті власні шуми, рівень яких на виході залежить від повного внутрішнього опору джерела сигналу (в даному випадку Z). Еквівалентний генератор $U_{\text{під}}$ характеризує власні шуми, рівень яких досягає при замкненому за змінним струмом вході підсилюючого елемента. Кількісні значення $U_{\text{під}}$ і $I_{\text{під}}$ визначаються типом підсилюючого елемента: біполярного транзистора (БТ), операційного підсилювача (ОП) чи польового транзистора (ПТ). Співвідношення сумарної (разом з шумом самого підсилювача) інтенсивності шуму до власного теплового шуму джерела сигналу F – коефіцієнт шуму, для перших двох елементів робиться мінімальним при оптимальному внутрішньому опорі джерела сигналу. В даному випадку:

$$w_{onm} = \sqrt{(U_{ni0} / I_{ni0}) / |Z|} = \sqrt{R_{onm} / |Z|} \cong \sqrt{R_{onm} / R}, \quad (6.17)$$

а $F_{\text{min}} = 3$. Звернемо увагу на те, що R_{onm} не є еквівалентним опором шуму підсилювача, яке можна використовувати аналогічним до виразу (6.17)

образом, як це зроблено в [20], де $I_{\text{під}}$ взагалі не враховувалось і питання про оптимальне w не ставилось.

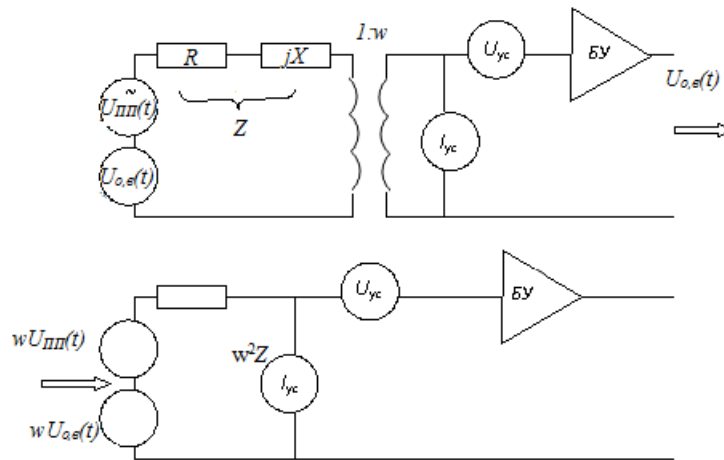

Рис.6.2. Еквівалентна схема для розрахунку трансформатора

Враховуючи значення $F_{\min} = 3$ і те, що сам сигнал (6.12) є шумовим, а також вираз (6.16) при $T_{\text{шн}} = T_{o,в}$, на вході БП отримуємо:

$$\langle U_{\Sigma \min}^2 \rangle = 4 \cdot w^2 \cdot \langle U_{o,в}^2 \rangle. \quad (6.18)$$

З теорії [17] витікає, що точність визначення температури об'єкта з величини $\langle U_{\Sigma \min}^2 \rangle$ на основі співвідношення (6.12) дорівнює:

$$\frac{\theta}{T_o} = 4 \sqrt{\frac{2}{\Delta \omega \cdot \tau}} = 4 \left(\frac{\theta}{T_o} \right)_{\text{порог}}, \quad (6.19)$$

де $\Delta \omega$ - ширина смуги кругових частот пропускання ПП; $\tau = 1/\Delta \Omega$, $\Delta \Omega$ - ширина смуги кругових частот пропускання ФНЧ (у випадку RC - фільтра першого порядку $\tau = RC$). Відзначимо, що замість терміна точність в [2, 3, 4] вживається термін чутливість – мінімальна різниця температур, яка виявляється, а в виразі для порогової чутливості необгрунтовано замість $\Delta \omega$ вживається Δf .

Вкажемо на інший варіант шумового узгодження – безтрансформаторний. Він складається в збільшенні R ПП до $R_{\text{опт}}$ шляхом зменшення A_0 і збільшення $K_{\text{по}}$ у відповідності з виразом (6.13), (6.14). В

цьому випадку $\langle U_{\Sigma \min}^2 \rangle$ на вході БП буде дорівнювати значенню (6.18) при $\omega = 1$, а точність визначається виразом (6.19). З нього видно, що максимальна точність при наявності на вході УВЧ біполярного транзистора чи операційного підсилювача в 4 рази менша, ніж теоретична (обмежена величиною флуктуації прийнятого шумового сигналу – флуктуаційна точність).

Для ПТ $I_{\text{під}} \cong 0$, так що в еквівалентній схемі залишається тільки джерело шумової напруги, яке увімкнене послідовно з джерелом сигналу. Очевидно, що при збільшенні ω чи R коефіцієнт шуму зменшується до 1. При цьому точність визначення температури прямує до значення $2 \cdot (\theta / T_0)_{\text{порог}}$.

З огляду на те, що ПТ, володіють меншим коефіцієнтом шуму, але мають значно менший коефіцієнт підсилення, ніж БТ. З врахуванням обох факторів, в звукотехніці наприклад, вважається [19], що підсилювачі на ПТ доцільні для роботи з високоомним джерелом сигналу з $R \geq 1 \text{ кОм}$. Їм слід віддавати перевагу перед підсилювачами БТ при $R_r > 50 \text{ кОм}$.

В кінці цього розділу відзначимо наступну обставину: із сказаного і з рис.2.2 видно, що шумова напруга $U_{\text{ПП}}(t)$ і $U_{\text{о.в}}(t)$ мають різну природу, тому спроба визначення спектра теплових акустичних шумів води за частотною залежністю $\text{Re}(Z)$, яка вимірюється за допомогою імпедансного моста в [20], також як і посилення на [20], як на експериментальне підтвердження теоретичного виду спектра, в [2], є помилкою.

моду.

3. Підсилювач високої частоти

При наявності модуляції з частотою Ω середній квадрат напруги шумів на вході БП при оптимальному узгодженні можна представити в вигляді:

$$\langle U_{\Sigma}^2 \rangle = \left[4 \langle U_{\text{с}}^2 \rangle + \mu(t) \cdot (\langle U_0^2 \rangle - \langle U_{\text{с}}^2 \rangle) \right] \cdot w^2, \quad (6.20)$$

де $\mu(t) = 1$ при $0 < t < \pi / \Omega$ і $\mu(t) = 0$ при $\pi / \Omega < t < 2\pi / \Omega$, а $\langle U_0^2 \rangle - \langle U_{\text{с}}^2 \rangle \ll \langle U_0^2 \rangle \cong \langle U_{\text{с}}^2 \rangle$

Видно, що мала модульована частина утворена різницею середніх

квадратів двох випадкових процесів, які діють по черзі на фоні шумів ПП і УВЧ. На виході УВЧ з коефіцієнтом підсилення $k_1(\omega)$ середній квадрат напруги шумів буде дорівнювати $\langle X^2 \rangle = k_1^2 \cdot \langle U_{\Sigma}^2 \rangle$. Дисперсія цієї напруги, згідно теорії випадкових процесів, $\sigma_x^2 = (1/T) \cdot \int_0^T [X(t) - \bar{X}]^2 dt$, а оскільки до квадратичного детектора $\bar{X} = 0$, то $\sigma_x^2 = \langle X^2 \rangle$ чи $\sigma_x = \langle X^2 \rangle^{1/2}$. Це значить, що підсилювач повинен бути лінійним аж до амплитуд на виході, які дорівнюють:

$$X_m = k_1 \langle U_{\Sigma}^2 \rangle^{1/2} \cdot k_{II} = 2k_1 \cdot w_{om} \langle U_e^2 \rangle^{1/2} \cdot k_{II}. \quad (6.21)$$

Порушення лінійності буде приводити до зменшення модульованої частини сигналу, а тому і точності вимірювання.

4. Квадратичний детектор

Відміною від звичайного детектора, який застосовується для виділення НЧ складової амплітудно модульованого сигналу в радіотехніці, є відсутність ємності, яка паралельна опору навантаження детектора. Він повинен задовольняти наступні вимоги: 1) протяжністю квадратичної характеристики до тих самих значень амплітуд (6.21), що і УВЧ; 2) пропускати постійну складову. Першій вимозі задовольняють схеми піднесені до квадрату, які побудовані в вигляді діодних ланцюжків, які дозволяють отримати квадратичну характеристику в результаті кусочно – гладкої апроксимації параболічної кривої, а також ПТ з протяжністю квадратичної характеристики до 12В. Другий – діодні ланцюжки і ПТ. Але, для других потрібна компенсація великої сталої складової джерела живлення, притому з похибкою значно меншою за модульовану складову сигналу.

5. Синхронний детектор

Він представляє собою перемножувач змінної опірної напруги з частотой Ω і амплітудою A і продетектованої однополярної флуктуючої ВЧ напруги. Збільшена у A раз напруга $u(t)$ на вході КД, СД збільшується в

стільки ж разів і величину модульованої складової, середнє значення якої $A \cdot \overline{\Delta y}$ пропорційно різниці температур еталона і об'єкта. Слід звернути увагу на важливу, не відмічену у [17], обставину. Оскільки СД пропускає сталу складову, то його схема повинна володіти високою стабільністю балансу. У зв'язку з цим вкажемо на простий спосіб перевірки схеми нульового модуляційного методу, який в [2,3,4] не використовувався: подавши опорну напругу на СД з вимкненим модулятором, виміряти величину дрейфу нуля.

6. Фільтр нижніх частот

Призначений для згладжування НЧ частини флуктуацій продетектованного сигналу до величини, яка забезпечує задану у відповідності з (6.19) точністю вимірювання, а також фільтрацію змінної складової з частотою модуляції. На останньому зупинимось докладніше. Скористуємось виразом для середнього в часі значення сигналу після ФНЧ з [14], враховуючи функцію передачі фільтра $k_2(\omega)$, яка була опущена в [17]:

$$\bar{\xi}(t) = A \cdot \left[\overline{y_0} \cdot \cos(\Omega t) + \left(\overline{\Delta y} / 2 \right) \sum_k a_k \cdot (k\Omega \pm \Omega) \cdot t \right] \cdot k_2(\omega) \cong A \cdot \left[\overline{y_0} \cdot k_2(\Omega) \cdot \cos(\Omega t) + a_1 \cdot \overline{\Delta y} / 2 \right], \quad (6.22)$$

де $k_2(0) = 1, a_1 = 2/\pi$. Звідси витікає, що для виділення сталої складової ξ_0 необхідно виконати умову: $a_1 \cdot \overline{\Delta y} / \overline{y_0} = (1/\pi) \cdot \overline{\Delta y} \gg \overline{y_0} k_2(\Omega)$ чи $\overline{\Delta y} / \overline{y_0} \gg \pi \cdot k_2(\Omega)$. У випадку ФНЧ першого порядку $k_2(\Omega) = [1 + (\Omega / \Delta\Omega)^2]^{-1/2} \cong \Delta\Omega / \Omega$, (де $\Delta\Omega = 1/\tau, \tau = RC$). Отримуємо:

$$\Omega \gg \pi \cdot \sqrt{\Delta\omega / 2\tau}. \quad (6.23)$$

В [20] $\Delta f = 0,8$ МГц, $\tau = 30$ с. Після підстановки цих значень, отримаємо $f_m \gg 1,4 \cdot 10^2$ (f_m - частота модуляції), тоді як використовувалась $f_m = 10$ Гц. Для ФНЧ другого порядку, отримаємо:

$$\Omega \gg (\sqrt{\pi} / 2) \cdot \sqrt[4]{\Delta\omega / 2\tau^3}, \quad (6.24)$$

і для тих же параметрів $f_m \gg 1$ Гц.

Цікаво відзначити, що вираз для порогової точності від порядку фільтра не залежить, тому що коефіцієнт який в нього входить сгладжує флуктуації

$Q = \sqrt{\Delta\omega / \Delta\Omega} \equiv \sqrt{\Delta\omega \cdot \tau}$ в [17] отриманий для $|k_1(\omega)|^2$ и $|k_2(\omega)|^2$ в вигляді прямокутників.

7. Самописець

Чутливість самописця за напругою повинна бути менша, ніж напруга ξ_0 при обраній точності.

6.2.3. Модифікована схема методу

Цілю використання нульового модуляційного методу в [11] є калібровка ПП за допомогою теплового акустичного випромінювання. В модифікованій схемі вихід УВЧ з'єднувався не з КД, а з входом аналізатора С-74 зі смугою $\Delta f = 100 \text{ кГц}$ і з частотою в діапазоні $(1,4 \div 3) \text{ МГц}$, яка перебудовується вручну. Напруга з виходу аналізатора подавалась на СД того ж типу, що і в [20], який утримував на виході ФНЧ з постійною часу $\tau = 3 \text{ с}$. Відфільтрований сигнал через НЧ підсилювач типу У1-7 подавали на плату АЦП, яка розташована у персональному комп'ютері. Відміна цієї схеми від представленої на рис.6.1 є не тільки в тому, що замість КД в ній є амплітудний детектор аналізатора, але також в характері продетектованного сигналу і умов його перетворення. Оскільки АД прилад має ємність і одночасно з детектуванням викликає згладжування ВЧ флуктуацій, то на СД подається модульований додаток, який їм виділяється, в ФНЧ при частоті 10 Гц ($\Omega = 6,2810$) в $\Delta\Omega / \Omega = 1 / \tau\Omega = 5 \cdot 10^{-3}$ послаблюється, а в УНЧ знову підсилюється і перетворюється в АЦП. В результаті мінімальний розкид величини, яку ми вимірюємо складає $\sim 14\%$, що значно більший ніж чекали.

Цікаво відзначити, що коли вихід аналізатора вмикали безпосередньо до УНЧ (минуючи СД і ФНЧ), то розкид був значно менший. Помітимо, що в обох випадках вимірювалась одна і та ж величина – модульована частина

сумарного шуму на вході УВЧ в смузі частот $\Delta f = 100 \text{ кГц}$, а не $K_{\Pi}(f)$ в першому випадку і $\sqrt{\text{Re } Z}$ – в другому, як це стверджують автори.

Від вимог високої стабільності балансу вільна наступна запропонована схема. Напруга з виходу УВЧ подається на базу германієвого БТ в схемі з загальним емітером, який володіє квадратичною залежністю струму бази від напруги база – емітер в інтервалі $(0 \div 0,5) \text{ В}$, чи на затворі ПТ, який володіє квадратичною характеристикою стокового струму від напруги затвор – істок в інтервалі $(-12 \div 0) \text{ В}$. При цьому в першому випадку коефіцієнт підсилення УВЧ і інтервал лінійності вихідної напруги більш ніж на порядок менше, ніж у другому. З опору навантаження в ланцюгу колектора чи стоку, зашунтованого ємністю, через роздільний конденсатор, який відсікає сталу складову, модульована складова разом подається на УНЧ з шумами, які залишились. При цьому повинна виконуватись умова:

$$1/f_0 \ll \tau_{\phi 1} \ll 1/f_m. \quad (6.25)$$

Підсилена в УНЧ модульована складова через роздільний конденсатор подається на СД з другим ФНЧ с $\tau_{\phi 2} \gg 1/f_m$. Цей фільтр забезпечує також і точність, яка вимагається, вимірювання температури.

СД представляє собою двопозиційний перемикач, який спрацьовує від опірної напруги в фазі з модульованою складовою. Послідовно з ключем може бути додатковий підсилювач, що потребує балансування. Але потрібна стабільність балансу між плечами, набагато менша, ніж в схемі на рис.6.1.

6.2.4. Висновки

На основі вищевикладеного можна сформулювати наступні вимоги, які пред'являються до блоків схеми метода, представленого на рис.6.1:

- оптимальне узгодження шумів перетворювача з шумами УВЧ на вході;
- лінійність підсилювача до значень напруги на виході, в 3 – 4 рази перевищуючих середньоквадратичне значення сумарної напруги шумів;
- протяжність квадратичної характеристики КД до тих же значень амплітуд;

- відсутність роздільних ємностей і трансформаторів між блоками, які знаходяться після КД;
- високу стабільність балансу СД;
- застосування ФНЧ другого порядку при частоті модуляції ~ 10 Гц;
- достатню чутливість самописця.

При їх виконанні точність визначення температури можна збільшити до значення, яке визначається пороговою для об'єкта флуктуаційною точністю.

6.3. Порівняльний аналіз методів радіо- і акустотермометрії людського тіла

Порівнюються характерні параметри методів радіо- і акустотермометрії людського тіла, які отримані за допомогою вже утворених радіотермографів і розрахунків автором варіантів акустотермометра за допомогою апробованих в гідроакустиці моделей антен. Ці моделі враховують принципову різницю між електромагнітними і акустичними антенами, які пов'язані як з граничними умовами на активних і пасивних частинах антен, так і з векторним характером електромагнітного і скалярного – акустичного полів. Відзначають принципові помилки в розрахунках інших авторів, які не використовували моделей гідроакустики. Показано, що фокусування теплового акустичного випромінювання за допомогою двояковогнутої еліптичної лінзи дозволяє :

- 1) вимірювати і сканувати глибину температуру тіла одноканальним, одночастотним акустотермометром, на відміну від багатоканального радіотермографа і багаточастотних чи багатоканальних акустотермометрів, запропонованих іншими авторами;
- 2) отримати порогове значення точності вимірювання, близьке до отриманого в радіотермографах;
- 3) при точності $0,2^{\circ}\text{C}$ зменшити час вимірювання до ~ 1 с і, аналогічно радіотермографу, вимірювати температуру в динамічному режимі;
- 4) отримати просторову розподільну здатність ~ 1 мм на глибині до 10 см, що на порядок краще, а по глибині – на два порядки глибше, ніж з

радіотермографом з еліптичним дзеркалом; 5) разом з модифікованою схемою нульового модуляційного методу, яка була запропонована автором раніше, створити діючий акустотермометр.

6.3.1. Спектри радіочастотного і акустичного випромінювань і порогова точність вимірювань температури

Причиною як радіочастотного, так і акустичного випромінювання з тіла людини є тепловий хаотичний рух його атомів і молекул. Вираз для середнього квадрату напруги електричного поля електромагнітної хвилі $\bar{E}^2$ і квадрата акустичного тиску $\bar{p}^2$ можна отримати безпосередньо з закону випромінювання безмежного середовища Релея - Джинса, який є окремим випадком закону Планка випромінювання абсолютно чорного тіла при $hf \ll k_B T$:

$$\varepsilon(f, T) = dI/df = (2\pi f^2/v^2)k_B T,$$

де h – стала Планка, k_B – стала Больцмана, T – абсолютна температура, ε – спектральна густина, I – інтенсивність випромінювання, v – швидкість відповідних хвиль в середовищі, f – частота. Після підстановки відповідних виразів для I отримуємо:

$$\bar{E}^2 = (4\pi f^2/c^3)k_B T \Delta f, \quad (6.26)$$

$$\bar{p}^2 = (4\pi f^2/v_a)\rho k_B T \Delta f, \quad (6.27)$$

де c, v_a – швидкість електромагнітних і акустичних хвиль, ρ – густина середовища, $\Delta f \ll f$ – смуга частот, яка вирізається антеною чи підсилювачем високої частоти (УВЧ) з спектра шуму. Співвідношення (6.26) і (6.27) служать для вимірювання температури. Однак, точність вимірювання θ/T на виході квадратичного детектора, як відомо, невисока і для “білого” шуму дорівнює

$$\theta/T = \sigma_y / \bar{y} = \sqrt{2}, \quad (6.28)$$

де $\bar{y} \equiv \bar{E}^2, \bar{p}^2$, а σ_y – дисперсія цих величин.

Сгладжування пульсацій відбувається у фільтрі нижніх частот (ФНЧ); звичайно RC-фільтрі з сталою часу $\tau = RC$, який визначає смугу частот $\Delta\Omega = 1/\tau$. Після ФНЧ точність вимірювання температури дорівнює

$$(\theta/T)_{\text{пор.}} = \sqrt{2\Delta\Omega/\Delta\omega} = \sqrt{2/\tau\Delta\omega}. \quad (6.29)$$

Це співвідношення справедливо при умові, що шуми приймального пристрою набагато менші за шуми які приймають, і визначає порогову точність.

Порівняльний аналіз обох методів в залежності від частоти, яку використовуємо, в робочому діапазоні проводився в [2]. Для порівняння розглядалась проста модель біологічного об'єкта в вигляді однородного середовища з сталою відомою температурою T_0 , в якій на глибині Z є ділянка, яка нагріта відносно середовища на температуру ΔT . Задачею є визначення нагріву ділянки ΔT , її глибини Z і положення края X . Величини ΔT і Z розраховувались, при використанні двоспектрального (двочастотного) зондування в середовищі з частотнозалежним затуханням. В якості положення границі X нагрітої ділянки використовувалась координата, яка переміщалась по поверхні тіла датчика, де сигнал спадає вдвічі. Методи характеризували наступними параметрами :

τ - мінімальним часом вимірювання, L – глибиною зондування, тобто максимальною відстанню, на якій можна реєструвати задане вимірювання температури ΔT в площині біологічного об'єкта (ΔX) і по глибині (ΔZ).

Замість терміна точність в [2] використовувався термін чутливість, який означає мінімальну різницю температур, яка знаходиться, взятий з радіоастрономії і який відноситься до абсолютної температури. Для її оцінки використовувались вирази θ_R і θ_A для радіо- і акустотермографії, аналогічні (3.1.4), але в які замість $\Delta\omega$ входить Δf . Помилка в сторону більших значень θ , якщо під τ розуміють сталу часу ФНЧ, складе $\sqrt{2\pi} \cong 2,5$ (250 %). З цієї обставини, що смуга пропускання одиничного акустичного датчика на 3

порядки хужча, слідує, що його точність при однаковому τ в 30 разів хужча, ніж радіометричного. Компенсувати цей недолік, за думкою авторів [2], можна, використовуючи матричний приймач – матрицю акустичних датчиків з $(m \times m)$ елементів і квадратичне підсумування сигналів з їх виходів, що, нібито, повинно привести до зменшення θ_A в m разів. Однак, квадратичне підсумування напруги шуму приводить до одночасного збільшення його дисперсії, а в відповідності до (3.1.3), не змінює точності.

Помітимо, що в якості характеристики електроакустичних датчиків-приймачів під чутливістю розуміють відношення електричної напруги на виході приймача до акустичного тиску. Така чутливість дійсно в m раз збільшиться. В гідроакустиці часто вводять в розглядання дві величини: чутливість за полем і чутливість за тиском. В першому випадку під тиском розуміють тиск в плоскій хвилі, яка падає на антену в напрямку нормалі до поверхні, а в другому – тиск на самій поверхні антени.

6.3.2. Характеристики реалізованих радіотермометрів

За час, який пройшов між публікаціями [2] і [1] для дослідження мозка був побудований 12 – канальний радіотермометр, який працював на довгих хвилях в повітрі 10, 18 і 35 см, з яким з контактним антеном аплікатором була отримана просторова розподільна здатність 1-2 см і точність при сталій часу 12 мс краще, ніж $0,07^\circ\text{C}$. Аплікатор служив для узгодження електричних імпедансів антених і біологічних тканин, без чого більша частина радіотеплового випромінювання, який іде з глибини тіла, відбивалась би від його поверхні. Крім того, його застосування приводить до покращення просторової розподільної здатності, тому що поперечні розміри антени порядку довжини хвилі в тканинах. За допомогою цього радіотермографа було, зокрема, встановлено, що під час сну радіояскрава температура мозку спадає більш, ніж на 1°C , а під час гіпноза права полусфера випромінює більш, ніж ліва.

Для візуалізації радіотеплового випромінювання на довжинах хвиль в повітрі 3 і 8 см використовувалось еліптичне скануюче дзеркало. Об'єкт знаходився в одній фокальній точці площині дзеркала, а приймач – в іншій. Оскільки характеристична глибина, з якою таке випромінювання виходить з тіла дорівнює 0,3 і 1,5 мм відповідно, отримана інформація повинна бути достатньо близькою до отримання за допомогою інфрачервоного зображення кожи. Однак, на відміну від інфрачервоного, короткохвильове випромінювання проникає скрізь шари епідерми, волосся, одягу і навіть через пластичний бандаж. Це створює нову можливість для моніторинга функціональної динаміки кровотоку в підшкірних тканинах. Було отримано через одяг термозображення реакції мозку на нітрогліцериновий тест.

6.3.3. Стан розробок акустотермометра

Що стосується акустотермометрії, то глибинну температуру тіла не вдалось спостерігати і по теперішній час, однією з причин чого, на наш погляд, є відсутність у дослідників [3-6] поняття принципової різниці між електромагнітними і акустичними приймальними антенами теплового випромінювання, які пов'язані як з граничними умовами на активних і пасивних поверхнях антен, так і з векторним характером електромагнітного і скалярного – акустичного поля в воді. Незважаючи на те, що методи розрахунку акустичних антен добре розроблені і апробіровані в гідроакустиці [див., наприклад, 7], в [3-6] вони не використовувались.

При експериментному дослідженні одночастотного термометра в якості акустичної антени використовувалась п'єзоелектрична квадратна чи кругла пластина, через один чи два чвертьхвильових шари навантаження на воду, а електрично – паралельної індуктивністю L , яка налагоджена в резонанс з ємністю загальмованого перетворювача на частоту, яка близька до антирезонансної частоти. Особливістю такої антени є те, що її розміри значно більші за довжину акустичної хвилі в воді, і тому така антена є наведеною.

Відомо, що радіус просторової кореляції дифузного поля дорівнює $\rho_k = \lambda/2$. Розіб'ємо приймач з площиною поверхні A_0 на N незалежних приймачів з поверхнею кожного $\pi\rho_k^2$. Знехтуємо направленістю елементарних приймачів. З врахуванням того, що середній квадрат сили, діє на всю поверхню в $N = A_0/\pi\rho_k$ разів більше, ніж сили, які діють на один приймач, отримаємо значення квадрата середнього по поверхні тиску

$$\langle \bar{P}^2 \rangle = p^2 \pi\rho_k^2/A_0 \ll p^2. \quad (6.30)$$

Строге розв'язання задачі перетворення спектра тиску теплових акустичних коливань (6.27) в електричні коливання на виході перетворювача в рамках моделі дальнього поля перешкод антени отримано в [8]. Згідно цієї моделі, коефіцієнт перетворення тиску в напругу дорівнює:

$$K_{\text{ш}} = U_{\text{ш}}/p_{\text{ш}} = K_{\text{п}}(f)/\sqrt{K}. \quad (6.31)$$

де $K_{\text{п}}(f)$ – коефіцієнт перетворення в напругу тиску плоскої хвилі, яка падає на антену в напрямку нормалі до її поверхні (чутливість за полем), а осьовий коефіцієнт концентрації антени з площиною A_0 :

$$K = 4\pi A_0/\lambda^2. \quad (6.32)$$

Для п'єзопластинки з хвильовим акустичним опіром z_0 , повітряного тильного навантаження $z_1=0$, без, з одним чи з двома чвертьхвильовими шарами з $z_2 < z_3 < z_0$ чи $z_2 < z_3 < z_4 < z_0$ відповідно (z_2 – відноситься до середовища) на антирезонансній частоті:

$$K_{\text{по}} = l_0/l_{33}, K_{\text{по}} = (z_3/z_2)(l_0/l_{33}), K_{\text{по}} = (z_3/z_4)(l_0/l_{33}), \quad (6.33)$$

де $l_0 = v^D/2f_0$ – товщина п'єзопластини, v^D – швидкість звуку в ній при сталій електричній індукції D , l_{33} – електрична стала. З (6.33) видно, що шари діють як трансформатори тиску, збільшуючи $K_{\text{по}}$. Крім того, вони розширюють смугу пропускання Δf у відсутності демпфера. При цьому, підбираючи z_3 , z_3 і z_4 і L , можна добитись щоб внутрі смуги $K_{\text{п}}(f) \cong K_{\text{по}}$ і $K_{\text{п}}(f) = 0$ – поза її.

З (6.31) видно, що чим більший коефіцієнт концентрації антени K , тим менший коефіцієнт перетворення тиску теплового шуму чи, що теж саме, середнє за часом і за поверхнею тиску:

$$\langle \bar{p}^2 \rangle_s = \bar{p}^2 / K = \bar{p}^2 \lambda^2 / 4\pi A_0. \quad (6.34)$$

Це значення дорівнює коефіцієнту концентрації елементарного приймача в (6.30). Користуючись виразом $U_{\text{ак}} = K_{\text{ш}}^2 \langle \bar{p}^2 \rangle_s$, отримуємо

$$\bar{U}_{\text{ак}}^2 = (z_2 / A_0) k_6 T K_{\text{по}}^2 \Delta f. \quad (6.35)$$

Видно, що направленість акустичної антени дозволяє перетворити спектр інтенсивності в “білий” шум напругу на виході перетворювача. При цьому смуга частот, в якій $K_{\text{п}}(f) = K_{\text{по}}$, може бути $\Delta f / f_0 \cong 1$, в результаті чого точність збільшиться у 3 рази, а інтенсивність – в 10 разів.

Розглянемо, які величини $\bar{U}_{\text{ак}}^2$ могли спостерігати в експерименті [3]. В ньому використовувалась пластинка з ніобата літія LiNbO_3 з розміром (1×1) см² ($A_0 = 10^{-4}$ м²), який має частоту $f_0 = 1,3$ МГц, і чвертьхвильова пластинка з хлористого калію, що, по затвердженню авторів, забезпечували доволно ефективне узгодження в робочій смузі частот $0,9 \div 1,8$ МГц. Візьмемо з довідника значення параметрів z – зрізу кристала з LiNbO_3 : $\rho_0 = 4,64 \cdot 10^3$ кг/м³, $v^D = 7800$ м/с ($z_0 = \rho_0 v^D = 33,87$ Па·с/м), $l_{33} = 1,22$ Кл/м², $\varepsilon^s = 20,4 \cdot 10^{-4}$ ($N_t \equiv f_0 l_0 = v^D / 2 = 3650$ Гц·м), звідси $l_0 = 2,8 \cdot 10^{-3}$ м. Для КСІ $\rho = 1,99 \cdot 10^3$ кг/м³, $c = 4,52 \cdot 10^3$ м/с, $z = 8,95 \cdot 10$ Па·с/м. Після підстановки необхідних значення в (3.3.1) і (3.3.3), отримаємо $K_{\text{по}} = 13,7 \cdot 10^{-3}$ В/Па, $\sqrt{K} = 31$. Звернемо увагу, що значення ємності загальмованого перетворювача $C_0 = \varepsilon A_0 / l_0 = 72$ пФ дуже мале, і значення паралельної індуктивності визначається в основному ємністю підімкненого кабеля.

Згідно (6.35) $\bar{U}_{\text{ак}}^2 = 1,1 \cdot 10^{-8}$, а $(\bar{U}_{\text{ак}}^2)^{1/2} = 104$ мкВ. Ефективна напруга $(\bar{U}_{\text{ак}}^2)^{1/2}$ є е.р.с. еквівалентного генератора шумового сигналу, внутрішній імпеданс z якого комплексний, а дійсна частина в смузі частот Δf :

$$R_e z = R(f_0) = (z_2 / 4 A_0) K_{\text{по}}^2, \quad (6.36)$$

і є, згідно теоремі Найквіста, джерелом власного теплового електричного шуму перетворювача з квадратом ефективної напруги, рівним:

$$\bar{U}_{\text{пз}}^2 = 4R \cdot K_6 \cdot T_{\text{п}} \cdot \Delta f, \quad (6.37)$$

де $T_{\text{п}}$ - температура ПП. Оскільки джерелом напруги шуму ($\bar{U}_{\text{ак}}^2$)^{1/2} і ($\bar{U}_{\text{пз}}^2$)^{1/2} незалежні, то квадрат сумарної напруги на виході ПП дорівнює:

$$\bar{U}_{\Sigma}^2 = \bar{U}_{\text{ак}}^2 + \bar{U}_{\text{пз}}^2. \quad (6.38)$$

Можна показати [8], що наслідком комплексної теореми взаємності ПП, як пасивного чотирьохполюсника, в загальному випадку $z_1 \neq 0$ є співвідношення:

$$K_{\text{п}}^2(f) \cong 4R(f)A_0/(Gz_1 + z_2), \quad (6.39)$$

де $G = 1$; $G = (z_2/z_3)^2$; $G = (z_4/z_3)^2$ для випадків відсутності, наявності одного чи двох чвертьхвильових шарів відповідно. З урахуванням (6.39):

$$\bar{U}_{\text{ак}}^2 / \bar{U}_{\text{пз}}^2 = (T/T_{\text{п}})/(1 + Gz_1/z_2). \quad (6.40)$$

Звідси видно, що при $T/T_{\text{п}} \cong 1$, відсутності шарів і $z_1/z_2 \gg 1$, що в цьому випадку необхідно для отримання широкої смуги пропускання ПП, це відношення значно менше за одиницю. Тому для використання в акустотермометрії цей випадок не представляє цікавості. При наявності ж шарів і умови $Gz_1/z_2 \ll 1$, $\bar{U}_{\text{ак}}^2 \cong \bar{U}_{\text{пз}}^2$, а $\bar{U}_{\Sigma}^2 \cong 2 \bar{U}_{\text{ак}}^2$. Відповідно, і точність вимірювання температури θ буде в 2 рази гірша за порогову.

В приведеному вище прикладі ПП з LiNbO_3 $G = (1,5 \cdot 10^6 / 9 \cdot 10^6 = 1/36)$ і навіть при $z_1/z_2 = 4$ $Gz_1/z_2 \cong 0,1 \ll 1$, так що $(\bar{U}_{\Sigma}^2)^{1/2} \cong \sqrt{2} \cdot 104 = 147 \text{ мкВ}$. Змінення цієї напруги дозволяє перевірити викладену теорію за допомогою одного тільки електронного вольтметра з достатньої смуги частот і чутливістю. В [3], на жаль, такі дані не приводяться.

Питання про величину $\bar{U}_{\Sigma}^2$ розглядався в [4,5]. В [4] вона визначалась “за формулою Найквіста $\bar{U}^2 = 4k_6 \cdot \text{Re}Z_{\Sigma} \cdot \Delta f$, де Re – дійсна частина повного вихідного імпедансу ПП, з’єднаного з електричним навантаженням. В величину Z_{Σ} дають вклад досліджуємі шуми об’єкта, а також власні шуми

п'єзоперетворювача і демпфера". Помилка останньої пропозиції і всієї фрази в тому, що, як показано вище, джерела обох шумів різні. Цікаво відмітити, що тут повторена помилка роботи [10], де стверджувалось, що "напруга відгуку гідрофона на тепловий шум середовища є шум Найквіста опіру випромінювання навантаження гідрофона", і вимірювання залежності цього опіру імпедансним методом від частоти приймалась за вимірювання спектра теплових флуктуацій тиску в середовищі. Фактично ж в [4] враховуються тільки власні шуми ПП.

В [5] пропонується, що "ПП приймає акустичне випромінювання досліджуємого об'єкта і демпфера, яке входить в ПП і температура якого T_p визначається інтенсивністю більшої частини випромінювання, яке не залежить від температури середовища T . Менша частина – корисний сигнал – визначається різницею температур $T-T_p$ ". Права частина виражається через дійсну частину електричного імпеданса $\text{Re}Z(f)$ навантаженого ПП

(помітьте, тут вже не Z_Σ) за формулою Найквіста, а "корисна" – виразом $K_p^2(f)(z_2/A_0) \cdot K(T-T_p)df$, де $\bar{p}^2 = (z_2/A_0) \cdot K(T-T_p)df$ – середній квадрат звукового тиску теплових флуктуацій. Очевидно, що цілю такого, за словами автора, "штучного заходу" можна пояснити, не маючи відповідної моделі, "білий" електричний шум акустичного випромінювання на виході ПП і мале значення її ефективної напруги.

6.3.4. Фокусуючий акустотермометр

В [8] запропоновано використовувати ту обставину, що діаметр ПП $D \gg \lambda$, зробивши його фокусуючим. Показано, що середній квадрат сумарної напруги на виодіфокусуючого ПП при $z_1 = 0$:

$$\bar{U}_{\Sigma\Phi}^2 = \bar{U}_{\text{ак}}^2 [2 + (\pi D/2F)^2], \quad (6.41)$$

де $\bar{U}_{\text{ак}}^2$ визначається (6.35), а F – фокусна відстань лінзи. Суттєво, що лінза повинна бути еліптичною, тобто безабераціоною. На відміну від лінзи радіотермографа, в якій об'єкт знаходиться в одному фокусі, а приймач – в

іншому, в акустичній лінзі в фокусі знаходиться тільки область в глибині тіла, яка нас цікавить, а п'єзоприймач – поза тілом і зовні поверхні еліптичної лінзи. При цьому розміри приймача радіотермографа порядку довжини хвилі електромагнітного випромінювання в повітрі, а розміри п'єзоприймача акустичного випромінювання, навпаки, значно більші за довжину акустичної хвилі в тілі. З умови існування дійсних значень розв'язку рівняння еліпса, відповідно вказанному вище положенню об'єкта і приймача, следует, що для вогнутої лінзи:

$$D/2F \leq \sqrt{(1-n)(1+n)}, \quad (6.42)$$

де $n = c_{\text{ж}}/c_{\text{л}} < 1$ – показник переломлення лінзи; $c_{\text{л}}$ і $c_{\text{ж}}$ – швидкості звука в лінзі і рідині. Для двояковогнутої лінзи фокусна відстань в два рази менша, так що відношення $D/2F$ – в два рази більше. Для лінзи з оргскла в воді $n = 1,5 \cdot 10^3 / 2,37 \cdot 10^3 = 0,635$ і $(\pi D/2F)^2 = 9 \gg 2$. При цьому, як видно з (6.41), основний вклад в $\bar{U}_{\Sigma\Phi}^2$ дає випромінювання з області фокуса. Звідси, по-перше, витікає, що можна виміряти абсолютну глибинну температуру тіла одночастотним, одноканальним методом. Причому, на відміну від двохчастотного методу, який розглядався в [2], частоту треба вибирати можливо низьку з малим затуханням, а тому, і великою глибиною проникнення в тканини. Другим наслідком є збільшення точності до значення порогової, тобто в 2 рази краще, порівнянно з нефокусуючим ПП. І, накінець, по-третьє – значно більша інтенсивність шумового сигналу на вході УВЧ, що дозволяє перевищити власні шуми підсилювача.

6.3.5. Вплив елементів схеми на точність вимірювання температури акустотермометром

В експерименті [4] напруга шумів з ПП на вхід УВЧ подавалось скрізь підвищуючий трансформатор з коефіцієнтом трансформації M . З аналізу следует, що існує оптимальне значення M , яке дорівнює:

$$M_{\text{опт.}} = \sqrt{(U_{\text{під}}/I_{\text{під}})/|z|} = \sqrt{R_{\text{опт.}}/|z|}. \quad (6.43)$$

Тут $U_{\text{під}}$ і $I_{\text{під}}$ – шумові напруги і струм еквівалентних генераторів напруги і струму безшумного підсилювача.

При цьому коефіцієнт шуму мінімальний і дорівнює $F_{\text{мін}} = 3$, а оптимальне значення квадрата напруги шуму на вході підсилювача $\bar{U}_{\text{вх.опт.}}^2 = 4 \bar{U}_{\text{ак}}^2$ ($U_{\text{ак}}^2$ визначається (6.35)), а точність:

$$(\theta/T)_{\text{мін}} = 4(\theta/T)_{\text{пор.}} \quad (6.44)$$

Звернемо увагу, що джерелом $U_{\text{під}}$ і $I_{\text{під}}$ різної природи, тому $R_{\text{опт}}$ не є еквівалентним опір шумов підсилювача, квадрат напруги яких визначається за формулою Найквіста, як це помилково робиться в [5], де поняття $M_{\text{опт}}$ відсутнє.

Більша величина шумового сигналу фокусуючого ПП дозволяє вхідним елементам УВЧ взяти польовий транзистор, який має менший, ніж біполярний, коефіцієнт підсилення, але тільки один еквівалентний генератор шуму $U_{\text{під}}$, і виключивши вплив підсилювача на точність акустотермометра.

Для виключення впливу на точність флуктуацій підсилення в [5] використовувався нульовий модуляційний метод : коли модулятор відчинений, на ПП поступає випромінювання від досліджуємого об'єкта, коли закритий – іде шумовий акустичний сигнал з води, який заповнює модулятор, який в свою чергу має близьку температуру і який служить шумовим еталоном температури. Оскільки величина сумарної напруги шуму на виході ПП від положення модулятора майже не залежить, то і точність визначення температури θ теж не змінюється, але точність визначення різниці температур об'єкта і еталона в 2 рази гірша. З'явлення в цьому методі коефіцієнта 2 в виразі для точності в [5] помилково пояснюється впливом двох факторів з коефіцієнтом $\sqrt{2}$ для кожного.

Повний аналіз схеми нульового модуляційного методу даний в [9]. В ній, крім узгоджуючих ланцюгів ПП і УВЧ, в якості елемента схеми, який

може значно погіршити точність, вказаний синхронний детектор (двохквадрантний перемножувач). Запропонована модифікована схема метода, в якій за допомогою квадратичного чи лінійного детектора змінна складова виділяється, підсилюється УНЧ, а потім за допомогою синхронного (фазового) детектора і ФНЧ перетворюється в постійну напругу.

6.3.6. Висновки

Фокусування теплового акустичного випромінювання за допомогою двояковогнутої еліптичної лінзи дозволяє :

- виміряти і сканувати глибинну абсолютну температуру тела одноканальним, одночастотним акустотермометром, на відміну від багатоканального радіотермометра і багаточастотних чи багатоканальних акустотермометров, які запропоновані іншими авторами;
- отримати порогове значення точності вимірювання, яке близьке до отриманого в радіотермографах.
- при точності $0,2^{\circ}\text{C}$ зменшити час вимірювання до ~ 1 сек і, аналогічно радіотермографу, вимірювати температуру в динамічному режимі.
- отримати просторову розподільну здатність ~ 1 мм на глибині до 10 см, що на порядок краще, а по глибині – на два порядки глибше, ніж з радіотермографом з еліптичним дзеркалом.

Разом з модифікованою схемою нульового модуляційного метода, запропонованою автором раніше, створити діючий акустотермометр з вказаними вище параметрами.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 6

1. Godlk E.E., Gulyaev Y.V. Functional imaging of the human body // IEEE Engineering in medicine and biology. 1991. V.10. N 4. P.21-29.

2. Бабий В.И. Перенос акустической энергии в поглощающей и излучающей среде // Морские гидрофизические исследования. 1974. Т.65. N 2. С.189-192.
3. Bowen T. Acoustic passive remote temperature sensing // Acoustic imaging. 1982. P.549-561.
4. Гуляев Ю.В., Годик Э.Э., Дементиенко В.В., Пасечник В.И., Рубцов А.А. О возможностях акустической термографии биологических объектов // Доклады АН СССР. 1985. Т.183. N 6. С.1495-1499.
5. Миргородский В.И., Пасечник В.И., Пешин С.В., Рубцов А.А., Годик Э.Э., Гуляев Ю.В. Зондирование внутренней температуры объектов по их тепловому акустическому излучению // Доклады АН СССР. 1987. Т.297. N 6. С.1370-1372.
6. Пасечник В.И. Оценка чувствительности метода акустотермографии // Акуст. журн. 1990. Т.36. N 4. С.718-724.
7. Пасечник В.И. Акустотермография биообъектов: влияние рассеяния ультразвука и динамики температурных полей // Акуст. журн. 1990. Т.36. N 5. С.920-926.
8. Пасечник В.И. Акустическая термография биологических объектов // Радиотехника. 1991. N 8. С.77-80.
9. Пасечник В.И. Оценка пороговой чувствительности акустотермометров // Акуст. журн. 1993. Т.39. N 1. С.140-143.
10. Аносов А.А., Пасечник В.И. Сравнение чувствительности акустотермометров различных типов // Акуст. журн. 1993. Т.39. N 2. С.207-212.
11. Ерофеев А.В., Пасечник В.И. Калибровка пьезопреобразователей с помощью теплового акустического излучения // Акуст. журн. 1995. Т.41, №4. С.642 – 643.

12.Passechnik V.I., Anosov A.A., Bograchev K.M. Passive thermoacoustic tomography-A new kind of acoustic imaging for material testing and medicine//Acustica united with Acta acustica. 1999. V.85. №1. P.283.

13.Дидковский В.С., Найда С.А. Расчетные соотношения метода акустотермометрии биологических тканей. Киев, 1997. 11 с.// Деп. в ГНТБ Украины 21.04.97 №314-Ук97

14.И.Смарышев М.Д. Направленность гидроакустических антенн. Л.: Судостроение. 1973. 278 с.

15.Справочник по гидроакустике / А.П. Евтютов, А.Е. Колесников, А.П. Ляликов и др. Л.: Судостроение. 1982. 344 с.

16.Рытов С.М. Введение в статистическую радиофизику. 4.1. М.: Наука, 1976. 494 с.

17.Ростов С.М. Введение в статистическую радиофизику. Ч.1. М.: Наука, 1976.- 494 с.

18.Домаркас В.И., Кажис Р-И.Ю. Контрольно измерительные пьезоэлектрические преобразователи. Вильнюс: Минтис, 1975. С.255.

19.Шкритек П. Справочное руководство по звуковой схемотехнике/ Перевод с немецкого. М.: Мир, 1991. С.445.

20.Ezrow D.N. Measurement of the thermal – noise spectrum of water// Journ. Acoustic Soc. of America. V.34, №5, 1962. P.550 – 554.

21. Пасечник В.И. Исследование теплового акустического излучения в рамках модели гидродинамических флуктуаций // Акуст. журн. 1994. Т.40, №4. С.542 – 547.

22.Смарышев М.Д. Направленность гидроакустических антенн. Л.: Судостроение, 1973. 280с.

23.Найда С.А. Нулевой модуляционный метод измерения теплового акустического излучения биологических объектов.

РОЗДІЛ 7 ЗАСОБИ ДІАГНОСТИКИ СЛУХУ ЛЮДИНИ

7.1. Анатомія середнього вуха людини

Слухова система людини складається з кількох функціональних відділів (рис.7.1): зовнішнього вуха, середнього вуха, внутрішнього вуха, слухових нервових шляхів та центрів слуху.

Рис.7.1 Будова вуха людини

Середнє вухο включає барабанну порожнину (*cavum tympani*) з її вмістом, систему повітреносних осередків сосковидного відростка і слухову трубу (*tuba auditiva*).

Барабанна порожнина – щілиноподібний простір обсягом $0,75 \text{ см}^3$. У ній розрізняють шість стінок. Верхня стінка (дах) тонка, має дегисценції, нерідко служить місцем проникнення інфекції в середню черепну ямку. До нижньої стінки прилягає верхня цибулина внутрішньої яремної вени (*v. jugularis interim*). Попереду барабанна порожнина, воронкоподібно звужуючи, переходить у слухову трубу, розташовану в напівканалі (*semicanalis tuba auditiva*). Вище і паралельно їй проходить напівканал для м'яза, що натягає барабанну перетинку (*semicanalis m. tensor tympani*), а назовні від слухової труби в сонному каналі (*canalis caroticus*) розташована внутрішня сонна артерія (*a. carotis int.*). Позаду барабанна порожнина сполучається через вхід (*aditus ad antrum*) з печерою. У підмурку входу в печеру лежить кісткова

п'хва стременого м'яза , а під ним - канал лицьового нерва (*canalis nervi facialis*). Медіальна стінка входу в печеру зайнята латеральним напівкруглим каналом (*canalis semicircularis lat.*). Зовнішня стінка барабанної порожнини представлена барабанною перетинкою (*membrana tympani*) і латеральною стінкою надбарабанного поглиблення-аттика (*atticus*) і гипотимпанума.

Діаметр барабанної перетинки (рис.7.2) приблизно 9 мм, товщина 0,1 мм, у нормі вона напівпрозора. Барабанна перетинка складається з трьох шарів: зовнішнього (епідерміс), внутрішнього (плоский епітелій) і середнього (з'єднувальнотканинний), у якому волокна розташовані циркулярно і радіально. У цьому шарі укріплена рукоятка молоточка (*manubrium mallei*). У верхньої, розслабленої , частини (*pars flaccida*) барабанної перетинки немає середнього, з'єднувальнотканинного, шару, що представлений у більшій по площі натягнутій частини (*pars tensa*) барабанної перетинки. Проїшовши слуховий прохід, звукова енергія концентрується на барабанній перетинці для подальшої передачі через ланцюг слухових кісточок до внутрішнього вуха. Функція барабанної перетинки цим не обмежується. Коливаються в основному її центральні відділи, а периферичні , що прилягають до *annulus tympanicus*, залишаючись нерухомими, виконують роль екрана для вікна равлика (*fenestra cochleae*).

Рис.7.2 Барабанна перетинка зовні

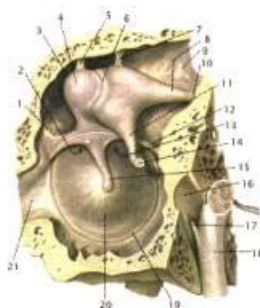
На медіальній (лабіринтовій) стінці барабанної порожнини розташований мис (*promontorium*), вікно переддверря і вікно равлика (*fenestra vestibuli et cochleae*). Над вікном переддверря проходить канал лицьового нерва. У підслизовому шарі гілкуються основні стовбури барабанного

сплетення (*plexus tympanicus*). Вікно равлика розташоване в ніші і затягнуто вторинною барабанною перетинкою (*membr. tympani secundaria*), що відокремлює барабанні сходи (*scala tympani*) равлика від барабанної порожнини. Мис відповідає основному (нижньому) завиткові равлика. Вікно переддверря закрито підмурком стремінця, що зберігає рухливість завдяки еластичності кільцевого зв'язування (*lig. annulare*). Підмурок стремінця відокремлює барабанну порожнину від переддверря лабіринту.

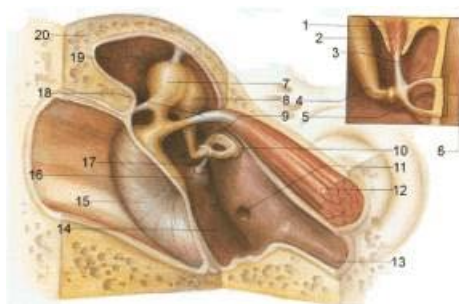
Барабанну порожнину прийнято поділяти на три поверхи: верхній (*recessus epitympanicus, atticus*), середній (*sinus tympani*) і нижній (*hypotympanum*). Ступінь виразності останнього варіює: дрібний або глибокий гипотимпанум. Надбарабанне поглиблення виконане "масивними" частинами слухових кісточок (голівка молоточка, тіло ковадла), що прикріплені до даху барабанної порожнини мініатюрними зв'язуваннями. Виділяють верхнє поглиблення барабанної перетинки (кишеня Пруссака-*recessus membr. tympani super.*) – простір, обмежений шийкою молоточка, його латеральним зв'язуванням і барабанною перетинкою, заднє поглиблення барабанної перетинки (задня кишеня Трельча - *recessus membr. tympani post.*) – простір між барабанною перетинкою і задньої молоточковою складкою і переднє поглиблення барабанної перетинки (передня кишеня Трельча-*recessus membr. tympani ant.*) – простір між барабанною перетинкою і передньою молоточковою складкою.

Барабанна порожнина вистелена одношаровим плоским і перехідним миготливим епітелієм з нечисленними бокалоподібними клітинами. Вона містить (рис. 7.3, 7.4): три слухові кісточки (молоточек - *malleus*, ковадло - *incus* і стремя - *stapes*), два м'язи і барабанна струна (*chorda tympani*), що перетинає її від рівня входу в сосцевидную печеру до кам'янисто-барабанної щілини (*fissura petrotympanica*).

Молоточок має голівку, шийку, рукоятку, передній і латеральний відростки. Останній відросток контактує з ненатягнутою частиною (*pars flaccida*) барабанної перетинки.

Рис.7.3 Барабанна перетинка, молоточок та ковадло, справа, зсередини

Рис. 7.4 Барабанна порожнина, вид спереду

Ковадло має дві ніжки – коротку і довгу, чечевичеподібний відросток і тіло із суглобною поверхнею для голівки молоточка. Коротка ніжка заходить у вхід у сосковидну печеру. Чечевичеподібний відросток зв'язаний суглобом з голівкою стремінця і поряд з ним часто є об'єктом хірургічних впливів при слухополіпшуючих втручаннях.

Стремінце має голівку, передню і задню ніжки і підставу, що укріплено у вікні переддверря за допомогою кільцевого зв'язування (*lig. annulare*).

Суглоби між слуховими кісточками мають меніски. При проходженні звуку відбуваються складні переміщення кісточок. У цілому у функціональному відношенні слухові кісточки являють собою своєрідний акустичний міст, біологічний підйомний механізм, що забезпечує передачу звукової енергії з повітряного середовища в рідку майже без утрат.

До голівки стремінця прикріплене сухожилля стремениного м'яза (*m. stapedius*), що знаходиться в кістковій піхві в області входу в печеру. До

шийки молоточка прикріплене сухожилля м'яза, що напружує барабанну перетинку (*m. tensor tympani*), що перекидається під кутом через равликовий відросток (*proc. cochleariformis*) на медіальній стінці барабанної порожнини. Сам м'яз бере початок в отвору слухової труби. Обидві м'язи регулюють ступінь рухливості слухових кісточок, забезпечуючи акомодативну (наприклад, під час услухання) і захисну (тетанічне скорочення м'язів при дії сильних звуків) функції. Стременний м'яз іннервується гілкою лицьового нерва (*p. stapedius*), а м'яз, що напружує барабанну перетинку, – отрійного (*p. tensoris tympani* з *ganglion oticum*). Слизова оболонка барабанної порожнини іннервує барабанне сплетення (*plexus tympanicus*, Якобсона).

У формуванні барабанного сплетення беруть участь V, VII й IX пари черепних нервів (*nn. trigeminus, facialis et glossopharyngeus*), а також симпатичні волокна (*nn caroticotympanici* від *plexus caroticus intimus*). Однак барабанне сплетення утворюється головним чином за рахунок барабанного нерва (*p. tympanicus* - гілущь *p. glossopharyngeus*), що по виходу зі скроневої кісти називається малий кам'янистий нерв (*p. petrosus minor*); він здійснює зв'язок між язикоглоточним нервом і вушним вузлом (V черепний нерв).

Барабанна порожнина забезпечується кров'ю із системи зовнішніх і внутрішньої сонних артерій за рахунок верхньої барабанної артерії (*a. tympanica sup.*) із середньої менингеальної артерії (*a. meningea media*) зверху, нижньої барабанної артерії (*a. tympanica inf.*) з висхідної глоткової артерії (*a. pharyngea ascendens*) знизу, передньої барабанної артерії (*a. tympanica ant.*) з верхньочелюстної артерії (*a. maxillaris*) попереду, глибокої вушної артерії (*a. auricularis profunda*) з верхньочелюстної артерії і шилососкоподібної артерії (*a. stylomastoidea*) із задньої вушної артерії (*a. auricularis post*) позаду.

Відтік венозної крові з барабанної порожнини спрямований у крилоподібне сплетення (*plexus pterigoideus*), середню менингеальну вену (*v. meningea media*), верхній кам'янистий синус (*sin. petrosus sup.*), цибулину яремної вени (*bulbus v. jugularis*) і сонне сплетіння (*plexus caroticus*). Лімфа

дренується в ретрофарингеальні і глибокі шийні вузли (*nodi lymphatici retropharyngealis et cervicales profundi*).

Крім барабанної порожнини, важливим анатомічним елементом середнього вуха є система повітреносних осередків сосковидного відростка (*cellulae mastoideae*). У цій системі центральне місце займає печера (*antrum*), з якої і починається її формування, що завершується до 7-8-му року життя. В міру росту сосковидного відростка (*processus mastpideus*) під дією тяги грудиноключично-сосковидного м'яза (*m. sternocleidomastoideus*) печера опускається з положення вище скроневої лінії (*linea temporalis*), що спостерігається в дитини, до позиції, що відзначається в дорослого, коли печера проектується на площадку сосковидного відростка (*planum mastoideum*) в області надпрохідної ості (*spina suprameatica Henle*), знаходячись на глибині 1,5-2 див від кортикального шару.

Третьою складовою частиною середнього вуха є слухова труба (*tuba auditiva*). Довжина її – 3,5 см, з яких 1 см приходить на кістковий відділ (*pars ossea*), а 2,5 см – на перепончато-хрящовий (*pars cartilaginea*). Слухова труба вистелена миготливим і кубічним епітелієм з невеликою кількістю бокалоподібних клітин і слизових залоз. У нормі стінки перепончато-хрящового відділу знаходяться в спавшому стані. Розкриття цієї частини труби відбувається при скороченні м'язів у момент ковтання. У дітей слухова труба коротше і ширше, ніж у дорослих. Найбільш вузький просвіт труби (3 мм) у зоні перешийка (*isthmus*) – місця, де кісткова частина переходить у перепончато-хрящову. Ширина просвіту кісткового відділі – 3-5 мм, перепончато-хрящового – 3-9 мм. У фізіологічних умовах труба виконує вентиляційну, дренажну і захисну функції.

7.2. Фізичні передумови та принципи вимірювання імпедансу середнього вуха людини

Серед об'єктивних методів діагностики слуху все більше розповсюдження в клінічній практиці одержує багаточастотна акустична

імпедансометрія, в якій стан вуха людини характеризують акустичним імпедансом [1,2,3].

За допомогою акустичних вушних імпедансметрів визначаються деякі кількісні характеристики акустико-механічної системи середнього вуха, а також параметри, що відображують реакцію на звук внутрішнього вуха. Порівняння цих характеристик у нормі і при патології дозволяє об'єктивно судити про ступінь порушень в органі слуху і діагностувати деякі його захворювання. До зазначених характеристик відносяться компоненти повного акустичного опору (імпеданс), повної акустичної провідності (адмиттанс) або похідні даних компонент.

Коли до зовнішнього вуха ззовні підводиться звукова енергія, то на її передачу в напрямку до равлика роблять вплив наступні елементи: порожнини середнього вуха, барабанна перетинка, молоточок, ковадло, стремінце, равлик, вікно равлика, а також слухова труба. За визначенням акустичний імпеданс являє собою відношення звукового тиску, усередненого по поверхні, що охоплює простір, у якому діють звукові коливання, до об'ємної швидкості цих коливань.

Вираз для модуля акустичного імпедансу середнього вуха має такий вигляд:

$$Z = \sqrt{R_a^2 + \left(\omega M_a - \frac{1}{\omega C_a} \right)^2} \quad (7.1)$$

де R_a – акустичний активний опір, обумовлений утратами через тертя; C_a і M_a – відповідно акустичні гнучкість і маса системи акустико-механічних елементів середнього вуха; ($\omega = 2\pi f$ – частота звукових коливань).

Акустична гнучкість – це відношення об'ємної швидкості коливань до швидкості зміни звукового тиску. Акустична маса – це відношення звукового тиску до викликаного їм прискорення коливних часток повітря усередині порушеного об'єму. Величина R_a залежить від коефіцієнта тертя в равлику

(найбільшою мірою), а також у ковадло-молоточковому і ковадло-стремениному зчленуваннях.

Патологічні процеси в середньому вусі найчастіше виявляються в зміні акустичної гнучкості в порівнянні зі здоровим вухом, тому в більшості випадків даний параметр поряд з модулем акустичного імпедансу і модулем акустичного адмиттанса або його похідними фігурує при вушній акустичній імпедансометрії. Похідним параметром від акустичної гнучкості є еквівалентний об'єм $V_э$, визначений наступним чином:

$$V_э = \gamma p C_a = \rho c_0^2 C_a, \quad (7.2)$$

де γ - показник адіабати повітря, що заповнює вушні порожнини ($\gamma = 1,402$ на рівні моря); p – барометричний (статичний) тиск повітря; ρ – щільність повітря при даних барометричному тиску і температурі, c_0 – швидкість звуку в повітрі.

Еквівалентний об'єм вважається особливо зручним параметром. Справа в тім, що він відповідає фізичному об'єму наповненої повітрям порожнини з твердими стінками, якщо припустити, що її акустичний імпеданс дорівнює імпедансові вимірюваного слухового ходу. Це допущення справедливе у випадку, коли довжина хвилі звукових коливань багато менше габаритних розмірів порожнини. Воно підтверджується багатьма експериментальними дослідженнями, у результаті яких установлене, що акустичні властивості поверхні зовнішнього слухового ходу і барабанної перетинки близькі до властивостей твердостінних поверхонь і можна зневажити втрати на тертя (тобто резистивної складового акустичного імпедансу вуха) і реактивним опором маси (що припустимо на низьких частотах порядку декількох сотень герц).

Зі сказаного випливає простий спосіб визначення імпедансу зовнішнього слухового ходу шляхом його порівняння з відомим імпедансом контрольної твердостінної камери, що називається каліброваною порожниною.

Передумови, на яких заснований цей спосіб, найпоширеніший у даний час, пояснюються на рис. 7.5 і полягають у наступному. У зовнішній слуховий хід уставляється пробник, до складу якого входять: звуковипромінювач у вигляді мініатюрного телефону зі звукопровідною трубкою 2, що створює вимірювальний (зондовий) сигнал; мікрофон-датчик 3 вимірювального сигналу з зондовою трубкою 4. Зовнішній слуховий хід 5 закривається вушним вкладишем 6 крізь який пропущені трубки 2 і 4.

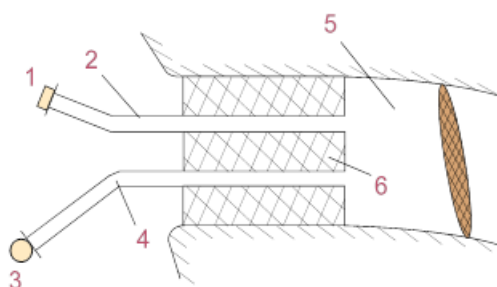

Рис. 7.5 Пояснення принципу визначення акустичного імпедансу зовнішнього слухового ходу

Нехай p_i – звуковий тиск на вході звукопровідної трубки 2; p_k і p_y – відповідно звукові тиски, обмірювані за допомогою мікрофона 3 у каліброваній порожнині й у зовнішньому слуховому ході реального вуха; Z_i, Z_k, Z_y – відповідно імпеданси трубки 2, каліброваної порожнини і вуха. Використовуючи метод електроакустичних аналогій, можна одержати наступні вирази:

Для калібровачної порожнини:

$$p_k/p_i = Z_k/(Z_i + Z_k), \quad (7.3)$$

Для вуха:

$$p_y/p_i = Z_y/(Z_i + Z_y), \quad (7.4)$$

Поділивши першу рівність на другу і допустивши, що:

$$\begin{aligned} Z_i &\gg Z_y \\ Z_i &\gg Z_k \end{aligned}, \quad (7.5)$$

Що легко забезпечити при правильному виборі внутрішнього діаметра трубок 2, 4 і об'єму калібровачної порожнини, одержимо:

$$p_y/p_k = Z_y/Z_k, \quad (7.6)$$

Дане співвідношення справедливе за умови, що об'єм калібрувальної порожнини не перевищує кілька кубічних сантиметрів. Звідси для невідомого імпедансу зовнішнього слухового ходу маємо

$$Z_y = Z_k p_y/p_k, \quad (7.7)$$

З приведенного виразу випливає, що якщо при почерговому вимірі звукових тисків у зовнішньому слуховому ході і каліброваних порожнинах різного об'єму шляхом підбора останніх домогтися рівності звукових тисків у цих двох випадках, то можна визначити шуканий імпеданс вуха, тому що при $p_y=p_k$ із малою погрішністю можна вважати, що $Z_y=Z_k$. Модуль імпедансу каліброваної порожнини об'ємом V , заповненої повітрям із щільністю ρ , визначається за формулою:

$$Z_k = \rho c_0^2 / \omega V, \quad (7.8)$$

Процес визначення акустичного імпедансу за допомогою реальних моделей вушних імпедансметрів не вимагає виміру звукових тисків по черзі в каліброваній порожнині і зовнішньому слуховому ході; ці прилади попередньо градуються за допомогою набору каліброваних порожнин, що озвучуються, таким чином, що на шкалі індикатора (стрілочного, цифрового, світлодіодного) наносяться значення еквівалентного об'єму у всьому діапазоні його виміру. Нерідко такий саме індикатор забезпечується суміжною шкалою з указівкою відповідних значень імпедансу.

При імпедансних вимірах вуха основний обрана частота 226 Гц. На цій частоті порожнина з еквівалентним об'ємом 1 см^3 має імпеданс 1000 акустичних Ом (ак.Ом). У вигляді лінійної залежності між акустичним імпедансом і еквівалентним об'ємом шкали акустичних вушних імпедансметрів, розрахованих на вимір еквівалентних об'ємів у межах, наприклад, $0,2\text{—}5,0 \text{ см}^3$, нерідко одночасно градуються в ак. Ом від 5000 до 200. Акустичний імпеданс знаходиться в прямих, а гнучкість і еквівалентний

об'єм у зворотній залежності від рівня звукового тиску усередині слухового ходу. Цю обставину можна фізично пояснити в такий спосіб: нехай у зовнішній слуховий хід, закритий вкладишем-обтюратором, уводиться визначена кількість звукової енергії. Інтенсивність звукових коливань усередині зовнішнього слухового ходу залежить від жорсткості ланцюга слухових кісточок і здатності барабанної перетинки поглинати або, навпаки, відбивати падаючу на неї звукову енергію.

При нормальному стані елементів середнього вуха барабанна перетинка добре поглинає звукову енергію і лише невелика її частина відбивається назад у слуховий хід, у підсумку чого барабанна перетинка ефективно передає механічні коливання кісточкам середнього вуха. Оскільки в цьому випадку відбита перетинкою звукова енергія мала, то й РЗТ у слуховому ході буде не дуже великий. При цьому акустичний імпеданс середнього вуха відносно невеликий, а гнучкість і еквівалентний об'єм збільшені.

Припустимо тепер, що барабанна перетинка стовщена, розтягнута або в середньому вусі утримується рідина. Частка звукової енергії, що поглинається тоді, буде значно менше відбитої, у результаті чого РЗТ усередині зовнішнього слухового ходу виявиться підвищеним. У даному випадку акустичний імпеданс збільшений, а гнучкість і еквівалентний об'єм мають незначні значення. В іншому крайньому випадку, наприклад при перфорованій (тобто такій, що має патологічні отвори) барабанній перетинці, велика частина звукової енергії буде проникати в порожнину середнього вуха. Це рівнозначно тому, що усередині зовнішнього слухового ходу РЗТ буде зниженим і відповідно гнучкість і еквівалентний об'єм підвищеними. Іншими словами, зовнішній слуховий хід, закритий вкладишем-обтюратором, можна уподібнити низькодобротному акустичному резонаторові з відносно твердими стінками, у якого одна з торцевих поверхонь (барабанна перетинка) має непостійну жорсткість, що залежить від наявності тих або інших патологічних змін у середньому вусі.

В даний час найпростішим і швидким способом виміру вушного акустичного імпедансу є використання електроакустичного моста. Цей спосіб припускає приміщення пробника з мікрофоном усередині зовнішнього слухового ходу для визначення звукового тиску інформативного зондового сигналу. Визначений в такий спосіб звуковий тиск характеризує не тільки стан частин середнього вуха, але і також зовнішнього слухового ходу. Відповідно обмірюваний імпеданс являє собою величину повного імпедансу вуха $Z_{вх}$, що складається з імпедансів частин вуха, що знаходяться перед і за барабанною перетинкою. Порівняння значень модуля повного імпедансу здорового і хворого вуха дозволяє визначати деякі види слухових розладів: наприклад, у випадку ексудативного середнього отиту імпеданс здорового вуха перевищує імпеданс хворого вуха в 3-9 разів[37]. Однак у ряді інших випадків для точного діагностування виду патологічних змін потрібно знати значення імпедансу тільки середнього вуха.

Щоб одержати значення імпедансу «чисто» середнього вуха $Z_{с.у.}$ використовують прийом, що дозволяє виключати внесок імпедансу $Z_{п}$ ділянки зовнішнього слухового ходу, що обмежений барабанною перетинкою і торцевою поверхнею пробника. З цією метою вимірюють імпеданс зазначеної ділянки вуха, для чого усередині нього штучно створюють надлишковий барометричний тиск порядку +200 даПа. Це викликає додатковий натяг барабанної перетинки, що приводить до різкого зростання імпедансу середнього вуха, у результаті чого його вплив на загальний вхідний імпеданс стає настільки малим, що їм можна знехтувати. Імпеданс середнього вуха $Z_{с.у.}$ обчислюють по формулі

$$Z_{с.у.} = Z_{вх} Z_{п} / (Z_{п} - Z_{вх}), \quad (7.9)$$

Незважаючи на те, що за значенням акустичного імпедансу або його складових можна в деяких випадках укласти про наявність патологічних змін, у більшості випадків вимір самого по собі статичного акустичного

імпедансу або його похідних (тобто при нормальних фізичних умовах у зовнішньому слуховому ході) дає малозначну діагностичну інформацію. Це пояснюється великим міжсуб'єктивним розкидом даних, так що індивідуальні відхилення значень імпедансу від деяких усереднених значень, характерних для норми і різних видів патології нерідко можуть перекривати один одного. Тому найчастіше реєстрацію статичного імпедансу роблять лише для повторних вимірів у того самого випробуваного з метою спостереження його змін у часі, наприклад, для з'ясування прохідності слухової труби.

Як основні методи дослідження слуху за допомогою вимірників вушного акустичного імпедансу прийняті динамічні, що полягають у тім, що приладом фіксуються зміни тих або інших імпедансних показників, що відбуваються при штучно створюваних впливах на орган слуху. До цих методів відноситься тимпанометрія.

Тимпанометрія використовується для визначення дефектів слуху, що виникають унаслідок наявності рідини в середнім вусі, порушень рухливості барабанної перетинки, розриву ланцюга слухових кісточок, прохідності слухової труби й ін. Суть тимпанометрії полягає в тому, що в зовнішньому слуховому ході, герметично закритому спеціальним вушним вкладишем-обтюратором, створюється плавна зміна статичного тиску повітря від величини, більшої нормального атмосферного, до величини, меншої його. При цьому безупинно реєструються значення еквівалентного об'єму або гнучкості (рідше-акустичного імпедансу). По виду отриманої залежності еквівалентного об'єму (гнучкості, імпедансу) від тиску повітря, що називається тимпанограмою, можна судити про стан середнього вуха.

Як приклад на рис. 7.6 показані тимпанограми, зняті при нормальному слуху і при двох видах патологій – отосклерозі і ексудативному середньому отиті. Хід кривих можна пояснити в такий спосіб.

1. *Нормальне вухо.* При створенні в зовнішньому слуховому ході надлишкового тиску повітря, наприклад +200 даПа, барабанна перетинка прогнеться убік порожнини середнього вуха. Одержавши в такий спосіб додатковий натяг, він стане менш рухливий і відповідно менш податливий. В міру зменшення тиску повітря в зовнішньому слуховому ході її натяг зменшується, вона стає більш податлива. Акустична гнучкість стає найбільшою, коли тиск повітря в зовнішньому слуховому ході й у середнім вусі зрівнюються. Якщо далі тиск у зовнішньому слуховому ході зменшувати убік негативних (стосовно нормального) тисків, то барабанна перетинка почне прогинатися зовні, її натяг знову буде збільшуватися, а гнучкість зменшуватися.

2. *Отосклероз.* При отосклерозі рухливість ланцюга слухових кісточок різко знижена, унаслідок чого здатність барабанної перетинки до зміни свого положення обмежена. Тому, якщо змінювати тиск повітря в зовнішньому слуховому ході, зсув барабанної перетинки відбудеться в набагато меншому ступені, ніж при нормальному вусі. Таким чином, акустична гнучкість при надлишковому і недостатньому тиску повітря мала та ж, як і при нормальному вусі в цих же умовах, а при нормальному значно зменшена в порівнянні з нормальним вухом приблизно на 30—50 %.

3. *Ексудативний середній отит.* Дана хвороба характеризується наявністю в порожнині середнього вуха рідини замість повітря. З цієї причини барабанна перетинка зміщена назовні через тиск, що робиться на неї рідиною, і, як наслідок, її рухливість ще менше, ніж при отосклерозі. Тому навіть при значних межах зміни тиску повітря в зовнішньому слуховому ході зміна акустичної гнучкості є дуже невеликою, різниця між максимальним і мінімальним значеннями еквівалентного об'єму не перевищує трохи десятих часток кубічного сантиметра. Вид тимпанограми залежить від співвідношення об'ємів, займаних у середнім вусі рідиною і повітрям: чим вище зміст рідини, тим менше зміна гнучкості.

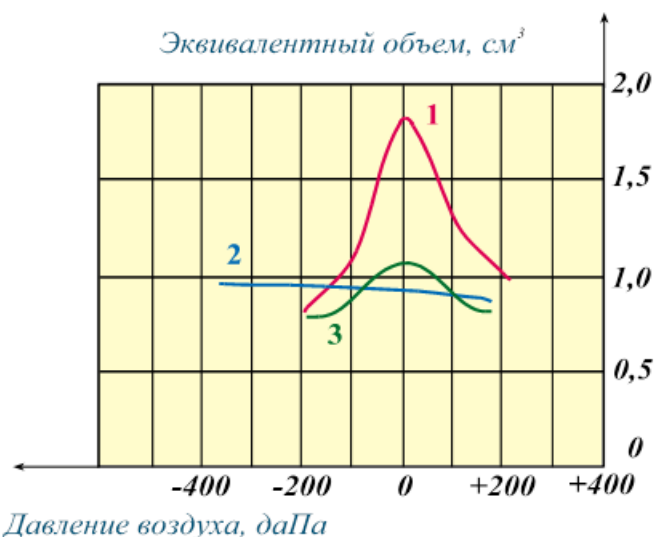
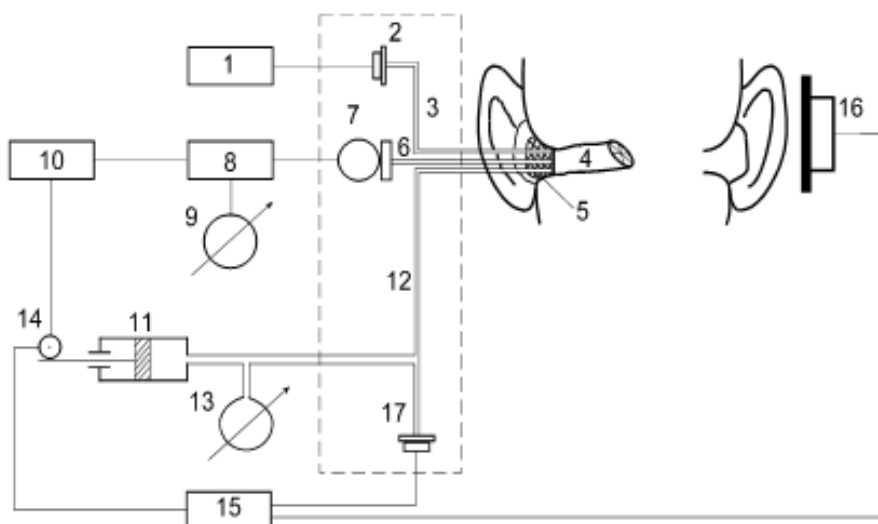

Рис.7.6. Приклади тимпанограм, характерних для: нормального вуха, 2 – отосклерозу, 3 – ексудативного середнього отиту

Технічна реалізація тимпанометрії закладається в акустичному вушному імпедансметрі. Таким чином, основною функцією цього приладу є реєстрація зміни акустичної гнучкості, еквівалентного об'єму, акустичного імпедансу, що відбуваються внаслідок контрольованої зміни тиску повітря в зовнішньому слуховому ході.

Принцип роботи акустичного вушного імпедансметра в загальному виді можна проілюструвати рис.7.7, на якому приведена спрощена структурна схема приладу. Генератор вимірювального сигналу 1 разом з малогабаритним телефоном 2 створюють акустичний сигнал частотою 226 або 660 Гц, що через тонку трубку 3 подається усередину зовнішнього слухового ходу 4 через отвір у вушному вкладиші 5. Величина РЗТ усередині зовнішнього слухового ходу містить усю необхідну інформацію про значення еквівалентного об'єму, акустичної гнучкості й інших акустичних параметрів.

Рис.7.7. Спрощена структурна схема акустичного вушного імпедансметра

Вимірювання РЗТ здійснюється системою, що включає в себе мікрофон 7 із зондовою трубкою 6, що підсилювально-фільтрує і випрямний вузол 8 і стрілочний або цифровий індикатор 9. Фіксування результатів вимірів відбувається за допомогою вихідного реєстратора 10, у якості якого можуть використовуватися двокоординатний графобудівник, самопис, дисплей, принтер. При проведенні тимпанометрії тиск повітря в зовнішньому слуховому ході змінюється компресором 11, який виконано звичайно у виді порожнього циліндра з поршнем, що переміщається усередині його. Стиск або розрідження повітря передається в зовнішній слуховий прохід за допомогою трубки 12. Тиск повітря контролюється за допомогою манометра 13. Поршень може приводитися в рух вручну або автоматично електродвигуном 14. Ручний і електричний приводи компресора зв'язані з вихідним реєстратором так, що, наприклад, і режимі тимпанометрії синхронно зі зміною тиску повітря переміщається каретка графобудівника і записується тимпанограма.

При розробці акустичних вушних імпедансметрів важливо правильно вибрати частоту зондового сигналу, оскільки від її значення залежать точнісні характеристики приладів.

Відповідно до рекомендацій МЕК, частота зондового сигналу при тимпанометрії повинна дорівнювати 226 Гц при РЗТ 90 дБ. Значення частоти 226 Гц є зручним з погляду спрощення калібрування вимірників вушного іммитанса, оскільки при цьому можна користуватися «круглим» значенням об'єму каліброваної порожнини, рівним 1 см³. Важливо також те, що частота 226 Гц не збігається з частотами гармонік живильної мережі - це сприяє забезпеченню необхідної перешкодозахищеності тракту зондового сигналу.

Іноді при тимпанометрії, поряд з низькочастотним зондовим сигналом, використовується сигнал з частотами 660-675 Гц, близькими до резонансної частоти механічної системи середнього вуха. Це дає можливість добре виявляти таке порушення, як розривши ланцюга слухових кісточок [37]. Крім викладених міркувань, при виборі частоти зондового сигналу необхідно не тільки уникати її збігу з частотою стимулюючого сигналу, але і добиватися розходження значень цих частот у такому ступені, при якій можна забезпечити необхідну розв'язку електричних ланцюгів зондового і стимулюючого сигналів. Частота стимулюючого сигналу вибирається зі звичайного ряду аудіометричних частот.

7.3. Формула середнього вуха людини в нормі. Відбивання звуку від барабанної перетинки

Порівняння одержаних характеристик середнього вуха (тимпаногам) в нормі і при патології дозволяє судити про ступінь зрушень в органі слуху і діагностувати деякі його захворювання. Проте, велика розбіжність міжсуб'єктних даних може перекривати відхилення від норми, що є основною проблемою діагностики слуху. Нижче, описана теоретично, на основі математичної моделі середнього вуха людини, і підтверджена експериментально, розшифровкою тимпаногам, формула середнього вуха людини в нормі, яка ліквідує цю проблему і створює можливості для раннього діагностування захворювань звукопровідної системи вуха. Математична модель середнього вуха людини в нормі, побудована на основі

метода електромеханічних аналогій і уявлень про зв'язану коливальну систему, дозволяє зв'язати в один новий діагностичний параметр, так званий фактор зв'язку, всі параметри коливальної системи вуха.

7.3.1. Еквівалентна електромеханічна схема середнього вуха людини

Для аналізу коливань барабанної перетинки вуха скористаємось апробованим в електроакустиці методом електромеханічних аналогій [6]. В його основі лежить подібність рівнянь, які описують електричні і механічні явища. При цьому електричним величинам: напрузі, ємності, індуктивності, активному опору, відповідають механічні: сила, гнучкість, маса, активний механічний опір.

З фізичної точки зору барабанна перетинка являє собою тонку, рівномірно розтягнуту плівку, що має розподілені інерцію і пружність – мембрану. Інерція мембрани характеризується масою одиниці площі ρ , а пружність – силою натягу τ . Остання являє собою силу, що діє в площині мембрани на одиницю довжини опори мембрани. Мембрана при розрахунку замінюється простою коливальною системою у вигляді підвішеного на пружині поршня. Еквівалентна маса поршня і маса мембрани зв'язані співвідношенням:

$$m_{\text{екв.}} = \frac{4}{3} m_{\text{м.}} = \frac{4}{3} \pi a^2 \rho, \quad (7.10)$$

де a – радіус мембрани. Еквівалентна гнучкість пружини:

$$C_{\text{екв.}} = \frac{1}{8\pi\tau} \quad (7.11)$$

Оцінка $m_{\text{екв.}}$ перетинки при товщині 0.074 мм, площі $S_{\text{б.п.}}=64 \text{ мм}^2$ і $\rho=10^3 \text{ кг/м}^3$ дає значення $m_{\text{екв.}} \approx 6.3 \text{ мг}$.

До барабанної перетинки прикріплені слухові кісточки: молоточок з $m_{\text{мол.}}=25$ мг, коваделко з $m_{\text{к.}}=30$ мг, стремінце з $m_{\text{с.}} \approx 3-4$ мг. Таким чином, сумарна маса кісточок і мембрани дорівнює $m_{\Sigma} = 65$ мг.

Розглянемо електромеханічну схему середнього вуха.

Середнє вуха людини являє собою складну механоакустичну систему. Механічна її частина утворена барабанною перетинкою і з'єднаною з нею системою кісточок. Натяг барабанної перетинки може регулюватися відповідними м'язами. Акустична частина утворена барабанною порожниною з об'ємом $V_{\text{б.пор.}} \approx 1 \text{ см}^3$ і з'єднаною з нею євстахієвою трубою. Діаметр отвору з барабанної порожнини в трубу дорівнює від 3 до 6 мм, тобто площа $S_0=(7-28) \text{ мм}^2$, а довжина труби $l_{\text{тр.}}=37$ мм. Оскільки євстахієва труба з'єднана з носоглоткою отвором малого діаметру, її об'єм визначимо як об'єм конуса. При $S_0=28 \text{ мм}^2$ для дорослої людини: $V_{\text{тр.}}=\frac{1}{3}S_0l_{\text{тр.}}=345 \text{ мм}^3$. Так як довжина труби перевищує її діаметр навіть при виході з барабанної порожнини, приєднаною масою можна знехтувати. Маса повітря в трубі, що рухається як єдине ціле, дорівнює $m_{\text{тр.}}=\rho_{\text{пов.}}V_{\text{тр.}}=4,15 \cdot 10^{-7}$ кг. Подібно до того, як це робиться з пристроями електроакустичних апаратів, що здійснюють зміну площі перетину потоку повітря, що коливається, замінимо середнє вуха його механічною моделю - акустичним трансформатором (рис.7.8): $S_{\text{б.п.}}$, $S_{\text{б.пор.}}$ і S_0 - площа барабанної перетинки, барабанної порожнини і отвору із барабанної порожнини в євстахієву трубу відповідно; r_1 - опір втрат внаслідок передачі звукової енергії через ланцюг звукових кісточок у внутрішнє вуха; r_2 - опір втрат повітря, що коливається, на тертя об стінки євстахієвої труби; $m_{\text{тр.}}$ - маса повітря, що рухається як єдине ціле, в євстахієвій трубі; m_{Σ} - сумарна маса кісточок і барабанної перетинки; $C_{\text{а.б.пор.}}$, $C_{\text{а.б.п.}}$ - акустичні гнучкості барабанної порожнини і перетинки відповідно.

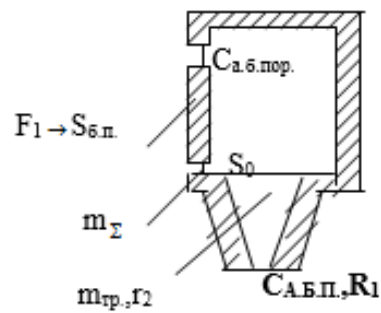

Рис.7.8 Механічна модель середнього вуха людини

Одержані таким чином повна і приведена електромеханічні схеми середнього вуха показані на рис.7.9.

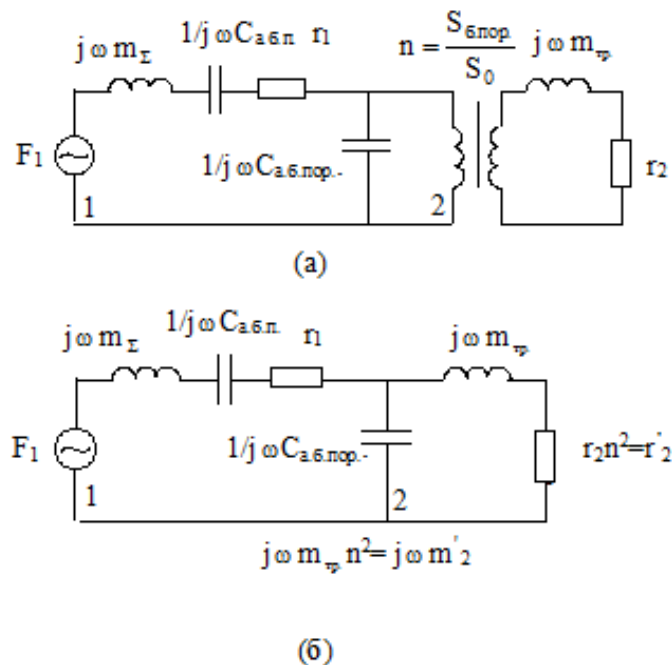

Рис.7.9 Повна (а) і приведена (б) еквівалентна схема середнього вуха людини

Відзначимо, що користуватися методом електромеханічних аналогій і представляти схеми у такому вигляді можна лише тоді, коли розміри елементів акустичної системи малі порівняно з довжиною звукової хвилі (наприклад, на частоті 1000 Гц, найвищій частоті, що використовується в імпедансометрії, довжина звукової хвилі складає 0.34 м), а відношення $S_{\delta.\Pi.}/S_0 \cong 2.3 > 2$.

Як видно із рис.7.9, приведена еквівалентна схема являє собою 2 зв'язаних контури. Спільним елементом для них (елементом зв'язку) є барабанна порожнина. При цьому маса кісточок, гнучкість барабанної перетинки і барабанної порожнини, та активна складова акустичного опору створюють послідовний резонансний контур, а гнучкість барабанної порожнини і еквівалентна маса повітря в слуховій трубі – паралельний контур. Особливістю зв'язаної системи вуха є те, що поглинання енергії звука відбувається в тому ж контурі (барабанної перетинки), в який вона і вводить. Функція другого контуру в цьому випадку зводиться до розширення смуги пропускання вуха.

Порівнявши реактивні компоненти контура 2 для верхньої з частот багаточастотної тимпанометрії 1000 Гц:

$$\omega m_{\text{тр}} n^2 = 1,34 \cdot 10^{-2} \text{ і } 1/\omega C_{\text{а.б.пор.}} = 0,1,$$

де акустична гнучкість барабанної порожнини визначена за відомою

формулою [6]: $C_{\text{а.б.пор.}} = \frac{V_{\text{б.пор.}}}{\rho c_0^2 S_{\text{б.пор.}}^2} = 1,75 \cdot 10^{-3} \text{ м/Н}$, ($\rho = 1,2 \text{ кг/м}^3$ – густина

повітря; $c_0 = 340 \text{ м/с}$ – швидкість звуку в ньому; $V_{\text{б.пор.}} \approx 1 \text{ см}^3$), бачимо, що: $\omega m_{\text{тр}} n^2 \ll 1/\omega C_{\text{а.б.пор.}}$.

Це означає, що $C_{\text{а.б.пор.}}$ закорочена m'_2 і r'_2 , і не впливає на резонансну частоту вуха. При цьому парціальна частота 1 контуру:

$$f_{1\text{п}} = \frac{1}{2\pi \sqrt{m_{\Sigma} C_{\Sigma}}} = 0,8 \text{ кГц, де } C_{\Sigma} = \frac{C_{\text{екв.}} \cdot C_{\text{а.б.пор.}}}{C_{\text{екв.}} + C_{\text{а.б.пор.}}}, \quad (7.12)$$

а парціальна частота 2 контуру:

$$f_{2\text{п}} = \frac{1}{2\pi \sqrt{m'_2 C_{\text{а.б.пор.}}}} = 2,6 \text{ кГц}, \quad (7.13)$$

майже в 3 рази більше, ніж контуру 1. Але помилково було б розглядати тільки контур барабанної перетинки, як це до цих пір робилось [1]. А треба розглядати саме систему зв'язаних контурів.

Цікаво відзначити, що в електроакустиці аналогічна еквівалентна схема описує гучномовець з фазоінвертором. Але в ній парціальні частоти обох контурів вибираються близькими, а фактор зв'язку не використовується.

В теорії електричних зв'язаних ланцюгів безрозмірним параметром, який характеризує систему, є так званий фактор зв'язку [8]:

$$A = k_{зв.} Q, \quad (7.14)$$

де $k_{зв.}$ - коефіцієнт зв'язку, а Q - добротність системи.

Значення $A=1$ є оптимальним для одержання максимальної ширини смуги [8]. Із теорії електричних ланцюгів, зв'язаних через ємність у випадку, коли ємність в контурі 2 нескінчена ($1/\omega C_2=0$), після заміни ємностей на гнучкості одержимо:

$$k_{зв.} = 1/(1+V_{б.пор.}/V_{б.п.})^{1/2}, \quad (7.15)$$

де $V_{б.пор.}$ - фізичний об'єм барабанної порожнини, а $V_{б.п.}$ - еквівалентний об'єм барабанної перетинки, які зв'язані з відповідними акустичними гнучкостями співвідношеннями:

$$V_{б.пор.} = \rho c_0^2 C_{а.б.пор.}, \quad V_{б.п.} = \rho c_0^2 C_{а.б.п.}. \quad (7.16)$$

Добротність механічної частини коливальної системи (контур 1):

$$Q_{б.п.} = \frac{\omega_p m_{а.к.}}{r_1} = \frac{1}{\omega_p C_{а.б.п.} r_1}, \quad (7.17)$$

де ω_p - її резонансна частота, $m_{а.к.}$ - акустична маса слухових кісточок.

Через велику різницю парціальних частот:

$$\omega_p = 1/\sqrt{m_{а.к.} C_{а.б.п.}}, \quad (7.18)$$

добротність акустичної частини системи (контур 2) $Q_{б.пор.} \gg Q_{б.п.}$, тому:

$$Q = Q_{б.п.}. \quad (7.19)$$

Модуль акустичного імпедансу механічної частини зв'язаний з еквівалентним об'ємом співвідношенням:

$$Z_a = \sqrt{r_1^2 + (\omega \cdot m_{а.к.} - 1/(\omega \cdot C_{а.б.п.}))^2} = \rho c_0^2 / (\omega V_{екв.}), \quad (7.20)$$

де $r_1 = Z_a(\omega_p) = \rho c_0^2 / (\omega_p V_{екв.}(\omega_p))$.

Після підстановки виразів (6-10) в (5) одержуємо:

$$A = \frac{V_{\text{екв.}}(\omega_p)}{V_{\text{б.п.}}} \cdot \frac{1}{(1 + V_{\text{б.пор.}}/V_{\text{б.п.}})^{1/2}}. \quad (7.21)$$

7.3.2. Результати експериментальних досліджень

Значення $V_{\text{б.п.}}$, $V_{\text{екв.}}(\omega_p)$ знаходились експериментально за тимпанограмами, одержаними на частотах 226, 660 та 1000 Гц.

Звернемося до тимпанограм (рис.7.10) середнього вуха людини, одержаним за допомогою клінічного комп'ютеризованого акустичного вушного імпедансметра. При цьому на стрічці разом з ними окремо друкуються значення еквівалентного об'єму в максимумі тимпанограми і об'єму зовнішнього слухового проходу. Не зупиняючись на питанні, чому значення останнього ростуть від 2,1 до 2,5 і 4,0 см³ на частотах 226, 660 і 1000 Гц відповідно при незмінному фізичному об'ємі, відзначимо, що вони набагато більші еквівалентного об'єму самого вуха. Це значно знижує чутливість вимірювання.

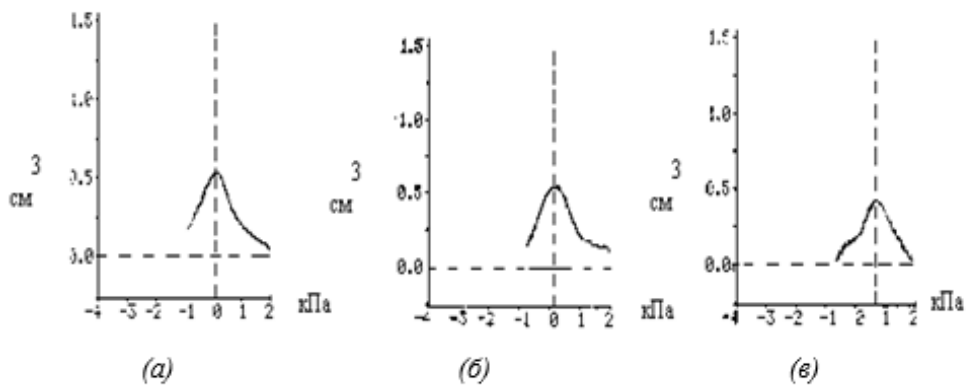

Рис.7.10 Тимпанограми, одержані на частотах:
а) 226 Гц; б) 660 Гц; в) 1000 Гц

В табл.1 наведені еквівалентні об'єми вуха як в максимумі тимпанограм, так і при нульовому тиску (в дужках на частоті 1000 Гц), а також значення Z_a , розраховані за виразом (7.20).

Таблиця 7.1

f, Гц	226	660	1000
$V_{\text{екв.}}, \text{см}^3$	0.54	0.57; 0.67	0.44; 0.54; (0.18)
$Z_a \cdot 10^{-8},$ $\text{кг/с} \cdot \text{м}^4$	1.79	0.59; 0.5	0.5; 0.41; (1.25)

Отримавши значення Z_a на трьох частотах, можна записати систему трьох рівнянь (7.20) з трьома невідомими, розв'язати її, і знайти резонансну частоту по формулі (7.18). У нашому випадку вона дорівнює 1000 Гц, при $\Delta P_{\text{ст}} = +0.72$ кПа. Це пояснюється збільшенням резонансної частоти при зменшенні гнучкості барабанної перетинки внаслідок збільшення її натягу за рахунок надмірного тиску. Після внесення поправок на чутливість до зміни еквівалентного об'єму, яка для приладу є $+0,1 \text{ см}^3$, одержуємо $V_{\text{екв.р}}(1000) = 0,54 \text{ см}^3$.

Оскільки $Z_a(226) = 1,8 \cdot 10^8 > 0,41 \cdot 10^8 = r_1$, можна вважати, що

$$V_{\text{б.п.}} \approx V_{\text{екв.}}(226) = 0,54 \text{ см}^3, V_{\text{екв.р}}(1000) = 0,54 \text{ см}^3.$$

Підставляючи ці значення в (7.17) і (7.20) і взявши з [7] $V_{\text{б.пор.}} = 0,9 \text{ см}^3$, одержимо на резонансній частоті 1000 Гц:

$$A = \frac{1000}{660} \frac{V_{\text{екв.р}}(1000)}{V_{\text{екв.}}(226)} \frac{1}{(1 + V_{\text{б.пор.}}/V_{\text{екв.}}(226))^{1/2}} = 0.96 \approx 1. \quad (7.22)$$

Отже можна припустити, що формулою середнього вуха людини в нормі є вираз:

$$A = \frac{1}{\omega_p C_{\text{а.б.п.}} r_1} \frac{1}{(1 + V_{\text{б.пор.}}/V_{\text{б.п.}})^{1/2}} = 1. \quad (7.23)$$

Вона зв'язує поміж собою резонансну частоту механічної коливальної системи, акустичні гнучкість барабанної перетинки (еквівалентний об'єм) і активну складову імпедансу та фізичний об'єм барабанної порожнини.

Звернемо увагу на те, що в явному вигляді (7.23) не залежить від площі барабанної перетинки, тобто від віку людини, тоді як маса слухових кісточок від неї залежить [7]. Дійсно, механічна маса $m_{\text{мех.}}$:

$$m_{\text{мех.}} = m_{\text{а.к.}} S_{\text{б.п.}}^2. \quad (7.24)$$

Розрахована за формулами (7.18), (7.24) і $S_{\text{б.п.}} = 64 \text{ мм}^2$ [7] для дорослої людини: $m_{\text{мех.}} = 6.3 \cdot 10^{-5} \text{ кг} = 63 \text{ мг}$. Це значення дуже близьке до сумарної маси кісточок [7]: молоточка – 25 мг, коваделка – 30 мг, стремінця – 4 мг, та еквівалентної маси самої барабанної перетинки – 5 мг, рівної 64 мг.

Використаємо значення $r_1 = 0.41 \cdot 10^8 \text{ кг/см}^4$, при якому $A \approx 1$, для знаходження коефіцієнта відбивання звуку за енергією χ :

$$\chi = \left(\frac{1 - Z_{\text{п.а.}}/r_1}{1 + Z_{\text{п.а.}}/r_1} \right)^2, \quad (7.25)$$

де $Z_{\text{п.а.}} = \rho c_0 / S_{\text{б.п.}}$ - акустичний імпеданс повітря.

Для значення $S_{\text{б.п.}} = 64 \text{ мм}^2$, $Z_{\text{п.а.}}/r_1 = 0,156$:

$$\chi = 0,53,$$

а коефіцієнт проходження звуку за енергією w :

$$w = 1 - \chi = 0,47.$$

З точністю до 6% обидва значення близькі до величини 0.5. Це протирічить твердженню [1], що “при нормальному стані елементів середнього вуха барабанна перетинка добре поглинає звукову енергію і лише невелика її частина відбивається назад в слуховий прохід, в результаті чого барабанна перетинка ефективно передає механічні коливання кісточкам середнього вуха”.

ЛІТЕРАТУРА ДО РОЗДІЛУ 7

1. Лисовский В. А. Слуховые приборы и аппараты / В. А. Лисовский, В. А. Елисеев. - М.: Радио и связь, 1991. – 192с.

2. Найда С. А. Актуальные направления исследований в области технической акустики / С. А. Найда, В. С. Дидковский. // Электроника и связь. -1998. -№4. -Ч.3. -С.608-612.
3. Найда С. А. Новые широкополосные электроакустические приборы для медицины / С. А. Найда, В. С. Дидковский. // Электроника и связь.-2010.-№ 2.-С.211-216.
4. Вахитов Я. Ш. Теоретические основы элетроакустики и электроакустическая аппаратура / Вахитов Я. Ш. - М.: Искусство, 1982. -415с.
5. Соколов Ю. К. Американська аудіологія – добрий приклад для України / Ю. К. Соколов, О. В. Соколова. // Аудіологічний вісник. – 1997. –Т.18, № 2.
6. Найда С. А. Модель зв'язаних контурів у теорії нових широкосмугових електроакустичних приладів для медицини, і в теорії слуху / С. А. Найда // Наукові вісті НТУУ “КПІ”.-2004.-№ 1.-С.94-99.
7. Найда С. А. Эхоскопия уха-новое направление исследования и диагностики слуха / С. А. Найда, В. С. Дидковский, Н. В. Чернецкая // Электроника и связь. -1997. -№2. -С.261-265.
8. Найда С. А. Деякі акустичні характеристики слухових кісточок з матеріалів різного походження / С. А. Найда, А. Є. Педаченко, Ю. О. Сушко, О. М. Борисенко, М. А. Мелешко // Трансплантологія. -2000. -№1. -Т.1. –С.224-226.
9. Найда С. А. Математическая модель среднего уха человека / С. А. Найда // Электроника и связь. -2002. -№15. -С.49-50.
10. Найда С. А. Формула середнього вуха людини в нормі. Відбивання звуку від барабанної перетинки / С. А. Найда // Акустичний вісник.-2002.-№ 3. -С.46-51.

11. Найда С. А. Об акустических резонансах речевого и слухового трактов и их корреляции / С. А. Найда // Электроника и связь. – 2002. -№ 16. –С.56-58.
12. Найда С. А. О генетической связи между формантами звука “а” и “у” и резонансной частотой среднего уха в норме / С. А. Найда // Электроника и связь. –2002. -№ 17.-С.7-11.
13. Найда С. А. Частотные характеристики коэффициента усиления звукового давления слуховыми косточками и акустического рефлекса / С. А. Найда // Электроника и связь.-2003.-№ 19.-С.11-16.
14. Найда С. А. О возможности одноканальной динамической пассивной акустотермометрии головного мозга и улитки внутреннего уха новорожденных с помощью фокусированного ультразвука / С. А. Найда // Электроника и связь.-2003.-№ 18.-С.9-10.
15. Найда С. А. Про співвідношення між параметрами стандартної (226 Гц) тимпанограми вуха і площею барабанної перетинки / С. А. Найда // Наукові вісті НТУУ “КПІ”.-2003.-№ 6.-С.121-125.
16. Найда С. А. О функциональной диагностике слухового аппарата / С. А. Найда // Электроника и связь.-2003.-№ 20.-С.22-25.
17. Найда С. А. Определение биоакустических параметров тимпано-оссикулярного аллотрансплантата при его отборе и приготовлении для создания банка тканей / С. А. Найда, О. Н. Борисенко. // Электроника и связь. -2004.-№22.-С.33-35.
18. Найда С. А. Формула середнього вуха у плануванні хірургічного втручання / С. А. Найда // Наукові вісті НТУУ “КПІ”.-2004.-№ 3.-С.90-97.
19. Найда С. А. Объективная аудиометрия на основе формулы среднего уха – новый метод исследования и дифференциальной

- диагностики слуха / С. А. Найда // Электроника и связь.-2004.- №23.- С.66-70.
- 20.** Найда С. А. Про механізм виникнення і функції акустичного рефлексу внутрішньовушних м'язів / С. А. Найда // Наукові вісті НТУУ "КПІ". -2004.-№ 6.-С.95-100.
- 21.** Найда С. А. Отоакустическая эмиссия – импульсная функция уха, ключ к оптимальному кодированию звука в улитковом имплантате / С. А. Найда // Доклады Академии наук Украины. - 2005. -№5. –С.172-178.
- 22.** Найда С. А. О соответствии объективных и субъективных характеристик слуха у индивидуума / С. А. Найда // Электроника и связь. -2005.-№ 27.-С.65-70.
- 23.** Найда С. А. Закон сохранения генетического кода слухового анализатора и математическая статистика в диагностике слуха / С. А. Найда // Электроника и связь.-2010.-№ 3.-С.143-147.
- 24.** Пат. 63226 А UA, МПК 7 А61В5/12. Спосіб експрес-контролю норми акусто-механічної системи вуха та комп'ютерний вушний ехо-спектрометр для його реалізації / Найда С. А.; заявник НТУУ "КПІ". - №2003032015 ; заявл. 06.03.2003; опубл. 15.01.2004, Бюл. №1.
- 25.** Найда С. А. Открытие формулы среднего уха - решение проблемы объективной диагностики слуха новорожденных / С. А. Найда // Матеріали III міжнародної наукової медичної конференції "Сучасні тенденції застосування передових медичних технологій у клініці та в лікувальній практиці". - Київ, 2003. - С.40-44.
- 26.** Найда С. А. Открытие формулы среднего уха – переход к объективной аудиометрии слуха / С. А. Найда // Сборник докладов международной научно-практической конференции

- “Информационные технологии и кибернетика на службе здравоохранения”. – Днепропетровск, 2003. – С.66-72.
- 27.Найда С. А. Открытие формулы среднего уха человека в норме – фактора нормы– прорыв в исследовании и диагностике слуха / С. А. Найда // Збірник праць акустичного симпозіума “КОНСОНАНС-2003”. – Київ, 2003. – С.145-150.
- 28.Найда С. А. Модель связанных контуров в теории акустотермометра, ультразвукового терапевтического излучателя, многоэлементного преобразователя для ультразвукового эхоскопа, ушного эхоскопа – новых широкополосных электроакустических приборов для медицины, и в теории слуха / С. А. Найда // Тезисы докладов международной конференции “Dynamical system modeling and stability investigation”. -Киев, 2003. -С.341.
- 29.Найда С. А. Функциональная диагностика внутреннего уха человека по вызванной отоакустической эмиссии / С. А. Найда // Збірник тез VI Міжнародної науково практичної конференції “Людина і космос”. – Дніпропетровськ, 2004. –С.20.
- 30.Найда С. А. Акустические волны в улитке внутреннего уха / С. А. Найда // Збірник тез VII Міжнародної науково практичної конференції “Людина і космос”. – Дніпропетровськ, 2005. –С.21.
- 31.Найда С. А. От модели связанных контуров – к открытию закона функционирования слухового анализатора / С. А. Найда // Тезисы докладов международной конференции “Dynamical system modeling and stability investigation”. - Киев, 2005. - С.206.
- 32.Найда С. А. Спектральный анализ звуков акустическим слуховым анализатором / С. А. Найда // Збірник праць акустичного симпозіума “КОНСОНАНС-2005”. – Київ, 2005. – С.237-242.

33. Найда С. А. Анамнез наследственного снижения слуха у детей / Найда С.А. // Збірник праць акустичного симпозіума "КОНСОНАНС-2009". – Київ, 2009. – С.255-260.
34. Найда С. А. Акустические проблемы использования кохлеарного имплантата / С. А. Найда, А. С. Химченко // Сборник научных трудов международной научно-практической конференции "Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании '2009". Одесса, 2009. С.69-72.
35. Гельфанд А. С. Слух: введение в психологическую и физиологическую акустику / Гельфанд А. С.: Пер. с англ./ Под ред. О. К. Федоровой. – М.: Медицина, 1984. – 350 с.
36. Фланаган Дж. Л. Анализ, синтез и восприятие речи / Фланаган Дж.Л.: пер. с англ./ Под ред. А.А. Пирогова. – М.: Связь, 1968. – 394 с.
37. Takuji Koike. Modeling of the human middle ear using the finite-element method / Takuji Koike, Hiroshi Wada, Toshimitsu Kobayashi // JASA. -2002. - V.111, №3. - P.1306-1317.
38. Акустика: Справ./ Под ред. М. А.Сапожкова. - М.: Радио и связь, 1989. - 336с.
39. Хечишвили С. Н. Вопросы аудиологии . Хечишвили С. Н. – Тбилиси, 1978.- 191с.
40. Kemp О. Т. Stimulated acoustic emissions from within the human auditory system / О. Т. Kemp // Journal of the Acoustical Society of America. – 1978. – Vol.64, №5.-P.1386-1391.
41. Umberto Cotrona. Understanding impedance measurement. Denmark / Umberto Cotrona.- Oticon, 1989.
42. Фант Г. Акустическая теория речеобразования / Фант Г. –М.: Наука, 1964. –284 с.

43. Egolf D. P. Quantifying ear-canal geometry with multiple computer-assisted tomographic scans / D. P. Egolf, D. K. Nelson, H. C. Howell, V. P. Jarson // JASA.-1993. - V.93. - P.2809-2819.
44. Gyo K. Measurement of ossicular vibration ratio in human temporal bones by use of a video measuring system / K. Gyo, H. Aritomo, R. L. Goode // Acta Otolaryngol.-1987. - V.103. - P.87-95.
45. Основы аудиологии и слухопротезирования / [Базаров В.Г., Лисовский В.А., Мороз Б.С., Токарев О.П.]. – М.: Медицина, 1984. – 256 с.
46. Keefe D. H. Introduction to the use of acoustic reflectance and admittance to assess middle-ear status in neonates / D. H. Keefe // Proc. International Conf. - Villa Erba (Como), Italy. - 2002.
47. Using middle-ear measurements to interpret cochlear, sensorineural, and behavioral responses in a study of neonatal hearing impairment / D. H. Keefe, M. P. Gorga, S. T. Neely [and etc.] // Proc. International Conf. - Villa Erba (Como), Italy.- 2002.
48. Shahnaz N. Multifrequency, multicomponent tympanometry in 3-weeks old infants / N. Shahnaz // Proc. International Conf. - Villa Erba (Como), Italy. - 2002.
49. High frequency (100 Hz) tympanometric findings in neonates: a normative study / J. Kei, J. Allison-Levick, J. Dockray [and etc.] // Proc. International Conf. - Villa Erba (Como), Italy. - 2002.
50. Ear-canal acoustic admittance and reflectance effects in human neonates. I. Predictions of otoacoustic emission and auditory brainstem responses / D. H. Keefe, Fei Zhao, S. T. Neely [and etc.] // JASA.- 2003. - V.113, №1. - P.389-406.
51. Ear-canal acoustic admittance and reflectance effects in human neonates. II. Predictions of middle-ear dysfunction and sensorineural

- hearing loss / D. H. Keefe, Fei Zhao, S. T. Neely [and etc.] // JASA.- 2003. - V.113, №1. - P.407-422.
52. Rosen S. Hearing loss and coronary hearing disease / S. Rosen, P. Olin // Arch.Otolaryngol.-1965. - V.82, №1. - P.923-926.
53. Меланьин В. Д. Формирование полости среднего уха при первичной тимпанопластике / В. Д. Меланьин, О. Г. Хоров // Вестник отоларингологии.-1999.-№ 2.-С.46-47.
54. Розенблум А. С. Сенсорное восприятие. Опыт исследования с помощью фокусированного ультразвука / Розенблум А. С. –Л.: Наука, 1985. – 86 с.
55. Jaroszewski A. Resting hearing thresholds in children aged 7-10 years/ A. Jaroszewski, P. Rogowski, A. Rakowski // Archives of acoustics. – 2001. –V.26, №3. - P.175-182.
56. Розенблум А. С. Новые методы диагностики нарушений слуха / А. С. Розенблум, Е. М. Цирюльников–Л.:Ленинградский восстановительный центр ВОГ,1986.-50 с.
57. Magazine IEEE Engineering in Medicine and biologi. –1996. –V.15, №1. - P.125.
58. Engineering in Medicine and Biology Society// Proc. of the 23rd Annual International Conference of the IEEE. -2001.–V.4. - P.1-53.
59. Володин И. Н. Выявление патологии органа слуха в системе медицинского обеспечения детей раннего возраста / И. Н. Володин Г. А. Таварткиладзе, Ю. В. Козунь // Российский вестник перинатологии и педиатрии. –2000. -№ 5.-С.20-24.
60. Королева И. В. Опыт организации системы раннего выявления и абилитации детей с нарушениями слуха в Санкт-Петербурге ./ И. В. Королева, А. А. Ланцова, Г. А. Подосинникова // Вестник оториноларингологии. –2000. -№ 3.-С.23-27.

- 61.Бабкина Л. И. Особенности отображения частотной структуры сигналов в периферическом отделе слухового анализатора в норме и патологии / Л. И. Бабкина, А. П. Молчанов // Вестник оториноларингологии. –2000. -№ 3.-С.28-30.
- 62.Пальчун В. Т. Отоакустическая эмиссия: исследование нормы / В. Т. Пальчун, Ю. В. Левина, О. А. Мельников // Вестник оториноларингологии. –1999. -№ 1.-С.5-9.
- 63.Srwoch G. Computer modeling of acoustical elements of hearing aid / G. Srwoch, B. Kostek, A. Cryzewski // Archives of acoustics. –2001. – V.26, №3. – P.203-213.
- 64.Бернар Арс. Тимпанопластика с применением тимпано-оссикулярного аллотрансплантата / Бернар Арс [перевод О.Н. Борисенко] // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 2003. -№ 1. –С.61-68.
- 65.Бернар Арс. Механизм выравнивания перепадов давления в среднем ухе / Бернар Арс [перевод О.Н. Борисенко] // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 2003. -№ 4. –С.67-72.
- 66.Базаров В. Г. Субъективный ушной шум: влияние акустической и электрической стимуляции / В. Г. Базаров, Л. А. Карамзина, Т. П. Лоза // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 1998. -№ 4. – С.42-49.
- 67.Голубовский О. А. Субъективный ушной шум и гиперacusia. Лечение флюктуирующими токами / О. А. Голубовский // Вестник оториноларингологии. –2000. -№5.- С.43-46.
- 68.Заріцький Л. А. Хвороби вуха, носа і горла / Заріцький Л. А.– Держмедвидав УРСР.- Київ, 1961. – 422 с.
- 69.Толстов Ю. П. О клиническом значении состояния трепанационной полости у больных, перенесших радикальную

- операцию на среднем ухе / Ю. П. Толстов, И. А. Аникин. // Вестник оториноларингологии. –1999. -№1.- С.44-46.
- 70.Березнюк В.В. Показатели тимпанометрии в экспериментах на трупных височных костях человека / В. В. Березнюк // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 1994. -№ 3. –С.54-57.
- 71.Попов Ю. В. Временные параметры передачи звука в модели улитки органа слуха / Ю. В. Попов //ДАН УССР.-1984.-№ 9.-С.67-69.
- 72.Попов Ю. В. Гідромеханічне та електричне моделювання завитки органа слуху / Ю. В. Попов //Допов.НАН України.-2001.-№ 5.- С.176-180.
- 73.Аудиометрия по вызванной отоакустической эмиссии и перспективы ее использования в диагностике заболеваний преддверно-улиткового органа / Ю. К. Соколов, В. Г. Базаров, Б. Я. Лимар [и др.] // Журнал вушних, носових і горлових хвороб. – 1990. -№ 2. –С.38-45.
- 74.Puria S. Measurements of human middle ear forward and reverse acoustics: Impications for otoacoustic emissions / S. Puria // JASA.- 2003. - V.113, №5.-P.2773-2789.
- 75.Purcell D. W. Estimating bone conduction transfer function using otoacoustic emission / D. W. Purcell, H. Kunov, W. Cleghom // JASA.- 2003- V.114, №2.-P.907-918.
- 76.Viergever M. A. Basilar membrane motion in a spiral-shaped cochlea / M. A. Viergever // JASA.-1978. - V.64, №4.-P.1048-1053.
- 77.Стефанова Н. А. Аппроксимация основных характеристик слухового анализатора / Н. А. Стефанова // Акустический журнал. –2003-Т.49, -№ 2.-С.245-249.
- 78.Zwislocki F. Some measurements of the impedance of the eardrum / F. Zwislocki // JASA.–1957. -V.29. – P.349–356.

- 79.Борисенко О. Н. Влияние изменения объёма полостей среднего уха на передачу звука / О. Н. Борисенко, Ю. А. Сушко, И. А. Сребняк, Г. С. Сербин // Проблема реабилитации в отоларингологии. III пленум правления Российского общества отоларингологов. – Самара, 2003.
- 80.Маркова Т. Г. Успехи генетического тестирования и вопросы профилактики наследственных нарушений слуха / Т. Г. Маркова, А. В. Поляков // Вестник оториноларингологии.-2007.-№4.-С.7-10.

ЗАДАЧІ

I. Розрахунок коефіцієнтів поглинання ультразвуку в біотканинах

1. Коефіцієнт згасання УЗ коливань дорівнює: $\alpha=2$ 1/м. Випромінювана акустична потужність плоскої хвилі 5 Вт. Випромінювач являє собою диск діаметром 2 см. Визначити інтенсивність хвилі на відстані 150 мм.

Відповідь: $I=8,74 \cdot 10^3$ Вт/м².

2. Згасання ультразвуку дорівнює $\delta=2$ 1/м. Визначити ослаблення хвилі на шляху в $x=300$ мм у відносних одиницях і децибелах.

Відповідь: 0,55; 5,21дБ.

3. УЗ терапевтичний перетворювач діаметром 4 см випромінює плоску хвилю потужністю 8 Вт. Визначити інтенсивність хвилі на відстані 50 мм. Коефіцієнт згасання за тиском в біологічній тканині на частоті 1 МГц дорівнює 1 (1/м).

Відповідь: $5,76 \cdot 10^3$ Вт/м².

II. Розв'язок задач про проходження та відбивання ультразвукових коливань крізь границю розподілу двох середовищ

II.1. Інтенсивність хвилі, яка розповсюджується в воді і нормально падає на границю розподілу вода – повітря, дорівнює 10^{-2} Вт/м². Визначте інтенсивність у відбитій хвилі і в хвилі, що пройшла, а також амплітуди тиску, швидкості коливань та зміщення в падаючій та в хвилі, що пройшла, якщо $f=1000$ Гц.

Відповідь:

$$I_{\text{в}}=9,99 \cdot 10^{-3} \text{ Вт/м}^2; I_{\text{пр}}=1,06 \cdot 10^{-5} \text{ Вт/м}^2;$$

$$p_{\text{пад}}=173,2 \text{ Па}; v_{\text{пад}}=1,15 \cdot 10^{-4} \text{ м/с}; u_{\text{пад}}=1,84 \cdot 10^{-8} \text{ м.}$$

$$p_{\text{пр}}=0,097 \text{ Па}; v_{\text{пр}}=2,38 \cdot 10^{-4} \text{ м/с}; u_{\text{пр}}=3,78 \cdot 10^{-8} \text{ м.}$$

II.2. Розрахувати кути для продольної хвилі, що падає під кутом 0^0 , 30^0 , 60^0 , 90^0 із оргскла в сталь (рис.1):

для оргскла: $c_l = 2,56 \cdot 10^3$ м/с; $c_t = 1,12 \cdot 10^3$ м/с; $\rho = 1,18 \cdot 10^3$ кг/м³;

для сталі: $c_l' = 5,92 \cdot 10^3$ м/с; $c_t' = 3,28 \cdot 10^3$ м/с; $\rho' = 7,8 \cdot 10^3$ кг/м³.

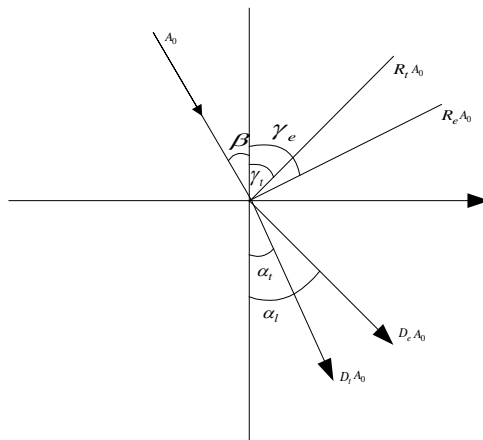
Відповідь:

1) $\beta = 0^0$, всі кути дорівнюють 0;

2) $\beta = 90^0$; $\gamma_t = 90^0$; $\gamma_e = 25^0$; заломлені продольна та поперечна хвилі неоднорідні;

3) $\beta = 30^0$; $\gamma_l = 30^0$; $\gamma_t = 12^0$; $\alpha_t = 38^0$; заломлена продольна хвиля неоднорідна;

4) $\beta = 60^0$; $\gamma_l = 60^0$; заломлені продольна та поперечна хвилі неоднорідні.

II.3. Знайти критичні кути при:

$c_{l1}=2500$ м/с; $c_{t1}=2000$ м/с; $c_{l2}=6100$ м/с; $c_{t2}=3200$ м/с.

Відповідь: для продольної хвилі $\beta = 26^0$; для поперечної хвилі $\beta = 53^0$.

II.4. Розрахувати для нормального падіння коефіцієнти відбиття по енергії $\tilde{R}$ від шару товщиною h в сталі для хвилі частотою 2.5 МГц;

$h=1\cdot 10^{-6}; 1\cdot 10^{-5}; 1\cdot 10^{-4}; 1\cdot 10^{-3}$ мм і ∞ . Шар заповнений повітрям чи водою.

Відповідь:

$h, \text{мм}$	$\tilde{R}$ для води, %	$\tilde{R}$ для повітря, %
$1\cdot 10^{-6}$	$2,67\cdot 10^{-6}$	86,67
$1\cdot 10^{-5}$	$2,67\cdot 10^{-4}$	99,85
$1\cdot 10^{-4}$	$2,67\cdot 10^{-2}$	99,998
$1\cdot 10^{-3}$	2,0	99,998
∞	0,906	99,998

II.5. Розрахувати коефіцієнти відбиття по модулю для продольної і поперечної хвилі в сталі від прямого двограного кута в залежності від кута падіння β . Позаду граней кута – повітря.

Відповідь: для поперечної хвилі: при $\beta=0; 90^\circ: |R_t|=1$; при $33,5^\circ \leq \beta \leq 56,5^\circ: |R_t|=1$; $\beta=30^\circ; 60^\circ: |R_t|=0,1$ -мінімум; для продольної хвилі: при $\beta=0; 90^\circ: |R_l|=1$; $\beta=45^\circ: |R_l|=0,122$; $\beta=23; 67^\circ: |R_l|=0,071$.

II.6. Є границя розділу двох твердих тіл (свинець і титан):

Свинець	$C_{11}= 2160$ м/с
	$C_{t1}= 700$ м/с
Титан	$C_{12}= 6000$ м/с
	$C_{t2}= 3500$ м/с

Знайти всі критичні кути для переломлених і відбитих хвиль.

Відповідь: $\theta^I=21,1^\circ$; $\theta^{II}=38,11^\circ$; $\theta^{III}=18,91^\circ$.

III. Розрахунок інтенсивності ехо-сигналів

III.1. Порівняти амплітуди ехосигналів від диска з розміром $d/\lambda=0.08$, розраховані за дифракційною теорією і методом Кірхгофа.

Відповідь: теорія Коірхгофа дає завищений результат порівняно з дійсною амплітудою ехосигнала.

III.2. На відстані $R=1$ м від точкового джерела знаходиться диск радіусом 0,28. Частота випромінюваного сигналу $f=10^4$ Гц. Середовище-вода. Як зміниться ехо-сигнал в точці випромінення, якщо відрізати частину диску, зменшивши його радіус до 0,2 м.

Розв'язок.

Знайдемо радіус першої та другої зон Френеля:

$$l_n = \sqrt{\frac{\lambda n}{4} \left(R + \frac{\lambda n}{8} \right)},$$

$$\lambda = \frac{c}{f} = \frac{1500}{10^4} = 0,15 \text{ м},$$

$$l_1 = \sqrt{\frac{0,15}{4} \left(1 + \frac{0,15}{8} \right)} = \sqrt{0,0375(1 + 0,0187)} = 0,19 \text{ м},$$

$$l_2 = \sqrt{\frac{0,3}{4} \left(1 + \frac{0,3}{8} \right)} = \sqrt{0,075(1 + 0,0375)} = 0,28 \text{ м}.$$

Сигнал збільшиться, так як друга зона послабить внесок від першої.

III.3. Випромінювач – приймач хвиль поперечного типу приймає ехосигнал від циліндричного відбивача діаметром $2b$, що знаходиться в сталюму зразку на відстані $r \gg b$. При якому співвідношенні діаметра циліндра та довжини хвилі імпульси хвиль обігання будуть інтерферувати, якщо вважати, що довжина імпульсу дорівнює чотирьом періодам коливань $\tau=4T$?

Відповідь: $d < 1,5\lambda_r$.

III.4. Діаметр суміщеного перетворювача $b=5$ мм. Частота $f=5$ МГц. Знайти амплітуду тиску в хвилі, що відбилася від каменю діаметром $d=1$ мм,

розміщеного на відстані $r=50\text{мм}$ від перетворювача. Інтенсивність випромінюваного сигналу $I_0=100\text{ мВт/см}^2$. Згасання в біологічній тканині на частоті 5 МГц: $\delta=5\text{дБ/см}$. Швидкість поширення УЗ коливань $c=1540\text{м/с}$; густина середовища $\rho=1000\text{кг/м}^3$.

Розв'язок:

Знайдемо довжину ближньої зони перетворювача:

$$x_0 = \frac{b^2}{4\lambda} = 20,2\text{мм},$$

$$\lambda = \frac{c}{f} = \frac{1540}{5 \cdot 10^6} = 0,31 \cdot 10^{-3}\text{ м}$$

Камінь розміщений у дальній зоні перетворювача, тому можна скористатися формулою:

$$\frac{p'}{p_0} = \frac{S_a d}{4\pi r \left(1 + \frac{1}{2} \frac{d}{r}\right)} e^{-2\delta r};$$

$$\text{де } S_a = \pi r^2 = \frac{\pi b^2}{4} = 19,6 \cdot 10^{-6}\text{ м}^2,$$

$$p_0 = \sqrt{I_0 2\rho c} = \sqrt{100 \cdot \frac{10^{-3}}{10^{-4}} \cdot 2 \cdot 10^3 \cdot 1,54 \cdot 10^3} = 5,55 \cdot 10^4\text{ Па, тобто}$$

$$p' = \frac{19,6 \cdot 10^{-6} \cdot 10^{-3} \cdot 5,55 \cdot 10^4 \cdot e^{-2 \cdot 5 \cdot 0,57}}{4 \cdot 3,14 \cdot 50 \cdot 10^{-3} \cdot \left(1 + \frac{1}{2} \frac{10^{-3}}{50 \cdot 10^{-3}}\right)} = 5,738 \cdot 10^{-6}\text{ Па},$$

$$\delta \left[\frac{\text{Нп}}{\text{см}} \right] = \frac{5[\text{дБ/см}]}{8,886} = 0,57 \left[\frac{\text{Нп}}{\text{см}} \right].$$

III.5. Знайти розсіяну інтенсивність I і перетин розсіювання об'єкта у воді σ , якщо відомо, що відношення здатності стискатися об'єкта до здатності стискатися середовища 0,1, густини їх рівні. Частота 5 МГц, відстань між перетворювачем і розсіювачем 30 мм. Згасання по тиску

дорівнює 0,02 дБ/см. Діаметр об'єкта 100 мкм. Тиск у випущеній хвилі $5 \cdot 10^4$ Па.

Відповідь: $I=5.65 \cdot 10^{-11} \text{ Вт/м}^2$; $\sigma=3.39 \cdot 10^{-9} \text{ м}^2$.

IV. Розрахунок величини радіаційного тиску

IV.1. Джерело ультразвукових коливань має частоту 20 кГц, амплітуду коливань 5 мкм. Визначити величину критерію ерозійної активності для води при 20°C для двох випадків: гідростатичний тиск 10^5 Па; гідростатичний тиск $4 \cdot 10^5$ Па.

Відповідь: $6 \cdot 10^5$; $4 \cdot 10^7$.

IV.2. Розрахувати максимальне значення тиску і температури при захопленні кавітаційної порожнини у воді при початковій температурі 20°C ; величина максимальної швидкості $25 \cdot 10^3$ см/с; тиск насиченої пари при 20°C складає $2,2 \cdot 10^3$ Па.

Відповідь: $3 \cdot 10^8$ Па; 6000°K .

IV.3. Ультразвукові коливання з амплітудою 5 мкм розповсюджуються у воді при частоті коливань 20 кГц. Визначте величину радіаційного тиску.

Відповідь: $4 \cdot 10^2$ Па.

IV.4. Джерело ультразвукових коливань має частоту 20 кГц, амплітуду коливань 5 мкм. Визначити величину критерію ерозійної активності для води при 20°C для двох випадків: гідростатичний тиск 10^5 Па; гідростатичний тиск $4 \cdot 10^5$ Па.

Відповідь: $6 \cdot 10^5$; $4 \cdot 10^7$.

IV.5. Розрахувати максимальне значення тиску і температури при захопленні кавітаційної порожнини у воді при початковій температурі 20°C ; величина максимальної швидкості $25 \cdot 10^3$ см/с; тиск насиченої пари при 20°C складає $2,2 \cdot 10^3$ Па.

Відповідь: $3 \cdot 10^8$ Па; 6000°K .

IV.6. Ультразвукові коливання з амплітудою 5 мкм розповсюджуються у воді при частоті коливань 20 кГц. Визначте величину радіаційного тиску.

Відповідь: $4 \cdot 10^2$ Па.

V. Розрахунок випромінюваної інтенсивності УЗ діагностичних приладів

V.1. Визначте амплітуди зміщення частинок з положення рівноваги u , коливальної швидкості частинок середовища (води) v та тиску p . Знайдіть інтенсивність звуку I . Відомо, що потенціал швидкості визначається виразом:

$$\varphi = 5 \cdot 10^{-3} \cos(1256t - kx).$$

Відповідь:

$$u = 3.33 \cdot 10^{-6} \text{ м}; v = 4.19 \cdot 10^{-3} \text{ м/с}; p = 6.28 \cdot 10^3 \text{ Па}; I = 13.15 \text{ Вт/м}^2.$$

V.2. В плоскій гармонічній хвилі, що розповсюджується в воді, коливальна швидкість частинок дорівнює $1.3 \cdot 10^{-4}$ м/с. Знайти амплітуду зміщення u частинок з положення рівноваги та інтенсивність хвилі I . Частота 3 МГц.

$$\text{Відповідь: } u = 0.69 \cdot 10^{-11} \text{ м}; I = 1.26 \cdot 10^{-2} \text{ Вт/м}^2.$$

V.3. В плоскій гармонічній хвилі, яка поширюється у воді, амплітуда зміщення частинок з положення рівноваги дорівнює $|u| = 10^{-11}$ м, частота 2,5 МГц.

Визначити: коливальну швидкість $|v|$, акустичний тиск $|p|$, інтенсивність хвилі I .

Розв'язок:

Вираз для потенціалу в полі бігучої плоскої хвилі: $\varphi = Ae^{i\omega(t-x/c)}$.

При цьому відомо, що:

$$p = \rho_0 \frac{\partial \varphi}{\partial t} = i\omega \rho_0 \varphi$$

$$v = -grad\varphi = -\frac{\partial \varphi}{\partial x} = \frac{\partial u}{\partial t}; \quad I = \frac{p^2}{2\rho_0 c},$$

$$\rho_0 = 10^3 \text{ кг/м}^3; c = 1,5 \cdot 10^3 \text{ м/с} -$$

густина води та швидкість УЗ хвиль у воді.

Таким чином:

$$p = \rho_0 i\omega A e^{i\omega(t-x/c)} = \rho_0 i\omega \varphi, \quad p = \rho_0 i\omega \varphi,$$

$$v = -(-i\omega/c) A e^{i\omega(t-x/c)} = ik\varphi, \quad v = ik\varphi,$$

$$v = \frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{\partial \varphi}{\partial x}, \quad \frac{\partial u}{\partial t} = -\frac{\partial \varphi}{\partial x} = -\frac{\partial \varphi}{c},$$

$$\varphi = -uc.$$

$$u = -\frac{\varphi}{c},$$

Знаходимо:

а) коливальна швидкість: $v = ik\varphi = -ucik = -i(\omega/c)uc = -i\omega u;$

$$|v| = \omega u = 2\pi f u = 2\pi \cdot 2,5 \cdot 10^6 \cdot 10^{-11} = 15,7 \cdot 10^{-5} \text{ (м/с)} = 157 \cdot 10^{-6} \text{ (м/с)};$$

б) акустичний тиск: $p = \rho_0 c v,$

$$|p| = \rho_0 c |v| = 10^3 \text{ кг/м}^3 \cdot 1,5 \cdot 10^3 \text{ м/с} \cdot 157 \cdot 10^{-6} \text{ м/с} = 235,5 \text{ кг/мс}^2$$

в) інтенсивність хвилі: $I = \frac{|p|^2}{2\rho_0 c} = \frac{(235,5)^2}{2 \cdot 10^3 \cdot 1,5 \cdot 10^3} = 1,8 \cdot 10^{-2} \frac{\text{Вт}}{\text{м}^2}.$

VI. Розрахунок акустичного поля, що створюється багатоелементним перетворювачем ультразвукового сканера, при наявності динамічного фокусування

VI.1. Знайти фокусну відстань, розміри фокальної області і коефіцієнт підсилення фокуруючого перетворювача. Кут напіврозкриття перетворювача $\theta_m = 30^\circ$, робоча частота 2,5 МГц, апертура 20мм, робоче середовище: вода.

Відповідь: $F=20\text{мм}; 2Z_0=9,2\text{мм}; 2X_0=1,2\text{мм}; K_p=27.$

VI.2. УЗ діагностичний сканер повинен у межах глибин від 5мм до 130мм забезпечити поперечну розподільну здатність у фокальній площині 1,3 мм (ширину УЗ пучка). Частоти УЗ коливань 5 МГц. Визначити кількість фокальних зон n , фокусні відстані F_i і розміри апертури b_i , що забезпечують задану розподільну здатність на всій глибині (решітка прямокутна).

Відповідь: $n=4$;

$$F_1=30,8\text{мм}, \quad b_1=8,1\text{мм},$$

$$F_2=55,1\text{мм}, \quad b_2=14,5\text{мм},$$

$$F_3=85,2\text{мм}, \quad b_3=22,4\text{мм},$$

$$F_4=115,6\text{мм}, \quad b_4=30,5\text{мм}.$$

3. Порівняти амплітуду поля на вісі фокусуєчого перетворювача з $F/x_6=0.5$ в геометричному і акустичному фокусі.

Відповідь: в акустичному фокусі амплітуда поля на 11% більше.

VII. Розрахунок сферичних та безабераційних акустичних фокусуєчих лінз

VII.1. Розрахувати фокусну відстань для центрального $F(0)$ та для крайнього променів $F(\theta)$, що пройшли через сферичну лінзу, аберацію ΔF , а також довжину і ширину фокальної зони $2Z_{3\text{дБ}}, 2X_{3\text{дБ}}$, якщо: $R_{\text{л}}=20$ мм; $b=20\text{мм}$; $c_{\text{л}}=1,15 \cdot 10^3$ м/с – (гума); $c_{\text{ср}}=1,5 \cdot 10^3$ м/с; $f=2,6$ МГц; $n=c_{\text{ср}}/c_{\text{л}}=1,5/1,15=1.3$ (рис.1).

Відповідь:

$$F(0) = 66,7\text{мм},$$

$$F(\theta_m) = 51,4\text{мм},$$

$$\Delta F = 15,3\text{мм},$$

$$2Z_{3\text{дБ}} = 45\text{мм},$$

$$2X_{3\text{дБ}} = 1,97\text{мм}.$$

ВІІ.2. Розрахувати та побудувати залежність $Z(X)$ для вогнутої безабераційної лінзи з параметрами задачі 1.

Відповідь:

$X, \text{мм}$	0	5	10
$Z, \text{мм}$	0	0,8	2,8

ВІІ.3. Розрахувати розподільну здатність акустичного мікроскопа в режимі проходження (в $\text{\AA}$), який має $(F/b)=0,77$, $f_0=3$ ГГц, робоче середовище – вода. Використовується когерентне випромінювання. ($1 \text{\AA}=10^{-10} \text{м}$).

Відповідь: $2X_{3\text{дБ}} = 3927 \text{\AA}$.

ВІІ.4. Є сферична вогнута лінза: $R_l=20$ мм; $b=20$ мм; $c_l=2700$ м/с – органічне скло; $c_{\text{ср}}=1500$ м/с – вода; $f=2,6$ МГц (рис.2).

Знайдіть фокусну відстань F та розміри фокальної області: $2Z_{3\text{дБ}}$; $2X_{3\text{дБ}}$.

Розв'язок.

Фокусна відстань для центрального променя:

$$F(0) = \frac{R_{\text{л}}}{1-n} = \frac{20 \cdot 10^{-3}}{1 - \frac{1.5}{2.7}} = 45,4 \text{ мм},$$

$$n = \frac{1.5}{2.7} = 0,56 - \text{показник заломлення.}$$

Знайдемо кут напіврозкриву лінзи:

$$\sin \theta_m = \frac{b}{2R_{\text{л}}} = \frac{20}{40} = 0,5, - a$$

$$\cos \theta_m = \sqrt{1 - \sin^2 \theta_m} = 0.87.$$

Для крайнього променя фокусна відстань знаходиться зза формуою:

$$F(\theta_m) = \left\{ \frac{1}{\cos \theta_m \left(1 - \sqrt{1 + \frac{1-n^2}{n^2 \cos^2 \theta}} \right)} - 1 \right\} R_{\text{л}} = 43,5 \text{ мм}.$$

Таким чином, зміщення фокуса, що має назву аберації, становить:

$$\Delta F = F(0) - F(\theta_m) = 45,4 - 43,5 = 1,9 \text{ мм}.$$

$$2Z_{3\text{дБ}} = 7,1\lambda \left(\frac{F}{b} \right)^2 = 7,1 \cdot \left(\frac{1,5}{2,6} \cdot 10^{-3} \right) \left(\frac{45,4}{20} \right)^2 = 21,2 \text{ мм};$$

$$2X_{3\text{дБ}} = 1,02\lambda \left(\frac{F}{b} \right) = 1,02 \cdot 0,58 \cdot 10^{-3} \cdot 2,27 = 1,3 \text{ мм}.$$

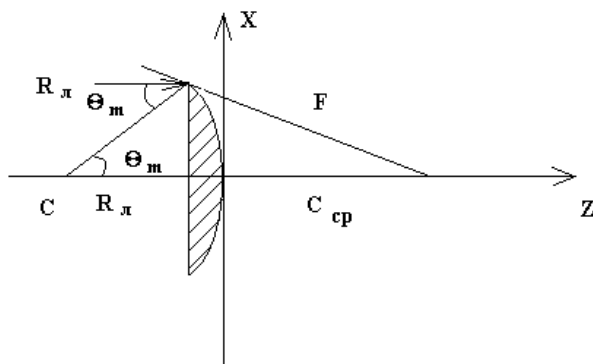

Рис.1

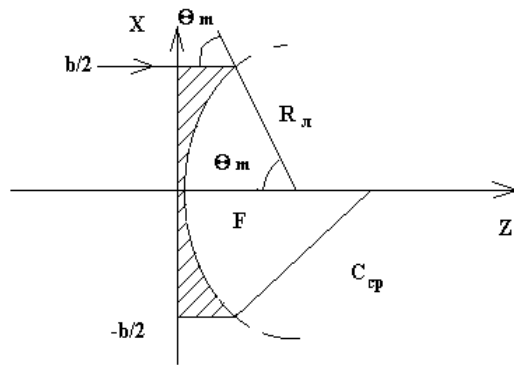

Рис.2

VIII. Розрахунки параметрів доплеровського вимірювача кровотоку

Ефектом Доплера називається залежність частоти ехо-сигналу від будь-якої зміни відстані між джерелом коливань і спостерігачем, або при нерухомому джерелі і спостерігачі від руху середовищі. Величина зміни частоти називається доплеровським зрушенням.

Ми будемо розглядати випадок коли рухається середовище, і джерело в нас нерухоме. Можливо дві ситуації: коли рухається границя в середовищі і коли рухаються одиночні розсіювачі.

Розглянемо випадок, коли рухається границя (рис.1).

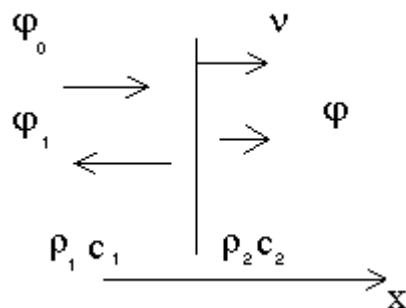

Рис.1

На границю падає плоска хвиля з потенціалом φ_0 , φ_1 потенціал у відбитій хвилі, φ_2 - в хвилі, що пройшла.

Потенціал в падаючій ,відбитій і заломленій хвилях:

$$\begin{aligned}\varphi_0 &= A_0 e^{i(\omega t - k_1 x_1)} = A e^{i\omega \left(t - \frac{x}{c_1} \right)}; \\ \varphi_1 &= A_1 e^{i(\omega t + k_1 x)} = A_1 e^{i\omega \left(t + \frac{x}{c_1} \right)}; \\ \varphi_2 &= A_2 e^{i(\omega t - k_2 x)} = A_2 e^{i\omega \left(t - \frac{x}{c_2} \right)}.\end{aligned}\tag{1}$$

На границі повинні дотримуватися дві умови:

$$\begin{cases} p_0 + p_1 = p_2 \\ v_{x_0} + v_{x_1} = v_{x_2} \end{cases}.\tag{2}$$

Ці умови повинні дотримуватися в будь-який момент часу t . Для плоскої хвилі:

$$\begin{aligned}p_0 &= -i\omega\rho A_0 e^{i\omega \left(t - \frac{x}{c_0} \right)}, \\ p_1 &= -i\omega\rho A_1 e^{i\omega \left(t + \frac{x}{c_1} \right)}, \\ p_2 &= -i\omega\rho A_2 e^{i\omega \left(t - \frac{x}{c_2} \right)}.\end{aligned}\tag{3}$$

Підставимо (3) в (2) :

$$i\omega\rho_1 \left[A_0 e^{i\omega t \left(1 - \frac{v}{c_1}\right)} + A_1 e^{i\omega t \left(1 + \frac{v}{c_1}\right)} \right] = i\omega\rho_2 A_2 e^{i\omega t \left(1 - \frac{v}{c_2}\right)}. \quad (4)$$

Для того, щоб (4) виконувалося в будь-який момент часу t , необхідно припустити, що частоти відбитого і пройденого сигналів відрізняються від частоти вихідного. Тобто потрібно прирівняти показники експонент:

$$\omega \left(1 - \frac{v}{c_1}\right) = \omega_1 \left(1 + \frac{v}{c_1}\right) = \omega_2 \left(1 - \frac{v}{c_2}\right);$$

$$\omega_1 = \frac{1 - \frac{v}{c_1}}{1 + \frac{v}{c_2}} \omega; \quad (5)$$

$$\omega_2 = \frac{1 - \frac{v}{c_1}}{1 + \frac{v}{c_2}} \omega. \quad (6)$$

Для відбитого сигналу використовуємо формулу (5). Якщо границя рухається на випромінювач убік негативного напрямку, то у виразі (5) поміняються знаки.

Розглянемо випадок коли хвиля падає під кутом на границю або на середовище, що рухається.

У загальному випадку випромінювач і приймач можуть не знаходитися в одному місці, тому необхідно ввести два кути.

Тоді вираз для величини доплеровського зрушення:

$$f_d = f_1 - f_0 = \left(\frac{c_1 - v \cos \theta_1}{c_1 + v \cos \theta_2} - 1 \right) \cdot f_0. \quad (7)$$

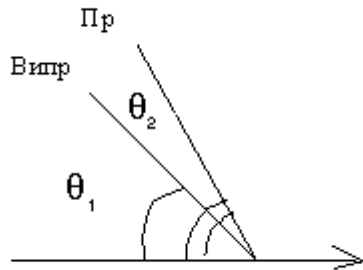

Рис. 2

Оскільки, наприклад, середня швидкість поширення УЗ хвиль у м'яких тканинах людини 1540 м/с, а швидкість v менше 1 м/с, то вираз (7) можна спростити:

при $v \ll c_1$

$$f_d = \frac{2vf}{c_1} \cos \theta \cos \left(\frac{\psi}{2} \right),$$

$$\theta = \frac{\theta_1 + \theta_2}{2}; \quad \psi = \theta_1 - \theta_2;$$

де θ - кут між вектором швидкості і бісектрисою кута, між напрямком випромінювання і прийому; ψ -кут між цими напрямками.

Оскільки випромінювач і приймач у реальних доплерівських приладах розташовані в одному корпусі, кут ψ буде малий, і вираз $\cos \frac{\psi}{2} \approx 1$

Тоді : $f_d = -\frac{2vf}{c_1} \cos \theta$, f_d прямо пропорційна частоті, швидкості

сигналу і обернено пропорційна швидкості середовища.

1. Знайдіть величину доплеровського зсуву частот, якщо швидкість руху середовища 1 м/с, хвиля падає під кутом 30^0 . Частота 4 МГц, середовище-вода.

Відповідь: 4,5кГц.

ІХ. Розрахунок смуги пропускання п'єзоперетворювача УЗ сканера

ІХ.1. Перетворювач із кераміки PZT-5A у вигляді квадрату зі стороною 1 см і товщиною 1 мм з обох сторін покрито тонкою плівкою срібла. Знайдіть частоти f_0 і f_1 , на яких імпульс досягає максимуму та мінімуму при роботі перетворювача в повітрі. Нехай перетворювач використовується для збудження повздовжніх хвиль в нескінченному стрижні із Al, до якого він приклеїний. Знайдіть імпеданс перетворювача з урахуванням ввімкненої послідовно ємності на частоті f_0 та ефективність перетворення потужності від генератора з $R_r = 50$ Ом. Обчисліть ширину акустичної полоси перетворювача.

ІХ.2. Перетворювач з демпфером : $k_1 = 0.3$ а) без шару; б) з ідеальним $1/4\lambda$ узгоджувачим шаром $Z_3 = \sqrt{Z_0 Z_2}$ прилада для діагностики гайморових пазух працює на частоті 3МГц. Діаметр п'єзоелемента з PZT-8: $D=20$ мм. Знайти $K_{и}$, $K_{п}$ для двох випадків. Вибрати кращий варіант і для нього розрахувати напругу яку треба підвести до перетворювача в режимі випромінювання для створення на його поверхні інтенсивності 100 мВт/см².

ІХ.3. Перетворювач із кераміки PZT-5A у вигляді квадрату зі стороною 1 см і товщиною 1 мм з обох сторін покрито тонкою плівкою срібла. Робоча поверхня перетворювача навантажена на біологічну тканину. Знайдіть імпеданс з урахуванням послідовної ємності на резонансній частоті f_0 , ефективність перетворення потужності від генератора з $R_r = 50$ Ом.

Обчисліть ширину акустичної смуги та акустичну добротність перетворювача.

Х. Складання еквівалентних схем п'єзоперетворювачів, що використовуються в акустотермометрах, і розрахунок їх елементів

Х.1. Отримати еквівалентну електричну схему перетворювача для $\beta_a \cdot l = \pi$ користуючись виразом для вхідного електричного імпеданса перетворювача.

Х.2. Отримати вираз для вхідного імпедансу перетворювача, що працює в повітрі $Z_1 = Z_2 = 0$ і проаналізувати його. Отримати формулу для розрахунку коефіцієнту електро механічного зв'язку k_t по значенням f_1 і f_0 .

Х.3. Знайти вираз для $Z_{вх\text{ ел}}$ з еквівалентної схеми перетворювача і порівняти його з наведеним в конспекті для випадку $Z_1, Z_2 \ll Z_0$.

Х.4. Перетворювач із кераміки PZT-5A у вигляді квадрату зі стороною 1 см і товщиною 1 мм з обох сторін покрито тонкою плівкою срібла. Він використовується для збудження повздовжніх хвиль в стрижні із Al довжиною 2,5 мм. Яким буде імпеданс перетворювача на частоті f_0 при роботі в неперервному режимі?

Х.5. Для перетворювача із PVF2 довжиною l , приклеєного до латунної тильної заглушки, а передньою стороною навантаженого на повітря, знайдіть вираз для частоти f_0 на якій електричний імпеданс перетворювача дорівнює нулю. Побудуйте еквівалентну схему з зосередженими елементами.

XI. Визначення параметрів елементів п'єзоперетворювача по експериментально виміряним АЧХ активної та реактивної складових електричного імпеданса елементів п'єзоперетворювача

а) Метод отримання АЧХ

У процесі виготовлення п'єзоперетворювачів УЗ ехоскопів чи їх експлуатації можуть статися відхилення їх параметрів від розрахункових. Для вимірювання цих параметрів нами розроблена методика, що складається з отримання й обробки АЧХ активної та реактивної компонент електричного імпедансу окремих елементів.

Для вимірювань використовувалася схема на рис.1: В-вольтметр ВЗ-43; Ф-фазометр Ф2-34; Ч-частотомір ЧЗ-34А; Г-генератор ГЗ-112.

ВЧ-напруга від генератора із заданою частотою і постійною амплітудою U_1 , що підтримується, через баластний опір R_c подавалась на п'єзоелемент. Вимірювалися амплітуда напруги на п'єзоелементі та зсув фаз між напругою U_1 і U_2 за допомогою цифрового фазометра.

б) Метод аналізу АЧХ. Випадок п'єзоелементів без узгоджуючих шарів і електричних ланцюгів.

П'єзоперетворювач, як вже зазначалось, являє собою елемент з розподіленими параметрами. Однак для його аналізу часто використовується електрична еквівалентна схема із зосередженими параметрами, наведена на рис.2,а. Тут: C_0 - статична ємність п'єзоелемента;

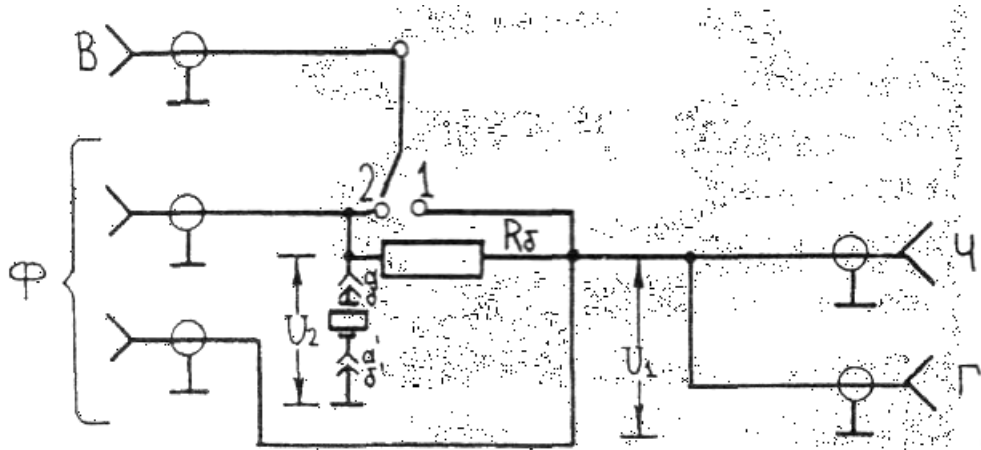

Рис.1

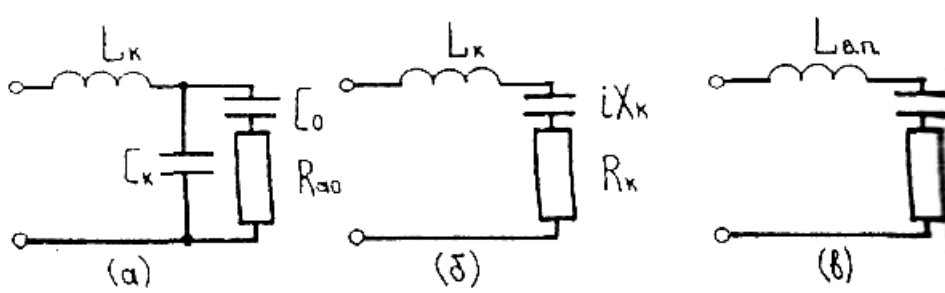

Рис.2

$$C = \frac{8C_0 k_t^2 / \pi^2}{1 - 8k_t^2 / \pi^2} \approx \frac{8C_0 k_t^2}{\pi^2} - \text{динамічна ємність};$$

$$L = \frac{1}{C\omega_1^2} - \text{динамічна індуктивність}; \quad (1)$$

$$R \approx \frac{\pi(k_1 + k_2)}{4k_t^2 \omega_1 C_0} - \text{динамічний опір втрат на випромінювання};$$

ω_1 - частота електричного резонансу, а

$$\omega_0 = \frac{\pi V^D}{I_0} - \text{частота механічного резонансу, пов'язані для випадку } R_a = 0$$

співвідношенням

$$\frac{\operatorname{tg}(\pi\omega_1/2\omega_0)}{(\pi\omega_1/2\omega_0)} = \frac{1}{k_t^2}, \quad (2)$$

або наближеним:

$$\frac{\omega_1}{\omega_0} \approx \sqrt{1 - \frac{8k_t^2}{\pi^2}}. \quad (3)$$

Ця схема є найбільш точною при $k_1 + k_2 \ll 1$ у відповідності з тим, що на частоті ω_1 вона представляє паралельне з'єднання ємності C_0 і еквівалентного опору навантаження $R(\omega_1)$ (рис.2,б), а на частоті ω_0 - послідовне з'єднання тієї ж ємності C_0 і опору R_{a0} (рис.2, в)

$$R_{a0} = \frac{1}{\omega_0 C_0} \frac{4k_t^2}{\pi} \frac{1}{k_1 + k_2} \approx \frac{1}{(\omega_0 C_0 R)}, \quad (4)$$

то можливі схеми паралельного чи послідовного з'єднання активного і реактивного опорів для всього діапазону частот

$$0 < \omega < 2\omega_0.$$

Послідовна схема особливо зручна для суміщеного п'єзoeлемента, у якому випромінювання і приймання УЗ-хвиль здійснюється на частоті механічного резонансу. У наявній літературі вимірювання за цією схемою нам не зустрічалися.

Легко показати, що параметри послідовної схеми пов'язані зі значеннями U_1 , U_2 які вимірюються, та φ наступними співвідношеннями:

$$R_a = R_\sigma \frac{U_2}{U_1} \frac{\cos \varphi - U_2/U_1}{\sin^2 \varphi + (\cos \varphi - U_2/U_1)^2}; \quad (5)$$

$$X' = R_\sigma \frac{U_2}{U_1} \frac{\sin \varphi}{\sin^2 \varphi + (\cos \varphi - U_2/U_1)^2};$$

Переходячи від схеми (2,а) до (2,в), отримаємо:

$$R_a = \frac{R_{a0}}{1 + (Q_a(1/x - x))^2}; \quad (6)$$

$$X' = \frac{R_{a0} Q_a (1/x - x)}{1 + (Q_a(1/x - x))^2} - \frac{1}{x \omega_0 C_0},$$

$$\text{де } x = f/f_0, Q_a = \omega_0 C_0 R_{a0} = \frac{\pi}{2(k_1 + k_2)}, k_1 + k_2 = \pi/(2Q_a). \quad (7)$$

З аналізу виразів (6) слідує:

1. Частота механічного резонансу f_0 визначається за положенням максимуму R_a .

$$2. X_{c0} = \frac{1}{\omega_0 C_0} = X'(f_0)$$

$$3. \frac{R_{a0}}{X_{c0}} = \frac{8k_t^2}{\pi^2} Q_a, \text{ звідки } k_t^2 = \frac{\pi^2}{8} \frac{1}{Q_a} \frac{R_{a0}}{X_{c0}}. \quad (8)$$

$$4. R_a = \frac{R_{a0}}{2}, \text{ при } |Q_a(f_0/f - f/f_0)| = 1, \text{ звідки при } f \approx f_0 \text{ слідує}$$

$$Q_a \approx \frac{f_0}{2\Delta f} \leq \text{де } \Delta f = |f - f_0| \text{ (смуга по кривій } R_a(f) \text{ визначається по}$$

рівню 0.5, т.я. $K_p \sim \sqrt{R_a}$).

$$5. \text{ Позначивши } \bar{X} = \frac{X'}{X_{c0}}, \text{ знаходячи похідну від } \bar{X} \text{ по } x \text{ на частоті } x-1,$$

отримаємо

$$Q_{a(5)} = \frac{1 + d\bar{X}/dx}{2(R_{a0}/X_{c0})}.$$

Значення добротності знаходиться за формулами п.п.4 і 5, k_t – за формулою (8), а акустичне навантаження з виразу (7).

ХІІ. Розрахунок смуги пропускання пьезоперетворювача УЗ терапевтичного апарата

ХІІ.1. Дано: терапевтичний випромінювач з PZT-8 р повітряним тильним навантаженням. Частота механічного резонансу п'єзопластини: 1МГц. Діаметр : 30 мм: а) знайти по формулам для еквівалентного електромеханічного шестиполіюсника вхідний електричний імпеданс випромінювача на резонансній частоті. Перевірити : чи виконується умова

компенсації уявної частини на антирезонансній частоті ω_0 ; б) знайти $Z_{\text{вх ел}}$ по формулам для еквівалентного електромеханічного чотирьохполюсника на частоті ω_0 .

ХІІ.2. Знайдіть за формулами для еквівалентного електричного шестиполісника вхідний електричний імпульс випромінювача на частоті електричного резонансу f_1 (модуль, дійсну та уявну частини).

Перевірьте, чи виконується умова компенсації уявної частини на резонансній частоті f_1 .

Для чого в терапевтичних перетворювачах використовується широкопasmовий режим роботи?

Які методи розширення смуги частот можна застосувати в терапевтичному випромінювачі?

Наведіть приклад розрахунку широкопasmового перетворювача використовуючи теорію поліноміальних фільтрів Чебишева.

ХІІІ. Розрахунок потужності УЗ пучків пристроїв для терапії

Інтенсивність, створювана терапевтичним випромінювачем дорівнює 3 Вт/см^2 . Частота 1 МГц . Знайти амплітуду зсуву частинок з положення рівноваги ($\rho=10^3 \text{ кг/м}^3$, $c=1540 \text{ м/с}$).

Відповідь: $u = 3.143 \cdot 10^{-8} \text{ м}$.